

Gandia i el seu port, març de 1939.

El penúltim acte de la Segona República Espanyola

ELADI MAINAR
JOSÉ MIGUEL SANTACREU
ROBERT LLOPIS

Gandia i el seu port, març de 1939:
El penúltim acte de la
Segona República Espanyola

Edita: CEIC Alfons el Vell

www.alfonselvell.com

© Dels textos: Els autors

© D'aquesta edició: CEIC Alfons el Vell, 2010

Composició: Buena letra

Coberta: Pau Lagunas

Impressió: Gráficas Papermuro, S.L.

ISBN: 978-84-96839-32-8

DL:

Gandia i el seu port, març de 1939: El penúltim acte de la Segona República Espanyola

Eladi Mainar Cabanes, Robert Llopis
Sendra i José Miguel Santacreu Soler

Gandia, 2010

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	9
CAPÍTOL 1. Els darrers dies del govern de Negrín i la persecució dels comunistes	15
L'arribada de Negrín a la zona Centre amb l'objectiu de resistir	18
El govern de Negrín arraconat en la "Posición Yuste" de Petrer	25
La deserció de la Flota de Cartagena i el colp d'estat contra Negrín .	30
La constitució del Consejo Nacional de Defensa	33
CAPÍTOL 2. El bloqueig naval i l'encerclament del port de Gandia, març de 1939	39
Els inicis del bloqueig total	41
Els incidents finals a la costa valenciana	44
CAPÍTOL 3. Fracàs i desbandada del Consejo Nacional de Defensa	51
El fracàs de les negociacions de pau	51
L'últim dia de Casado a València	54
CAPÍTOL 4. El port de Gandia, la concessió britànica i el seu paper en la guerra	61
La creació de l' <i>Alcoy and Gandia Railway and Harbour Company Limited</i>	62
El tràfic del port durant la Segona República	65
Gandia en guerra	70
Un nou model econòmic: les col·lectivitats	71
Sense ordre públic: les milícies i els grups incontrolats	74
Els problemes d'abastiment de la rereguarda	76
Els refugiats	77
La taronja, un problema constant	78
El tràfic del port durant la guerra	81

El Destacament de Gandia de la Comissaria General de Fronteres i Ports	89
CAPÍTOL 5. Presoners de guerra italians a Gandia: captura, reclusió i intercanvi	97
La captura de soldats italians durant la Batalla de Guadalajara	97
L'estatut de presoner de guerra	99
El trasllat a València dels presoners italians	102
El dipòsit de presoners de Gandia	105
L'intercanvi dels presoners italians a Gandia	116
El darrer intercanvi dels presoners italians a Gandia en l'HMS <i>Nubian</i> (març de 1939)	123
CAPÍTOL 6. Els exiliats del l'HMS <i>Galatea</i> i la tragèdia d'Alacant	129
El paper del cònsol Godden en l'embarcament	133
La tragèdia del port d'Alacant	138
Els exiliats de l'HMS <i>Galatea</i>	144
CONCLUSIONS	163
REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES	167
ANNEX FOTOGRÀFIC	173
Bombardejos al port de Gandia.....	175
Destrosses al port	183
Documents del port de Gandia	189
Documents sobre presoners italians	197
Refugiats del <i>Galatea</i>	209
Documents dels últims dies de guerra	222
Vaixells britànics i espanyols	233
Vaixells de la companyia Stan	237
Documents sobre Francisco Romaguera	241

Parlar de la Guerra Civil pot semblar poc interessant avui dia, després de tants anys i de tants estudis sobre una contesa que enfrontà els espanyols durant quasi tres anys de sagnia constant. I escriure des d'una òptica local i comarcal, com pretén aquest estudi, encara pot semblar més inoportú; però si es pensa, com creiem nosaltres, que l'estudi històric local i comarcal és necessari per a comprendre millor els trets generals, encara és més evident la necessitat d'aquesta anàlisi sobre la Guerra Civil Espanyola a la Safor i, més concretament, sobre els darrers mesos de la guerra al port de Gandia.

La Guerra Civil Espanyola a la Safor gairebé no ha sigut tractada. Encara manquen estudis que ens donen a conèixer com i què hi ocorregué durant aquests anys decisius de la història d'Espanya. Han sigut molt pocs els historiadors que han dedicat els seus esforços envers la Safor durant aquesta etapa tan significativa i que tant ha marcat les generacions que hi van participar i les posteriors, tot i que la història de la Guerra Civil Espanyola és un dels temes que més historiografia ha ocupat. La contesa provocà una escletxa pertot arreu d'Europa, que va anar a més fins al començament de la Segona Guerra Mundial. Però els llibres d'història contemporània sobre el País Valencià, a banda dels que tracten el conflicte a nivell general, amb prou feines es deturen en la guerra a la Safor. Només alguns manuals d'història contemporània tracten breument alguns aspectes com els moments de l'acabament de la guerra. També podem trobar algun llibre d'història general que tracta el tema de la guerra a la Safor en algun capítol, com *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, que publicà Editorial Prensa Valenciana juntament amb el diari *Levante*, i, a més, existeixen articles sobre diferents aspectes de la contesa publicats en la revista *Ullal* de l'any 1986 en un monogràfic dedicat al conflicte armat; i ja no hi ha gaires estudis més.

El nostre interès per estudiar el final de la Guerra Civil Espanyola a la Safor, i a Gandia i el seu port particularment, l'evidenciem per una sèrie

d'esdeveniments històrics que visqué la ciutat i el port el 29 de març de l'any 1939 quan Madrid, València i Barcelona ja eren de Franco. Eixe dia s'hi van produir dos embarcaments en vaixells anglesos. Per un costat, el del Consejo Nacional de Defensa, últim govern republicà –si es pot denominar govern. I per l'altre, el d'un contingent de presoners italians del CTV com a fruit de les operacions humanitàries de la Creu Roja per a l'intercanvi de presoners.

Des de l'ocupació de Barcelona per les tropes de Franco en gener de 1939, es veié clar que la resistència era impossible en el bàndol republicà; només el Partit Comunista féu esforços a fi de convèncer els altres partits que formaven el Govern del doctor Negrín per continuar la lluita; però la gent, exasperada per tants sofriments, no ho veia així. El colp d'estat donat pel coronel Casado, que comptava amb el suport d'amplis sectors polítics i militars, desembocà en l'enfonsament de totes les forces armades republicanes. A finals del mes de març de 1939 els gandians i els saforencs van veure com la guerra acabava amb l'aparició dels falangistes pel carrer, braç en alt i pistola a la faixa, juntament amb l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat per terra i per mar. Començava així una nova etapa de repressió, presó, refugiats, afusellats i fam durant els anys d'implantació del franquisme.

A les acaballes de la guerra es visqué a la rereguarda valenciana una conjuntura força dramàtica. Molts dels destacats dirigents del Front Popular de tot l'Estat i de les organitzacions sindicals intentaren eixir del país, perquè no es fiaven de les promeses de les autoritats rebels sobre el fet de tractar amb benevolència tots aquells que decidiren i demanaren restar a Espanya i no exiliar-se.

El nostre repte és investigar les últimes setmanes de la guerra i la sort d'aquells fugitius, sobretot a Gandia i el seu port, que es va convertir involuntàriament en la peça clau per a l'acabament de la guerra, perquè els membres del Consejo Nacional de Defensa embarcaren des del port en vaixells anglesos de guerra cap a l'exili després de l'embarcament dels presoners italians. Llavors, Gandia es convertí en la protagonista d'aquesta desbandada dels últims dies de la Guerra Civil Espanyola. El port, que estava mig destruït pels bombardeigs de l'aviació legionària italiana i de les naus de guerra franquistes, serví de punt d'embarcament d'un grup de

refugiats, bona part dels quals eren representants de l'establishment republicà i, sortosament, privilegiats. Perquè el port de Gandia fou l'últim lloc de la República espanyola on estigué el Consejo Nacional de Defensa amb el coronel Segismundo Casado i també fou l'últim port de la República des del qual salpà un vaixell amb un contingent important de fugitius republicans cap a l'exili.

Casado i els seus hi arribaren el dia 29 de març de 1939 a les 4 de la vesprada. La nit del mateix dimecres 29 de març embarcaren en el vaixell de guerra britànic HMS *Galatea* des del moll del port de Gandia en el transcurs d'una operació d'embarcament feta en una barca, que acabà a les 9.30 h del matí del dijous dia 30. L'1 d'abril de 1939, al matí, arribà a Gandia el *Maine*. Casado, amb els seus, hi foren traslladats després de passar el dies 30 i 31 de març en l'HMS *Galatea*, ancorat en les aigües de Gandia. El mateix 1 d'abril, a les 4 de la vesprada, el *Maine* salpà amb Casado i els seus cap a Marsella on arribà el 3 d'abril de 1939. Així és com Casado passà els últims dies de la guerra al port de Gandia i abandonà Espanya cap a l'exili l'1 d'abril de 1939 a bord del *Maine*, convertint Gandia en l'última seu del Consejo Nacional de Defensa de la República espanyola. De Marsella, anà a Londres, on publicà el mateix any 1939 *The Last Day of Madrid*, i viatjà després a l'Amèrica Llatina per a viure a Veneçuela i a Colòmbia uns anys fins que retornà a Espanya en 1961, on fou jutjat i absolt per un consell de guerra; però no pogué reincorporar-se a l'Exèrcit i morí a Madrid en 1968.

El coronel Casado salpà cap a l'exili des de Gandia l'1 d'abril de 1939 juntament amb més d'un centenar de persones i els membres del Consejo Nacional de Defensa que l'acompanyaven. Les fonts d'informació bibliogràfica publicades fins fa poc no s'han posat mai d'acord sobre el nombre exacte de persones embarcades. Segons Michael Alpert,¹ hi embarcaren 164 homes, 20 dones, i 6 xiquets. Ángel Bahamonde Magro i Javier Cervera Gil² diuen que foren unes 160 persones. L'oficial encarregat de l'embarcament de l'HMS *Galatea* ens dóna la xifra de 143 homes, 19 dones i dos xiquets. José Rodríguez Olazábal, que assegura que es posà l'últim de la fila

1. ALPERT, M. (1987): *La guerra civil española en el mar*, Siglo XXI, Madrid, p. 352. (reeditat per Crítica en 2008).

2. BAHAMONDE MAGRO, A.; CERVERA GIL, J. (2000): *Así terminó la Guerra de España*, Marcial Pons, Madrid, pp. 480-483.

en l'embarcament, i potser pogué comprovar la filera que havia embarcat abans que ell, afirma que el nombre de persones embarcades fou de 176. Com es veu, els uns diuen que 190 i els altres que si 176, 162 o 160.

També hi ha desacord a l'hora d'explicar per què s'exilià Casado i els seus col·laboradors des del port de Gandia en comptes d'anar a Alacant com féu la majoria dels que volien eixir de la zona republicana. El fet ha estat envoltat d'un misteri i unes interpretacions contradictòries, que no acaben d'explicar-lo satisfactòriament. Fins i tot, l'eixida de Casado per Gandia ha estat un fet desconegut per a nombrosos autors tot i que el mateix Casado, en la pàgina 281 del llibre que publicà a Londres en 1939 (*The Last Day of Madrid*) diu textualment que "... com que no ens quedava res per fer a València, reunits els consellers, després d'una breu discussió, decidírem traslladar-nos al port de Gandia [... i] a les quatre de la vesprada arribàrem al port sense contratemps."

Pel que fa als autors que coneixen el fet, José Manuel Martínez Bande³ afirma que, en la nit del 28 al 29, el cònsol britànic Godden informà el coronel espanyol que podia disposar la seua eixida en un vaixell de guerra anglès per Gandia. Michael Alpert⁴ afirma que Casado viatjà a Gandia i no a Alacant, com feren la majoria dels espanyols que desitjaven eixir de l'Espanya republicana, perquè el cònsol britànic Godden li informà que l'única possibilitat d'exiliar-se era en un vaixell anglès per Gandia. Ángel Bahamonde Magro i Javier Cervera Gil⁵ també posen de relleu les gestions del cònsol britànic Godden. Per contra, el militant del POUM, Ignacio Iglesias Suárez⁶, assegurà que Casado i els seus seguidors es quedaren al port de Gandia perquè els falangistes, que ja eren els amos de Gandia, no els deixaren passar en direcció cap a Alacant.

No se sap si en van ser 160 o 190 les persones embarcades ni tampoc el grau de responsabilitat del cònsol britànic Godden en la decisió de Casado

3. MARTINEZ BANDE, J. M. (1985): *El final de la guerra civil*, Ed. San Martín, Madrid, p. 358.

4. ALPERT, M. (1987): *La guerra civil española en el mar*, Siglo XXI, Madrid, p. 352. (reeditat per Crítica en 2008).

5. BAHAMONDE MAGRO, A. i CERVERA GIL, J. (2000): *Así terminó la Guerra de España*, Marcial Pons, Madrid, pp. 483-486.

6. IGLESIAS, I. (1977): *La fase final de la guerra civil*, Planeta, Barcelona, p. 223. Ignacio Iglesias Suárez (Sama de Langreo, 1912 - Madrid, 2005), que visqué la guerra, s'exilià pels Pirineus i no fou protagonista directe dels fets de Gandia.

d'embarcar per Gandia. On sí que coincideixen les diverses fonts, és en el fet que el coronel Casado i els seus estigueren al port de Gandia durant els últims dies de la guerra i en salparen cap a l'exili l'últim dia de la guerra, l'1 d'abril de 1939, quan Franco dictà el comunicat final.

Per què el port de Gandia? Per què en un vaixell de guerra britànic? Qui i quants eren els passatgers? Aquestes són les preguntes que pretén contestar el llibre que el lector té a les mans. Contestar-les no ha estat una tasca senzilla, perquè ens ha calgut reconstruir les característiques i evolució del port de Gandia i la zona que servia. Hem hagut d'enfocar els fets del final de la guerra i els motius pels quals hi havia vaixells de guerra britànics al port durant els últims dies de la guerra i per què Casado i els seus embarcaren en aquests vaixells.

ELS DARRERS DIES DEL GOVERN DE NEGRÍN
I LA PERSECUCIÓ DELS COMUNISTES

Després de l'ocupació de Catalunya per les tropes franquistes, les forces republicanes que encara resistien en febrer de 1939 a la zona Centre, on estava la Safor i el port de Gandia, es van dividir entre els que volien continuar lluitant i els que volien rendir-se. Les tropes franquistes van ocupar Barcelona la vesprada del 26 de gener de 1939 i el Govern republicà de Juan Negrín marxà a Figueres que, des del 23 de gener fins a l'1 de febrer, fou la seua última seu abans de marxar a França. Una vegada a França, el president del Govern, Negrín, decidí viatjar a la zona Centre per a continuar la guerra mentre que el president de la República espanyola, Manuel Azaña, restà en l'exili francès. Els països més o menys democràtics començaren a reconèixer el Govern de Franco. Un dels primers foren els txecoslovacs, que el reconegueren el 27 de gener; els irlandesos, ho feren el 13 de febrer; els polonesos, el 17 de febrer; els turcs, el 21 i els holandesos, el 22. La punyalada final va arribar el 27 de febrer de 1939, quan el Govern britànic també reconegué el Govern de Franco, qüestionà que s'agreujà en fer-ho immediatament el Govern francès. L'endemà, el president de la República, Manuel Azaña, dimití del càrrec.¹ Aquests fets dificultaren la tasca del Govern de Juan Negrín, que estava en la zona Centre intentant continuar la guerra per a evitar la rendició sense condicions que exigia Franco i que acabà perdent la legitimitat jurídica internacional.

En les últimes Corts de la República celebrades a Espanya, en el castell de Figueres l'1 de febrer de 1939 sota la presidència de Diego Martínez Barrio, els diputats establiren tres garanties mínimes per a la capitulació. La primera era el manteniment de la independència de la pàtria, lliure d'ingerències

1. El president mai no dissimulà les seues intencions de dimitir quan travessà la frontera francesa: AZAÑA, M. (1966-1968): *Obras completas*, Oasis, Mèxic, pp. 411-414.

estranyes; la segona, la necessitat de convocar un referèndum per a decidir un model d'Estat per a Espanya després de finalitzada la guerra; i la tercera, el cessament de les represàlies i les persecucions dels vençuts. Mitjançant la intermediació britànica, els republicans proposaren al general Franco la capitulació amb aquests termes; però Franco exigí la capitulació sense condicions. Negrín se n'assabentà el dissabte 4 de febrer de 1939.² El president de la República, Manuel Azaña, i el de les Corts, Diego Martínez Barrio, començaren a passar la frontera pels Pirineus cap a França el 5 de febrer amb els escortes i en companyia d'una caravana de civils innocents, que ja la passaven des d'abans sense cap tipus d'organització.

Ja molt prop de la frontera francesa, el Govern de Negrín preparà la retirada, es reuní el 6 de febrer a Agullana amb la plana major del GERO (Grup d'Exèrcits Republicans de l'Oest) i, el 7 de febrer, el general Vicente Rojo dictà les ordres per a fixar el calendari i els itineraris del pas a França de les tropes que protegien la retirada dels fugitius. Vicente Rojo era el cap del grup de generals que donaven la guerra per perduda i exposà a Negrín els motius pels quals havien de capitular. Contràriament, els generals comunistes encapçalats per Modesto i els partidaris de la política dels tres punts de les Corts de Figueres volien continuar resistint en la zona Centre i proposaren fusionar el GERO i el GERC en un únic grup d'exèrcit; però la proposta era complicada, perquè havien de transportar els homes i el material del GERO a la zona Centre des de França, bé per mar o bé per aire, cosa del tot impossible en aquella conjuntura.

El dia 8 de febrer, Enrique Líster i Manuel Tagüeña passaren a França per la Jonquera i Port Bou amb les seues tropes en retirada mentre que eren fustigats pel cos de l'Exèrcit de Navarra. El 9 de febrer de 1939 Negrín viatjà a Toulouse i convocà una reunió de ministres, amb el propòsit de continuar la guerra però hi va trobar poc ressò si exceptuem el socialista Julio Álvarez del Vayo i el comunista Vicente Uribe Galdeano. Les restes del GERO, que defenien Catalunya, i els altres membres del Govern republicà també travessaren la frontera mentre que les tropes de Franco n'ocupaven els últims llocs, que controlaren del tot durant els dies següents.³ Apro-

2. GUTIÉRREZ-RAVÉ, J. (1953): *Las Cortes errantes del Frente Popular*, Editora Nacional, Madrid, pp. 179-180.

3. MARTÍNEZ BANDE, J. M. (1985): *El final de la Guerra Civil*, Editorial San Martín, Madrid, pp. 114-115.

ximadament 230.000 soldats republicans foren reclosos en els camps de concentració habilitats pel Govern francès a fi de rebre'ls juntament amb la població civil, que també havia fugit i que resulta difícil de quantificar.⁴

Juan Negrín viatjà tot seguit des de França fins a Espanya per a continuar la guerra. Després el seguiren altres ministres, excepte José Giral. El president de la República, Manuel Azaña, amb el ministre José Giral i el general en cap de l'Exèrcit, Vicente Rojo, es quedaren en l'exili a França perquè no eren partidaris de continuar la guerra. El 10 de febrer a migdia Juan Negrín ja era a Alacant en el moment que els periòdics alacantins publicaven la notícia de la retirada del GERO de Catalunya camí de França i de la capitulació de la zona catalana. De ben segur, Negrín decidí tornar a Espanya amb la màxima rapidesa possible perquè volia ser l'exemple de la voluntat de resistir que predicava.⁵ A França, els dirigents exiliats foren emparats pel Servei d'Emigració dels Republicans Espanyols (SERE), creat a petició del Govern francès en 1937 i que llavors adquirí una importància cabdal.

Negrín arribà a Alacant amb un vol d'Air France procedent de Toulouse, i que va seguir una ruta sinuosa pel sud de Mallorca. L'acompanyaven Santiago Garcés, cap del Servei d'Informació Militar (SIM), i Julio Álvarez de Vayo, ministre d'Afers Exteriors. Tots tres celebraren una entrevista en la seu del Govern Civil d'Alacant amb els generals José Miaja, com a cap de les Forces Armades, amb Manuel Matallana, com a cap del GERC, i també amb les autoritats locals, alguns membres del Front Popular, el president del Tribunal Especial de Guàrdia i el fiscal per tal de convèncer-los de la necessitat de resistir. Des de juny de 1938 el governador civil era el socialista Ricardo Mella Serrano i el governador militar, el coronel Manuel Hernández Arteaga. El president del Consell Provincial era un obrer alcoià de la CNT, Ramón Llopis Agulló, i el del Consell municipal des de setembre de 1938, Ángel Company Sevilla, membre de la FAI. Com a membre del Front Popular destacava el socialista prietista Vicente Martínez Sansano. Acte seguit, Negrín, Álvarez del Vayo, els dos generals, el governador civil Ricardo Mella i un comissari de policia viatjaren en automòbil cap a

4. DREYFUS-ARMAND, G. (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, Albin Michel, París; DREYFUS-ARMAND, G. i TEMIME, E. (1995): *Les Camps sur la plage, un exil espagnol*, Autrement, París.

5. VALERO ESCANDELL, J. R. (2004): *El territorio de la derrota. Los últimos días del Gobierno de la II República en el Vinalopó*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Elda, p. 14.

València.⁶ Pararen a dinar en un restaurant de Calp i, a la vesprada, passaren per Gandia camí de València. L'11 de febrer ja estaven a València els polítics necessaris per a celebrar un Consell de Ministres vàlid legalment, que el president del Govern convocà per a prendre la decisió de restablir de bell nou la seu del Govern a Madrid . El decret corresponent es publicà en la *Gaceta de la República* del dia 12.

Mentre els republicans i l'Exèrcit travessaven els Pirineus, capitulava la zona de Catalunya i Negrín viatjava cap a Alacant en avió des de França, es produí la capitulació de Menorca sense resistència perquè, des de principis de febrer de 1939, la situació de l'illa era veritablement difícil sense el suport dels ports de la costa catalana ocupada llavors pels franquistes. El capità de corbeta Luís González Ubieta trobà una situació difícil quan arribà el 4 de febrer de 1939 per a prendre possessió del comandament de l'illa. Al capdavant, Luís González Ubieta capitulà el 8 de febrer a bord del creuer britànic *Devonshire* després que s'hagueren revoltat les tropes de la ciutadella de Maó eixe mateix dia. El 9 de febrer s'hi evacuaren les autoritats i persones republicanes més compromeses. L'ocupació definitiva de l'illa tingué lloc l'11 de febrer amb la participació de la flota franquista, de les tropes de la 105 Divisió desplaçades des de Barcelona i d'una agrupació de tropes procedent de Palma de Mallorca. El *Devonshire* salpà amb 450 refugiats republicans.⁷

La participació de la flota republicana en les tasques d'evacuació era molt arriscada i per això s'encarregaren de manera exclusiva els vaixells britànics de guerra. Hi havia massa distància entre la base naval de Maó i els ports de València (220 milles) i Cartagena (280 milles), amb un recorregut que tenia enmig la base franquista de Mallorca i el lloc de suport a les operacions navals a Eivissa.

L'ARRIBADA DE NEGRÍN A LA ZONA CENTRE AMB L'OBJECTIU DE RESISTIR

Negrín estava convençut que només una resistència eficaç podia proporcionar una pau amb garanties i guanyar temps per a poder organitzar una

6. RAMOS, V. (1974): *La guerra civil 1936-1939 en la provincia de Alicante*, tom III, Ediciones Biblioteca Alicantina, Alacant, pp. 135-136.

7. MORILLO, A. (2003): *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*: Documenta Balear, Palma de Mallorca.

evacuació segura abans de la capitulació. Així s'evitaria una repressió generalitzada tal com estava desenvolupant-se en la rereguarda a Catalunya i Menorca tot just ser ocupades en febrer de 1939.⁸ De ben segur pensava que era possible continuar la guerra en la zona Centre per diverses raons: a) la resistència de la ciutat de Madrid; b) València havia resistit la dura ofensiva franquista de la primavera de 1938 i havia creat una darrera línia fortificada anomenada XYZ; i c) perquè les posicions del Nord i Nord-Est de la zona Centre havien aguantat l'empenta franquista i les línies dels fronts d'Andalusia i Extremadura al Sud i Oest eren més o menys estables.

En conjunt, les forces republicanes del Grup d'Exèrcits de la zona Centre-Sud no estaven massa desgastades, encara que havien fallat en l'ofensiva de gener de 1939 a Pozoblanco-Peñarroya i Brunete, però la flota ancorada a Cartagena i les defenses de costes impedien un previsible desembarcament a l'Oest. L'Exèrcit republicà tenia més de mig milió d'homes armats i la base naval de Cartagena, que donava refugi a una Armada formada per tres creuers, tretze destructors, cinc torpediners, dues canoneres i set submarins, que formaven l'Armada de l'almirall Miguel Buiza Fernández-Palacios. A més, les línies defensives, muntades de pressa i corrents, estaven manifestant-se eficaces per a mantenir les línies del front.⁹ La producció continuava gràcies a la militarització de les fàbriques d'armament i a la reassignació dels recursos productius autòctons,¹⁰ motiu pel qual la resistència era factible durant uns mesos més encara pel que fa a l'avituallament de menjar i de municions.

El territori que quedava per conquerir era immens i requeria operacions parcials i ben organitzades de les tropes franquistes, per al desplegament de les quals calia temps, logística i milers d'homes. L'ambició de Franco jugava

8. Un dels estats de la qüestió més actuals sobre la repressió a Catalunya i Menorca es pot veure en PAGÈS, P. (2004): *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, Publicacions de la Universitat de València, València.

9. La majoria dels historiadors, fins i tot de tendències contràries, coincideixen a valorar la pervivència d'un Exèrcit republicà poderós.

10. SANTACREU SOLER, J. M. (1990): "La producción de guerra y las tesis de la Posición Yuste", en *Guerra Civil y franquismo en Alicante*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d'Alacant, Alacant, pp. 47-93; ÍDEM (1992): *L'economia valenciana durant la Guerra Civil. Protagonisme industrial i estancament agrari*, Alfons el Magnànim de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València.

així a favor de les tesis de Negrín, perquè Negrín suposava que Franco devia continuar combatent amb les tàctiques de guerra colonial i d'ocupació territorial progressiva, les quals eren lentes. La victòria de Franco no devia ser immediata, atenent a les tàctiques mateixes de l'Exèrcit franquista, sinó que encara devia tardar uns mesos si finalment resistien els exèrcits republicans. Les principals febleses bèl·liques de la República eren l'aviació, el material pesant i l'obtenció de benzina. Les forces republicanes no podien aturar les agressions aèries contra la població civil; però la defensa passiva de les localitats feia suportables els bombardeigs.

Però els problemes que havien de superar les tesis de Negrín eren molt més greus i anaven més enllà de les febleses bèl·liques. En primer lloc estava la ja esmentada divisió de les organitzacions republicanes i dels generals, entre aquells partidaris d'una pau immediata i els que s'estimaven més continuar la guerra. El general José Miaja Menant, que era la màxima autoritat militar del Grup d'Exèrcits Republicans de la zona Centre-Sud comandat pel general Matallana, havia impedit algunes accions al sud de la zona Centre mentre es lluitava a Catalunya; el coronel Casado desenvolupà l'operació de Brunete de forma massa tímida i la contraofensiva des de Pozoblanco a Peñarroya, molt més decidida, s'aturà per motius climatològics i logístics. La principal raó que explica la passivitat del GERC és la discrepància entre els militars professionals i els de l'òrbita d'influència dels comunistes. El pes dels comunistes era molt més fort en el GERO (on estaven els principals antics caps milicians dels comunistes com Modesto, Líster i Tagüeña) que no en el GERC (comandat pels militars professionals i, fins i tot, antics africanistes com el coronel Segismundo Casado, que podien entendre's amb Franco). El mateix general Miaja havia enviat a Toulouse el seu secretari, Antonio López Fernández, per a sol·licitar a Negrín la capitulació del GERC igual que havia fet el GERO; tanmateix, Negrín no li contestà i volà cap a Alacant.

El coronel Casado s'entrevistava amb la cinquena columna madrilenya des del 30 de gener de 1939 i també havia iniciat el 3 de febrer les converses amb el socialista moderat Julián Besteiro Fernández. Abans, Besteiro també havia estat contactat per la cinquena columna madrilenya de forma separada per a fixar les condicions de la capitulació. El metge personal de Casado i un ajudant del coronel en foren els contactes. El metge era membre d'una organització de la Falange clandestina i l'ajudant de Casado era

membre d'una altra organització de la Falange clandestina.¹¹ El 5 de febrer, Casado rebé un document confeccionat per Franco amb les exigències de Burgos per acabar la guerra: eliminar la política comunista de resistència numantina i no tractar amb els polítics republicans sinó amb els militars de carrera. “Entre militars ens entendrem”, afirmava el document que Casado titulà *Concessions del Generalíssim*. Franco prometia benevolència a qui lliurara les armes, salconduïts per a eixir a l'estranger i eximia de responsabilitat criminal les persones que havien servit a la República, com els militars professionals i els soldats de reemplaçament per quintes. L'arribada de Negrín a Espanya coincidí amb les converses entre Casado, Besteiro i la cinquena columna madrilenya.

La tesi de resistència numantina només tenia el suport dels comunistes; però el moviment comunista espanyol era atípicament heterogeni atés que la militància comunista havia crescut com a conseqüència de la guerra i no per conviccions ideològiques, com demostren els treballs d'Albert Girona¹² i de la hispanista britànica Helen Graham.¹³ Negrín no era un gos fidel a les ordres de Moscou, com tantes vegades s'ha assegurat, ni tenia un exèrcit roig de tipus anàleg al soviètic. Els caps comunistes més implicats i amb més força, com Modesto, Líster i Tagüeña, estaven en el GERO, que havia desaparegut a mans dels francesos. El problema més difícil d'afrontar per a desenvolupar les tesis de Negrín era l'obediència dels caps del GERC, que governaven de fet la zona Centre i tenien el control absolut de les capitals més importants, Madrid i València, quan el president del Govern aterrà a Alacant el 10 de febrer i viatjà a València. Enrique Líster i Manuel Tagüeña no tornaren a Espanya fins al 14 i 19 de febrer respectivament.¹⁴

En segon lloc, la retirada de Catalunya comportà la pèrdua completa del material del GERO, que va ser lliurat al Govern francès, i també comportà la immobilització dels 230.000 soldats internats en els camps de

11. CALZADO, A. (2007): “El golpe de Casado y el final de la Contienda”, en *El final de la guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15, Editorial Prensa Valenciana S. A., València, pp. 12-13.

12. GIRONA, A. (2006): “El ascenso del Partido Comunista”, en *La hora de la revolución. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 6, Editorial Prensa Valenciana S. A., València, pp. 112-121.

13. GRAHAM, H. (2006): *Breve historia de la guerra civil*, Editorial Espasa Calpe S. A., Madrid, pp. 142-144.

14. LÍSTER, E. (1966): *Nuestra guerra*, Ebro, París, p. 249; TAGÜEÑA, M. (1973): *Testimonio de dos guerras*, Oasis, Mèxic, p. 304.

concentració francesos, que no van tornar al territori republicà del Centre per a continuar la lluita.¹⁵ La desfeta completa del GERO i la impossibilitat d'incorporar els seus efectius al GERC reforçà la tesi dels partidaris de capitular de manera immediata i deixà l'Exèrcit en mans dels militars professionals.

En tercer lloc, la desmoralització es féu cada vegada més patent en les grans ciutats on s'agrejaren els problemes de queviures i els bombardeigs dels avions alemanys i italians amb l'objectiu de desmoralitzar la població. De fet, els bombardeigs contra les ciutats valencianes de la costa continuaren en febrer de 1939, tant abans com després de l'ocupació de Barcelona i de la capitulació de Menorca. Alguns exemples: el port de València fou bombardejat l'1 de febrer; el de Gandia, el 4 de febrer; el d'Alacant, el 5 i 6; Sagunt, el 7, 8 i 9; i València, el 8 i 9.

Quan Negrín estava a València el dia 11 de febrer, la ciutat del Túria fou bombardejada de manera intensa fins a tres vegades. El mateix dia, les tropes franquistes desembarcaren i ocuparen definitivament Menorca i el president del Govern, Negrín, celebrà una reunió de ministres amb la finalitat de continuar la guerra. El dia 12 de febrer València fou bombardejada de bell nou altres tres vegades; també fou atacada la població civil d'Alacant i es produí el bombardeig de l'estació de ferrocarril de Xàtiva, tot just quan s'apropava un comboi amb soldats de la 49 Brigada Mixta. El resultat fou terrible pels morts i ferits.¹⁶ El 13 de febrer fou danyada la CAMPSA d'Alacant i, durant els dies següents, els avions atacaren també Gandia i Sagunt de forma intensa. Els atacs aeris també afectaren altres ports de la costa republicana com Cartagena, que era el port més significatiu i patí cinc atacs durant el mes de febrer. Els bombardeigs de febrer de 1939, efectuats pels avions alemanys i italians des de Mallorca, són una prova que Alemanya i Itàlia continuaven ajudant Franco sense amagar-se'n.

En quart lloc, els soviètics abandonaren Negrín. Una prova és que l'arribada de material bèl·lic extern adquirí dificultats insalvables amb la caiguda de Catalunya. En febrer de 1939 cessaren els subministraments de

15. VEGEU DREYFUS-ARMAND, G. (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, Albin Michel, Paris.

16. MAINAR, E. (2007): "El bombardeo de Xàtiva", en *El final de la guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15, Editorial Prensa Valenciana S. A., València, pp. 114-123.

l'URSS comprats pel Govern de Negrín a última hora, perquè foren retinuts en la frontera francesa. L'ambaixador de l'URSS a França féu gestions davant el Ministeri d'Afers Exteriors francès perquè el material retornara a mans dels soviètics en compte d'intentar que el material retingut arribara a la zona Centre després de no arribar a temps a la zona catalana.¹⁷ La retenció del material pels francesos i la postura de les autoritats soviètiques es convertí en un problema afegit per a les tesis de Negrín, perquè un dels arguments en què es basava era l'abastiment de material soviètic i el suport internacional de l'URSS.

En cinqué lloc, els militars havien obtingut més importància en la política que el poder civil durant l'estada a Catalunya del Govern i eren cada vegada més crítics amb la política de resistència, com quedà de manifest en el Consell de Ministres de l'11 de febrer de 1939, celebrat a València. Allí es féu evident que la unitat del Govern era dèbil. Negrín parlà amb Casado sense obtenir cap garantia en ferm per a resistir. Miguel Buiza Fernández advertí Negrín que la flota de guerra republicana no podia seguir suportant els bombardeigs en el port de Cartagena i que, si no arribava la pau, la trauria del port.

Els militars de la zona Centre adquiriren poder a Madrid i València a mesura que avançava la guerra i el Govern de la República canviava la seu de ciutat en ciutat. Primer, de Madrid a València en novembre de 1936; després, de València a Barcelona en octubre de 1937. El poder dels militars de la zona Centre s'incrementà quan Franco, amb l'arribada de les tropes a Vinaròs, separà territorialment, en abril de 1938, la zona Centre i Barcelona, seu del Govern de Negrín. Aquest poder dels militars de la zona Centre adquirí finalment el beneplàcit de la legalitat republicana quan el Consell de Ministres declarà l'estat de guerra el 22 de gener de 1939. Fou llavors quan els militars del GERC adquiriren un protagonisme polític que es multiplicà i el general Miaja dictà un ban publicat el 26 de gener de 1939 per tal d'aplicar el Codi de Justícia Militar en el cas de delictes d'adhesió a la rebel·lió militar. L'autonomia del poder militar sobre el civil havia crescut a una velocitat vertiginosa des que Negrín havia arribat a Espanya el 10 de febrer de 1939.

17. OLAYA MORALES, F. (2004): *El expolio de la República*, Belacqva, Barcelona, p. 251.

Després del Consell de Ministres i de les converses amb els militars a València del dia 11 de febrer, Negrín marxà a Madrid i hi celebrà noves reunions desesperades del Consell de Ministres per a defensar la resistència i per a intentar mantenir una imatge de normalitat. Negrín volia tornar la seu del Govern a Madrid i ho aconseguí durant quasi dues setmanes; però la capital es tornà insegura i hagué d'abandonar-la després de diverses reunions amb els generals i coronels dels exèrcits a la finca de Los Llanos d'Albacete. Durant aquelles setmanes, Negrín viatjà des de Madrid fins a Albacete i des d'Albacete fins a Madrid per a reunir-se amb els ministres i amb els militars respectivament.

Albacete era una zona cèntrica i equidistant dels diversos fronts per tal de reunir-se amb la plana major dels militars que dirigien els exèrcits del GERC. El 16 de febrer, en la finca de Los Llanos, es reuní amb els militars totpoderosos: el general José Miaja i el general Manuel Matallana, amb el qual ja havia parlat a Alacant des del mateix dia de l'arribada de França, i el general Leopoldo Menéndez López, com a cap de l'Exèrcit de Llevant, el coronel Domingo Moriones Lárraga, com a cap del d'Andalusia, el general Antonio Escobar Huertas, del d'Extremadura, el coronel Segismundo Casado, del Centre, el capità de navili amb funció d'almirall Miguel Buiza, com a cap de l'Estat Major de la flota, el tinent coronel Jesús Camacho Jáudenes, com a cap de l'Aviació i el general Carlos Bernal García, com a cap de la base naval de Cartagena. Els caps militars del GERC, tot i assegurar-li que podrien resistir durant uns mesos més, perquè ja existia un veritable Exèrcit republicà, li digueren que no valia la pena ajornar una derrota que tenien assumida.

Aquell 16 de febrer fou fatídic per a Negrín a causa de molts motius, no solament per l'actitud dels caps militars del GERC. La reunió del Front Popular celebrada a Madrid el mateix 16 de febrer va evidenciar que la coalició frontpopulista estava a punt de trencar-se i que creixia la distància entre els partidaris i els detractors de Negrín. Circulaven rumors sobre un colp d'estat, que preparaven Casado i Besteiro, i la majoria dels caps militars del GERC, excepte el general Antonio Escobar, ja formaven part de la conspiració. Era necessari fer remodelacions de l'Exèrcit per a controlar-lo i allunyar els partidaris de la rendició, la qual cosa es tornaria contra el mateix Govern perquè tothom pensava que s'afavoririen els comunistes igual que ho foren en el GERO. Negrín decidí fer la remodelació de

l'organigrama militar sense que se sentiren ofesos els militars professionals i sense que n'isqueren beneficiats els comunistes. Pensava fer els nomenaments per etapes; però se n'adonà que quasi tots els militars de carrera eren partidaris de la rendició immediata. Efectuà alguns canvis significatius (el nomenament de Líster com a governador civil de València, per exemple) que toparen amb la voluntat de Casado i els colpistes.

El mateix 16 de febrer, Julio Álvarez del Vayo pronuncià un discurs en la Societat de Nacions a Ginebra on afirmava que estaven davant del primer camp de batalla de la Segona Guerra Mundial, inevitable ja després de tanta concessió; i Negrín ho traslladà a Espanya afirmant que més valia morir com a herois que afusellats com a bestiar. L'ambaixador republicà a Londres, Pablo de Azcárate, també telegrafà Negrín el mateix dia informant sobre el contingut de la proposta de Lord Halifax a Franco per aconseguir una pau negociada seguint els mínims exigits per Negrín en un memoràndum lliurat per l'ambaixador al Foreign Office britànic el dia 14 de febrer. Però les gestions eren inoperants tant en la Societat de Nacions com en el Foreign Office britànic i, el 17 de febrer, els polonesos reconegueren l'Espanya de Franco. Els turcs ho feren el dia 21 i els holandesos, el dia 22. El 21 de febrer Negrín encara no havia contestat els telegrams d'Azcárate.

EL GOVERN DE NEGRÍN ARRACONAT EN LA "POSICIÓN YUSTE" DE PETRER

Després d'aquell 16 de febrer, el president del Govern no tenia altre remei que buscar un lloc segur per a governar, atès que havien fracassat tant les gestions diplomàtiques en l'àmbit internacional com les de controlar l'Exèrcit republicà en l'àmbit interior. Després d'entrevistar-se una altra vegada amb Casado el 25 de febrer, decidí finalment traslladar el Govern fora de Madrid a un lloc secret i segur. Tot seguit viatjà fins a Petrer i s'instal·là de manera secreta en una finca (El Poblet), lloc anomenat en clau 'Posición Yuste'. Allí intentà governar la República i la continuïtat de la guerra entre el 25 de febrer i el 6 de març de 1939. La finca El Poblet de Petrer era un lloc aïllat; però pròxim a l'aeròdrom de Monòver i al port d'Alacant i amb una bona connexió per carretera i ferrocarril amb les ciutats d'Alacant, Albacete, Madrid i València. Poques persones coneixien el lloc on estava la Posició Yuste, encara que, curiosament, Casado va anar-hi convidat per Negrín, la qual cosa vol dir que el coronel en coneixia l'amagatall.

La diàspora demostra que Negrín no havia aconseguit controlar la plana major dels exèrcits del GERC per a continuar la guerra. S'havia quedat sol amb l'únic suport dels comunistes. El Partit Comunista d'Espanya, en un gest de suport a la política de resistència de Negrín, també es traslladà a la zona, concretament a l'anomenada Posició Dakar d'Elda, molt a prop de la Posició Yuste de Petrer. Però els comunistes espanyols no eren cap garantia per a la continuïtat de la guerra, tal i com estava la situació internacional amb una URSS que pactava amb Hitler i la desconfiança que els comunistes inspiraven a la resta de les organitzacions antifeixistes republicanes i a la majoria dels militars espanyols de carrera.

En aquella situació desesperada i sense possibilitats de resistència, el ministre de la CNT, Segundo Blanco, ja preparava un pla d'evacuació per als seus camarades igual que feien els comunistes per als seus dirigents. Els socialistes ja ho havien fet en el moment que caigué Catalunya. Uns dies abans de la sessió de les últimes Corts de Figueres, el 28 de gener de 1939, un avió procedent d'Albacete transportà fins a Figueres diversos diputats de la zona Centre per assistir a la sessió. Entre els arribats, hi havia els socialistes de la circumscripció d'Alacant, Ginés Ganga Tremiño i Salvador García Muñoz. El primer era natural d'Elx, doctor en Filosofia i Lletres i catedràtic d'institut; el segon era metge, natural de l'Orxa i cirurgià de l'Hospital Civil d'Alcoi. Ambdós foren elegits diputats socialistes en les eleccions de febrer de 1936. Anaren a Figueres per a conèixer l'estat de la guerra i assabentar-se dels possibles plans d'evacuació dels seus coreligionaris. El 29 de gener s'entrevistaren amb Negrín, que els insistí sobre la necessitat de resistir. Al mateix temps, celebraren una reunió de manera separada amb el diputat socialista Rodolfo Llopis Ferrándiz, un caballerista contrari a les tesis de Negrín. Aquest pensava que la guerra estava definitivament perduda i que els diputats alacantins havien de tornar a Alacant per a preparar l'evacuació dels militants socialistes que havien tingut responsabilitats durant la República. El pla consistia en tres punts: a) la preparació per part de la Federació Provincial Socialista d'Alacant d'una llista de militants la vida dels quals perillava si els capturaven; b) les gestions de Rodolfo Llopis a França perquè s'enviaren vaixells a Alacant per a l'evacuació; i c) l'anada del mateix Rodolfo Llopis a Orà per a organitzar la recepció dels exiliats.¹⁸

18. VARGAS, B. (1999): *Rodolfo Llopis (1895-1983). Una biografia política*, Planeta, Barcelona, pp. 119-120.

El diputat il·licità Ginés Ganga Tremiño volà cap a Alacant des de Toulouse el 8 de febrer amb la missió de preparar les llistes i avisar els inscrits perquè viatjaren a Alacant amb la finalitat d'embarcar cap a l'exili. Rodolfo Llopis viatjà a París per a entrevistar-se amb José Calviño Ozores, director a la seu a França de la societat CAMPSA-GENTIBUS, i aconseguí la promesa d'enviar a Alacant els vaixells *Stanbrook* i *Margit* per a transportar els evacuats a Orà. El 13 de febrer viatjà a Perpinyà i s'entrevistà amb Marius Dubois, un diputat socialista d'Orà, amb la finalitat de preparar una oficina per acollir-hi els socialistes. No pogué volar cap a Orà fins al 7 de març de 1939. El pla inicial de Llopis en febrer de 1939 era només per als militants socialistes de la província d'Alacant i les instruccions donades a la Federació Provincial Socialista eren perquè els seus dirigents concentraren tota l'activitat a organitzar l'evacuació dels militants en perill pel port d'Alacant, però a les altures del 7 de març els vaixells esdevingueren els de l'exili de la República. El contingut d'una carta de Rodolfo Llopis¹⁹ datada el 25 de febrer de 1939, quan Negrín estava en retirada i amagat en la Posició Yuste, és revelador sobre la situació i de la inoperància del Govern de Negrín per a preparar una evacuació general i per aconseguir acords de pau amb Franco. Demostren que el principal objectiu del Govern era evitar les represàlies i que no tenia prevista una evacuació general, la qual restava en mans particulars o limitada a la iniciativa de cada organització política. Rodolfo Llopis es preocupava dels seus coreligionaris i els deia que si hi havia acords perquè les persones salvaren les vides, bé; però amb acord o sense, els socialistes havien de preocupar-se d'ells mateixos i dels companys així com de les seues coses. Els deia que havia vist en la frontera francesa el 5 de febrer de 1939 més d'un pare disputar-se en un camió un seient i un tros de pa amb els seus fills, motiu pel qual els deia que qualsevol precaució era poca. També els advertia que no havien d'eixir abans d'hora però que no isqueren ni un minut més tard del previst. Ell els devia esperar a Orà i els amics hi tenien una casa i una taula. Només havien de confiar en els mitjans propis i en els enllaços socialistes i calia que enviaren algunes màquines portàtils per a vendre-les i que colgaren allò que no pogueren enviar-hi.

El 28 de febrer a Petrer, Negrín s'assabentava de la dimissió d'Azaña i de la renúncia de Martínez Barrio a presidir la República argumentant que la

19. VARGAS, B. (1999): *o. c.*, p. 123.

dimissió no era efectiva mentre no fóra ratificada per la Diputació Permanent de les Corts. Finalment, la Diputació Permanent acceptà la dimissió d'Azaña i hagué d'acceptar la presidència de la República. Diego Martínez Barrio exigí acabar la guerra de la manera menys dolenta possible i deixà Negrín encara més abandonat a la seua sort que abans. A més a més, el reconeixement del Govern franquista per part de França i la Gran Bretanya el 27 de febrer deixaren la República espanyola ignorada diplomàticament de fet i de dret pels possibles interlocutors internacionals. La seua relació exterior quedava només en mans de les organitzacions humanitàries i de la solidaritat internacional.

La veritat és que els britànics mai no negaren l'existència del bàndol franquista durant la guerra. A pesar de ser una societat industrialitzada i amb un proletariat força nombrós, el partit conservador dirigia la política al Regne Unit quan començà la guerra; per contra, hi existia un partit Laborista amb un gran suport de les classes populars i un fort moviment sindical al voltant de les Trade Union. La revolució russa de 1917 i tots els moviments obrers de la primera meitat del segle XX, juntament a la pujada al poder de Mussolini i de Hitler, havien fet que el govern conservador britànic passara a la defensiva davant l'empenta nacionalista de les potències nazi i feixista i, també, davant les ànsies de canvi social de bona part de la població britànica.

En aquesta conjuntura, el començament de la Guerra Civil Espanyola va crear el cisma més gran en la moderna història britànica, en paraules d'alguns historiadors britànics, un cisma que va durar tota la guerra i que va afectar tots els estaments socials.²⁰ Bona part del partit conservador va donar suport sense cap escrúpol al bàndol franquista igual que l'alta jerarquia eclesiàstica britànica. Hi havia els que, sense cap mirament, tenien postures properes a les potències nazi i feixista mentre que uns altres, que eren majoritaris, seguiren la política del *premier* britànic, Neville Chamberlain, anomenada d'*appeasement*, o d'apaivagament amb aquestes potències. Existia un grup minoritari, al voltant de Winston Churchill, que eren conscients del perill de la política de Hitler i Mussolini; però el seu anti-comunisme visceral obstaculitzava qualsevol apropament a les posicions

20. WATKINS, K. W (1963): *Britain divided. The effect of the spanish civil War on british political opinion*, Londres, p. 4

del Govern republicà espanyol. L'ambaixador republicà davant el Govern de Londres, Pablo Azcárate, va reflectir fidelment la postura de Churchill en les seues memòries dient: "(Churchill) dominado por sus prejuicios de clase y víctima de su exacerbado personalismo que le hacía invulnerable a todo esfuerzo de persuasión, no se dio cuenta [...] de la verdadera significación de la guerra civil española hasta unas semanas antes de su final".²¹ Alguns líders polítics conservadors, com Sir Henry Page Croft, arribaren a afirmar que Franco era un cavaller cristià i creien en la seua paraula.²² El diari *Daily Telegraph* es feia ressò a tothora d'aquests posicionaments i també informava, des d'una postura favorable, sobre la política franquista.

Neville Chamberlain, que havia substituït al capdavant del govern conservador britànic a Stanley Baldwin, fou el precursor d'una política que, malgrat la seua suposada neutralitat, afavorí des del primer moment el bàndol revoltat del general Franco. Aquesta política, anomenada en anglès *appeasement*, apaivagament de les potències nazi i feixista, consistia a mantenir un *statu quo* amb aquests governs, ple de contínues concessions internacionals, l'única finalitat del qual era evitar una possible guerra mundial a Europa. Aquest acte teatral, ben estudiat a tots els nivells, aviat tingué el suport, ingenu en un primer moment, del govern francès que veia perillar la seua seguretat si Gran Bretanya arribava a un acord amb Alemanya i Itàlia, i el govern francès del Front Popular es quedava aïllat en el seu suport el Govern republicà espanyol.

L'ambaixador republicà a Londres afirmava que Chamberlain no tenia la més elemental preparació per portar endavant problemes de política exterior com els que tenia entre mans en aquells moments.²³ Aquestes postures tan personals al voltant de la política exterior britànica, de seguida xocaren amb els punts de vista més sensats del seu ministre d'Afers Estrangers, Anthony Eden, que després havia de ser primer ministre durant el conflicte de Suez i que féu que Chamberlein dimitira del gabinet conservador el 20 de febrer de 1938 perquè estava a punt de plasmar amb Hitler la seua política d'apaivagament total.

21. AZCÁRATE, P. (1976): *Mi embajada en Londres durante la guerra civil española, 1936-1939*, Barcelona, p. 27

22. IBID. p. 117-118

23. AZCÁRATE, P. (1976): *Mi embajada en...* p. 42

D'altra banda estaven els qui donaven suport obertament al règim republicà. És a dir, els laboristes, els liberals, els sindicalistes i tot l'espectre radical del Regne Unit, que no dubtaren de fer ferma la seua posició de suport al bàndol republicà. Encara que, per a l'ambaixador Pablo Azcárate, alguns dels seus dirigents i bona part de l'entramat oficial del partit i de les Trade Union es decantaren clarament cap una acció pròpiament humanitària,²⁴ en molt bona mesura, seguint l'estela de la política internacional del govern conservador. D'una banda, desitjaven la victòria de la República, d'una altra, aquests dirigents tenien temors davant l'empenta de les bases més esquerranes en aquest suport al règim republicà espanyol. A finals de 1936, en un informe del Congrés de les Trade Union, s'explicitava clarament de no reconèixer algunes associacions que suposadament estaven controlades pels comunistes. El partit Laborista havia desestimat, en la seua conferència anual d'octubre de 1936, la formació d'un Front Popular britànic, tal i com es proposava des de la Internacional Comunista.

Quan la Guerra Civil Espanyola es va acabar, el desencant fou extrem entre el moviment obrer i el partit Laborista i molts delegats en la Conferència anual laborista criticaren obertament els seus dirigents per no haver fet més en aquest sentit, i per haver seguit els passos marcats pel govern conservador de Chamberlain, "no llegireu enlloc que les crítiques nostres hagen fet el més mínim efecte, o que hagen causat la més mínima ansietat en l'executiu nacional."²⁵

LA DESERCIÓ DE LA FLOTA DE CARTAGENA I EL COLP D'ESTAT CONTRA NEGRÍN

Els valencians en general, i les poblacions d'Elda, de Petrer i de Gandia en particular, no conegueren la notícia de la dimissió del càrrec de president de la República de Manuel Azaña fins al 2 de març, quan fou publicada en la premsa local. A més, els primers dies de març la rereguarda de la República estigué sotmesa a nous bombardeigs de la població civil i dels ports

24. *IBID.* p. 53

25. Citat per WATKINS, K. W. (1963): *Britain divided. The effect of the spanish civil War on british political opinion*, Londres. p. 190.

marítims. L'1 de març, els avions italians tiraren bombes sobre Sagunt, València, Gandia i la fàbrica d'avions de Sant Vicent del Raspeig; el 2 de març, sobre el port de Dénia; el 3, sobre l'estació de ferrocarril d'Alacant, el 5, sobre el port de València; el 6, sobre el port d'Alacant i un dipòsit de gasolina de Manises; el 7, el port de València una altra vegada.

El 3 de març de 1939 Negrín féu una remodelació de l'organigrama militar dels caps de l'Exèrcit i de la Flota, qüestió que fou vista pels militars de carrera com una concessió més als comunistes per tal de continuar la guerra. El general Bernal, màxim responsable de la base de Cartagena, no acceptà els canvis de Negrín; però el 4 de març traspassà els poders sense resistència al comunista Galán, nou cap de la base, nomenat per Negrín. Només fou un gest hipòcrita, perquè la mateixa nit foren detinguts Galán i tots els comunistes pels militars conspiradors a Cartagena, que controlaren la base naval.²⁶ Els partidaris de Negrín reaccionaren alliberant els comunistes i Galán, el qual suggerí a Negrín que el seu càrrec no fos per a cap comunista ni per ell si volia evitar suspicàcies. Negrín n'acceptà el suggeriment, però el dia 5 de març la Flota composta per 3 creuers, 8 destructors i 1 submarí abandonà Cartagena.

En un llibre acabat de publicar, basat en alguns testimonis orals i memòries dels marins exiliats, Victoria Fernández Díaz²⁷ hi defén la hipòtesi que, la nit del 4 al 5 de març de 1939, la situació de Cartagena fou confusa amb un “embolic de conspiracions i revoltes”, que crearen una situació caòtica. Els presos franquistes foren alliberats i les bateries de costa, la Capitania, el regiment i el parc d'Artilleria es posaren del costat de Franco. El port patí un nou bombardeig el matí del dia 5, quan els vaixells de guerra *Alcalá Galiano* i *Lázaga* en reparació i el destructor *Sánchez Barcáiztegui* reberen impactes de les bombes, i els vaixells en actiu es prepararen per al combat. Reberen ordres i contraordres de salpar o de desembarcar per a controlar Cartagena, però a la fi salparen per a evitar que la flota caiguera en mans dels franquistes. I aquest fou el motiu de l'eixida de la flota republicana segons els testimonis que utilitza Victoria Fernández.

26. GALÁN CÁNOVES, C. (1991): “El 5 de marzo de 1939 en Cartagena”, en *Cuadernos del Estero*, núm. 1. Cartagena, pp. 97-113.

27. FERNÁNDEZ DÍAZ, V. (2009): *El exilio de los marinos republicanos*, Publicacions de la Universitat de València, València.

La flota amollà les amarres a les 12.30 h del 5 de març de 1939. Primer isqueren el creuer *Miguel de Cervantes* i els vuit destructors (*Almirante Valdés*, *Lepanto*, *Almirante Gravina*, *Almirante Antequera*, *Almirante Miranda*, *Escaño*, *Jorge Juan i Ulloa*), després ho féu el creuer *Méndez Núñez*, acompanyat de dues llanxes antisubmarines, els tripulants de les quals embarcaren en el creuer *Libertad*, que salpà a continuació seguit pel submarí C-4. L'altre submarí, el C-2, no salpà fins a l'endemà i acabà conduït per la tripulació a Palma de Mallorca i lliurat directament als franquistes.

La flota republicana arribà a les aigües de la costa algeriana el dia 6 de març, però les autoritats franceses no els deixaren desembarcar ni a Orà ni a Alger i els digueren d'anar al protectorat de Tunísia. Anaren en direcció cap a Bizerta, port que les autoritats franceses fixaren, més endavant, per al lliurament de l'Armada republicana a Franco. Els republicans lliuraren la Flota a les autoritats franceses el 7 de març. Hi anaven embarcats 300 civils i 3.832 militars i mariners. El submarí C-4 hi arribà l'endemà. El 12 de març començà el desembarcament i foren conduïts a camps de concentració.

Mentrestant, els franquistes enviaren una expedició naval des de Castelló i Màlaga amb la finalitat de desembarcar a Cartagena. En rebre les notícies sobre el que passava a Cartagena i les peticions d'ajuda, l'almirall Cervera cursà ordres perquè les divisions acampades a Castelló i Màlaga embarcaren cap a Cartagena. L'embarcament començà a Castelló a migdia del dia 5 de març; però la primera eixida la féu de vesprada el creuer auxiliar *Rey Jaime II* a amb 800 homes des de Màlaga. L'expedició no arribà a la costa de Cartagena fins a la vesprada de dilluns 6 de març. Allí es concentraren els vapors *Jaime II*, *Sister*, *Lázaro* i *Marte* amb 4.200 homes. També hi eren el *Mar Cantábrico* i *Mar Negro* i salparen des de Palma de Mallorca el creuer *Canarias* i el canoner *Dato*. Més tard, hi arribà el minador *Vulcano*, perquè l'embarcament de les tropes es féu de manera progressiva i els últims vaixells de transport van arribar escalonadament.

La nit del dia 6 al 7 de març, el cap de la flota rebé ordres de desembarcar a Portman mentre l'aviació feia el bombardeig de les bateries del castell de Galeras; però el foc de les bateries republicanes de cap Negrete impedí l'apropament de l'expedició, que s'allunyà fins a les 13 milles. Tot i que fou aturada l'operació, arribaren a Cartagena amb retard dos vaixells

franquistes que no tenien ràdio. Un era el *Castillo de Olite*, que entrà en el port atapeït de soldats franquistes i fou enfonsat per les bateries de costa. L'altre era el *Castillo de Peñafiel*, que va fugir cap a Eivissa en veure els trets dels canons.

El *Castillo de Olite* era un mercant vell soviètic capturat pels franquistes en l'Estret de Gibraltar i reconvertit en transport. Salpà de Castelló a les 10.15 h del dia 6 de març amb 2.200 homes del segon i tercer Regiment de Zamora, un grup de canons, una secció de transmissions, el cos jurídic de l'Exèrcit de Galícia i la plana major de la Divisió 83. L'endemà a les 11 h arribà davant de l'illot d'Escombreras i no albirà la flota. Suposaren que el desembarcament ja s'havia fet amb èxit i que arribaven tard. Llavors, es dirigiren cap al port de Cartagena sense problemes ni foc de les bateries de costa. Quan estava en el moll de la Curra rebé un impacte d'una bateria de costa de petit calibre i intentà virar; però entrà en el camp de tir de la bateria La Pantoja, que disparà quatre vegades. Les dues últimes impactaren en el *Castillo de Olite* amb la circumstància que un projectil caigué en el dipòsit de municions i s'originà una explosió immensa. El vaixell s'enfonsà ràpidament i més de la meitat dels homes perderen la vida. La resta foren salvats pels pescadors d'Escombreras. Fou el desastre més gran patit per les tropes de Franco quan tot estava a punt d'acabar.

LA CONSTITUCIÓ DEL CONSEJO NACIONAL DE DEFENSA

La nit del diumenge 5 de març de 1939, el coronel Segismundo Casado havia constituït una junta a Madrid encapçalada pel socialista Julián Besteiro i per ell mateix anomenada Consejo Nacional de Defensa. El coronel Casado i el socialista Besteiro es dirigiren a la població per ràdio anunciant la creació del Consejo Nacional de Defensa tot afegint que la guerra estava perduda, per la qual cosa la seua intenció era arribar a una pau honrosa amb una victòria moral i que per aconseguir-ho devien lluitar sense crims ni represàlies. Casado i Besteiro cercaven una rendició sense revenges ni persecucions i negaven que s'havia d'arribar a la capitulació sense cap garantia.

Negrín convocà de seguida un Consell de Ministres en la Posició Yuste i cridà els caps militars Matallana, Casado i Miaja. Només hi acudí Matallana. Per telèfon, Casado digué a Negrín que estava destituït. Després de diverses discussions amb els ministres, Negrín permeté que Matallana se

n'anara i ordenà, a les cinc de la matinada del 6 de març, l'eixida immediata d'Espanya als membres del seu Govern i els digué que actuaren com si el Govern continuara operatiu en l'exili. Negrín i el seu gabinet van eixir en dos avions des de l'aeròdrom del Fondó, a Monòver, cap a França. Només restà el comunista Uribe a terra. Després, altres avions s'emportaren el general Cordón, Jesús Monzón, Antonio Moreno, Dolores Ibárruri, Rafael Alberti i la seua esposa Maria Teresa de León, Núñez Mazas i el diputat comunista francès, Catellas, cap al nord d'Àfrica mentre que Líster protegia l'enlairament dels avions des de terra. Poc abans de l'arribada dels colpistes, encara isqueren altres militars i personatges representatius del comunisme com Hidalgo de Cisneros, Juan Modesto i Enrique Líster. Uns 80 soldats es quedaren a terra defenent l'eixida fins que hi arribaren els colpistes i capturaren l'aeròdrom així com Pedro Checa, Togliatti i Fernando Claudín, que foren traslladats a Alacant. Allí, finalment, van ser alliberats pel cap del SIM de la ciutat, que era amic de Claudín. Els alliberats foren Prudencio Sayagüés, Pedro Checa, Togliatti i Fernando Claudín juntament amb Santiago Carrillo, Diéguez, Francisco Galán, Vicente Uribe, Jesús Hernández i 50 comunistes més, els quals van eixir des de l'aeròdrom de Los Alcázares cap a Orà. El 6 de març també salpà del port d'Alacant el carboner *Harionga*, amb 120 passatgers a bord. El poder quedava així en mans dels militars colpistes partidaris de Casado.²⁸

La fugida del Govern i l'escapada dels comunistes més significats va estar utilitzada pels colpistes a fi de legitimar-se i afirmar que els comunistes estaven al servei dels interessos soviètics dels quals Negrín era titella. El president del Consejo Nacional de Defensa fou el general Miaja; el cap d'Estat, Besteiro; la cartera de Defensa, va ser per al coronel Casado; la cartera d'Hisenda per a José Manuel González Marín, de la CNT; la de Governació, per a Wenceslao Carrillo, del PSOE; la de Justícia, li correspongué a Miguel San Andrés, d'Izquierda Republicana; Instrucció Pública, va ser per a José del Río, d'Unió Republicana; Comunicacions, per a Eduardo Val, de la CNT; i Treball, per a Antonio Pérez, de la UGT.

28. RAMOS, V. (1974): *La guerra civil (1936-1939) en la provincia de Alicante*, vol. III, Biblioteca Alicantina, Alacant, pp. 141-219; COSTA VIDAL, F. (1998): *Villena durante la guerra civil, 1936-1939*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert / Ajuntament de Villena, Alacant, pp. 264-286.

La població de la rereguarda republicana va sentir els discursos de Casado i Besteiro i no comprenia res. Wenceslao Carrillo comunicà amb tots els governadors civils i tots contestaren que la tranquil·litat era absoluta. A València, el general Menéndez i el comandant Aranguren s'afegiren al colp de Casado i la majoria dels partits polítics i sindicats del Front Popular es posicionaren també a favor del colp del coronel Casado. Hi influí de ben segur el cansament que provocava una guerra llarga, amb la fam, els fills i marits morts i sense que se n'albirara la fi; però també hi influïren les ganes per aturar l'avanç del Partit Comunista d'Espanya en tots els estaments governamentals. Nombrosos Consells Municipals de la província declararen tot seguit la seua adhesió al Consejo Nacional de Defensa i el seu rebuig al PCE. Una vegada superats tots els enfrontaments amb les forces controlades pels comunistes, es convocaren reunions dels Consells Municipals per a fer patent l'adhesió als nous governants i per a considerar incompatible la presència dels comunistes en els organismes municipals. En la sessió extraordinària del Consell municipal de València del 7 de març, totes les forces es posicionaren a favor del Consejo Nacional de Defensa argumentant la incompatibilitat amb el Partit Comunista.²⁹

El PCE, que fins aquells moments havia dominat l'escena política, es veié arraconat en poques setmanes i quasi condemnat a l'ostracisme polític. Aquestes escenes es van repetir mimèticament en la majoria dels ajuntaments de la costa. Hi hagué fins i tot alguns casos en què el PCE local aplaudí la creació del Consejo Nacional de Defensa, com l'Ajuntament de Sedaví³⁰ o com el PCE comarcal d'Ontinyent, que manifestà públicament la seua adhesió al Consejo Nacional de Defensa el 8 de març.³¹ A Cullera, la comunista Maria Camilleri al·legà ser aliena als successos madrilenys i a l'actitud dels comunistes contra la creació del Consell Nacional.³² A Dénia, els consellers comunistes Antonio Montaner Moncho i Vicente Salvà Pedrós manifestaren el seu desacord amb la política del PCE.³³ A Villena,

29. *Fragua Social*, 08-03-1939.

30. ABAD, V. (1987): *Valencia, marzo 1939*, Ajuntament de València, València p. 27.

31. Carta dirigida a l'alcalde d'Ontinyent el 8 de març. Document publicat a la revista *Alba*, núm. 2-3, p. 65.

32. TORRES FABRA, R. C. (1991): *Cullera en guerra. Un poble valencià a la rereguarda*, Ajuntament de Cullera, Cullera, p. 199.

33. RAMOS, V. (1974): *o. c.*, p. 200.

els mateixos comunistes dissolgueren el partit, adherint-se al Consell Nacional.³⁴ A Oriola, els dos consellers comunistes de l'Ajuntament es donaren de baixa del PCE i demanaren romandre a la Casa del Poble com a representants de la UGT i, a Villena, els membres del partit decidiren dissoldre'l.³⁵

A Gandia, l'alcalde reuní el Ple de l'Ajuntament el 8 de març per a informar-los dels esdeveniments. No hi assistí el representant del PCE, i el d'Izquierda Republicana no s'afegí a les postures quasi unànimes de la resta dels partits del Front Popular favorables al colp. L'alcalde, en acabar el Ple, resumí en poques paraules el sentir general afirmant que el PCE havia traït la resta dels partits del Front Popular i que l'actitud dels comunistes mereixia la "condemnació".³⁶

Però a Madrid, algunes unitats militars dirigides pels comunistes s'enfrontaren als colpistes, els quals retiraren algunes forces del front de combat començant una altra guerra civil dintre la zona encara republicana. Casado havia ordenat empresonar els comunistes com a gest d'acostament al bàndol franquista; però els comunistes madrilenys, que no sabien res de la marxa de Negrín, atacaren els revoltats. Afusellaren tres coronels casadistes: Fernández Urbano, López Otero i Pérez Gazolo; es fortificaren a l'anomenada Posició Jaca de la Castellana i Ascanio assaltà Fuencarral. Els franquistes aprofitaren per a bombardejar la capital amb la finalitat d'ajudar els de Casado. Els enfrontaments s'allargaren fins al 12 de març, dia en el qual comunistes i casadistes pactaren i hi arribaren les tropes anarquistes del IV Cos d'Exèrcit, comandades per Cipriano Mera, per tal de donar suport als casadistes. Casado empresonà nombrosos comunistes, n'afusellà altres i en jutjà d'altres que foren afusellats tot seguit. Entre els afusellats estaven el coronel Barceló, el comissari polític José Conesa i el secretari general de les JSU madrilenyes, Eugenio Mesón.

A Ciudad Real, el general Escobar substituï els principals caps comunistes i aquests s'enfrontaren, encara que la disputa no tingué unes conseqüències tant sagnants com a Madrid perquè pactaren aviat la rendició dels comunistes.

34. COSTA VIDAL, F. (1998): *o. c.*, p. 229.

35. RAMOS, V. (1974): vol. III.

36. AHCG. Llibre d'Actes de la sessió de l'Ajuntament de Gandia de 8 de març de 1939.

En el triangle Alacant-Múrcia-Cartagena, els comunistes que no pogueren eixir d'Espanya amb Negrín volgueren improvisar una estratègia per a salvar el major nombre de companys. Volien organitzar una resistència en la zona que els permetera l'evacuació via marítima, però els casadistes ja ho controlaven tot i els empresonaren.³⁷ A Alacant, els comunistes optaren per una ferma resistència mentre que el Consell municipal s'adherí de seguida al Consell Nacional alhora que descarregà sobre els comunistes tota la violència verbal possible. S'evità un enfrontament armat entre els casadistes, recolzats pels anarquistes, i els comunistes. Aquests no van organitzar focus de resistència ni els casadistes passaren a detenir comunistes, encara que Etelevino Vega, comandant comunista, va estar tancat després de l'assalt al Govern Militar, el dia 6, però sense majors conseqüències. A Alcoi, el tinent coronel Antonio Rupert s'adherí de seguida al Consell Nacional, presidit per Miaja.³⁸

Les conseqüències internes a la zona republicana d'aquesta petita guerra intestina foren que Casado triomfà, els enfrontaments intestins s'emportaren més de 2.000 vides i Casado i Besteiro reprengueren els contactes amb els franquistes com a governants de la República segurs que el corporativisme castrense i la seua actitud anticomunista els devien obrir les portes d'una pau amb Franco sense repressió. En molts municipis, empresonaren els comunistes; en altres, foren expulsats dels ajuntaments i en d'altres deixaren d'existir políticament. A València també foren empresonats tots els membres de la Brigada Especial del SIM per un suposat delictes de traïció.³⁹

Des de València, començà la cerca desesperada de vaixells per a eixir del territori republicà. El 8 de març un bon grapat de persones intentà embarcar de manera violenta en el *Stanland*, ancorat al port de València. La guàrdia armada ho impedí.⁴⁰ El general Franco decretà el tancament de les aigües territorials espanyoles perquè no se n'escapara ningú; però, malgrat aquesta determinació, alguns vaixells de bandera britànica i francesa s'arriscaren a entrar en els ports republicans.

37. Cfr. VALERO ESCANDELL, J. R. (2004): *a. c.*

38. SANTACREU SOLER, J. M.; GIRONA ALBUIXECH, A. (2007): *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15. El final de la guerra, Prensa Valenciana, València.

39. ABAD, V. (1987): *a. c.*, p. 27.

40. FO 371/ W 5244/2082/41: Foreign Office a Cònsol a València, 29 de març. FO 371/ W 5244/2082/41.

Hem vist com la República es quedà sense Armada entre el 5 i 7 de març de 1939, la qual cosa deixà, per una banda, la cobertura de les aigües jurisdiccionals i de les costes sota la protecció només de les bateries de costa, dels avions de la Primera Regió de l'Aire republicana i dels hidroavions de les bases de San Javier i los Alcázares, amb l'agreujant que també havien fugit alguns pilots coincidint amb la fugida de la flota; i, per altra banda, la protecció del tràfic marítim de les aigües internacionals restà en mans dels vaixells de guerra britànics i francesos de la Patrulla de Nyon, que començà a funcionar el 20 de setembre de 1937 per a protegir el tràfic dels vaixells mercants dels seus països. La Patrulla no podia fer res per a protegir els vaixells mercants agredits dins de la zona de guerra, els ports republicans i les aigües jurisdiccionals; però sí que tenia competències en les aigües internacionals.¹

La navegació des dels ports republicans esdevingué una operació d'alt risc a partir del 7 de març, però encara hi hagué algun moviment de vaixells a pesar de les circumstàncies i de la nova estratègia naval de Franco que, l'endemà del lliurament dels vaixells de guerra republicans a Bizerta, ordenà l'establiment d'un bloqueig tancat. L'encarregat de desenvolupar-lo fou l'almirall Francisco Moreno, cap de les Forces i Operacions del Bloqueig del Mediterrani, creades l'octubre de 1937 amb seu a Palma de Mallorca.²

L'ordre era difícil de complir perquè els destructors franquistes encarregats del bloqueig eren antics i tenien poca autonomia de navegació en

1. SANTACREU SOLER, J. M. (2008): *Tres claves de la guerra Civil en el Mediterráneo*, La Xara Edicions, Simat de la Valldigna, pp. 88 i 89.

2. SANTACREU SOLER, J. M. (2006): *Piratas contra la República. Un hecho silenciado de la Guerra Civil española 1936-1939*, La Xara Edicions, Simat de la Valldigna, pp. 117-133.

una costa tan extensa i amb problemes per a recalar en els ports de suport. Els ports de Castelló i Vinaròs estaven col·lapsats constantment pels vaixells de càrrega, que desembarcaven en els molls mentre altres esperaven el seu torn fora dels ports, la qual cosa els inutilitzava com a base activa dels vaixells de bloqueig. Des de maig de 1938, Castelló i Vinaròs eren els ports de suport logístic de l'Exèrcit franquista i rebien els carregaments des de Palma de Mallorca amb municions, queviures, gasolina i càrrega en general per a l'Exèrcit. Els viatges de tornada s'aprofitaven per a embarcar taronges d'exportació per encàrrec del Ram de la Taronja i per a traslladar presoners a Palma de Mallorca. El port de Tarragona estava destruït pels bombardeigs anteriors a l'ocupació franquista i els de Motril i Melilla eren massa petits. Els vaixells del bloqueig només podien utilitzar la base d'Eivissa i els ports de Palma de Mallorca i Màlaga. Hi havia massa ports republicans per a vigilar i la manca de bases de suport, l'antigor dels vaixells del bloqueig, les bateries de costa i els avions ho feien molt difícil. Hi havia un perill afegit: les mines submarines desplegades pels mateixos franquistes durant el bloqueig de guerra dels mesos anteriors. Els dragamines destacats a Roses i Barcelona no foren concentrats a Castelló fins al 27 de març de 1939, per la qual cosa el perill de les mines fou constant durant totes les missions de bloqueig. El mateix almirall Moreno diu en les seues memòries que el nombre de ports per a vigilar sobrepassava la seua capacitat d'acció i que l'Estat Major franquista era massa optimista davant les dificultats.

L'almirall Moreno dividí la costa republicana en quatre zones a fi d'implantar el bloqueig. La primera estava entre el cap de Gata i Adra, la segona entre el cap de Gata i el Cap de Palos, la tercera entre aquest i el cap de la Nau i la quarta, entre aquest i Sagunt. La vigilància de la primera zona estigué a càrrec dels canoners *Canalejas*, *Cánovas* i *Dato*; els trajectes de cada canoner devien ser de cinc dies per relleus i la base d'operacions devia estar a Màlaga. La vigilància de la segona zona, on estava la base republicana de Cartagena, fou assignada als submarins i a un nou desplegament de camps de mines. La de la tercera zona, on estaven els ports d'Alacant i Dénia, l'havien dedevien fer els minadors *Júpiter*, *Marte* i *Vulcano* per tornos de cinc dies. Un dels minadors havia de roman-dre en alta mar mentre que l'altre havia d'estar ancorat a Eivissa i disposat per a salpar en un termini màxim de tres hores si era necessari i el tercer

havia de descansar a Palma preparant el relleu. Els havien d'ajudar tres llanxes torpedineres des d'Eivissa, que hi arribaren des de Barcelona el 2 de març, i els hidroavions de l'esquadrilla 1-E-70 de Formentera per a les exploracions entre Eivissa i el cap de Sant Antoni i la localització d'embarcacions o per a dirigir cap a Eivissa els pesquers interceptats. I la vigilància de la quarta zona, on estaven els ports de Gandia i València, recaigué en els creuers auxiliars *Mar Negro* i *Mar Cantàbrico* i els destructors *Velasco Ceuta* i *Velasco Melilla* en relleus successius per parelles d'un dels destructors i un dels creuers. Els altres dos havien de descansar i es preparaven per al relleu.

ELS INICIS DEL BLOQUEIG TOTAL

L'Estat Major de l'Armada franquista declarà oficialment tancada tota la costa compresa entre Sagunt i Adra per a la navegació de qualsevol classe d'embarcacions, independentment de la seua bandera i mercaderia, amb un radiograma la nit del 8 de març de 1939. El bloqueig afectava la zona de les tres milles d'aigües jurisdiccionals i els ports republicans entre els quals estava el de Gandia. Els mercants que es dirigien a la zona republicana foren amenaçats de ser enfonsats i se'ls donà instruccions perquè es dirigiren cap als ports franquistes de Barcelona, Palma de Mallorca o Màlaga.

El cònsol britànic a Palma de Mallorca i un oficial de la Patrulla de Nyon protestaren de seguida davant l'almirall Moreno, el qual informà l'Estat Major el 9 de març que les armades britànica i francesa de la Patrulla de Nyon no acceptaven ni el minat ni la presència dels submarins en les aigües de la costa de Cartagena i també els informà que els destructors britànics entraven sovint en el port de Gandia burlant el bloqueig. El bloqueig només era efectiu en algunes zones de la costa, perquè no hi havia prou vaixells disponibles per a tancar-lo del tot. L'Estat Major li respongué l'11 de març que Espanya tenia dret a tancar les fronteres i a prohibir les visites dels vaixells britànics a Gandia, motiu pel qual l'almirall Moreno havia de complir les ordres rebudes.

Els mercants britànics *Stanhope* i *Ronwyn*, que estaven en el port d'Alacant des del 7 i 9 de març respectivament, s'afanyaren a salpar el 9 i l'11 de març, amb més de 700 passatgers entre els dos davant les notícies del bloqueig i després de desembarcar la càrrega de farina procedent del port

de Sète. Els capitans acceptaren els passatgers, previ pagament de grans quantitats de diners.

L'almirall Moreno posà en marxa tot el dispositiu del bloqueig tancat de la costa i dels ports republicans entre el 12 i el 15 de març de 1939. La parella del creuer i el destructor començà el 12 de març la vigilància de la quarta zona, compresa entre Sagunt i el cap de la Nau. El minador encarregat de la tercera zona, compresa entre el cap de la Nau i el de Palos, ho féu el dia 13. El canoner encarregat del bloqueig de la primera zona, compresa entre Adra i el cap de Gata, no arribà fins al 15 a migdia. I el mateix 15 de març, salpà de Palma de Mallorca el submarí *General Mola* cap a la costa de Cartagena per a vigilar la segona zona.

Es pot dir que el 15 de març a migdia l'operació del bloqueig tancat estava tota en marxa. De fet, ja no hi ha cap anotació d'entrada de vaixells mercants en el registre d'entrades de vaixells mercants de la Duana d'Alacant després del 12 de març de 1939. Aquell dia encara arribaren al port d'Alacant els vaixells mercants *African Trader* i *Maritime* procedents d'Orà amb càrrega general. Aprofitant la progressiva posada en marxa del bloqueig i les dificultats perquè fos realment tancat, el mateix 12 de març, un gran nombre de refugiats embarcà en el SS *Bonwyn* pel port d'Almeria, que salpà cap a l'exili. El 14 de març els vapors *Stanhope* i *Stancor* embarcaren a València i Gandia uns centenars més de fugitius i el dia 16 uns altres centenars ho feren en l'*African Trader* des d'Alacant. Tots tres salparen cap a l'exili. La desbandada era ja una realitat.³ Dies després alguns refugiats tingueren sort i embarcaren en vaixells de bandera anglesa pels ports de Gandia i València, la qual cosa provocà un greu incident amb un navili de guerra del bàndol franquista.

Mentre començava el bloqueig i alguns vaixells aconseguien burlar-lo, Franco cridà l'almirall en cap del bloqueig, Francisco Moreno, que viatjà des de Palma de Mallorca cap a Tarragona el 14 de març i de Tarragona fins a Burgos per a planificar la recuperació dels vaixells de guerra de la flota lliurada a Bizerta als francesos per part dels republicans. Moreno aprofità l'encontre per a informar Franco de les dificultats per a tancar completament el bloqueig. El 16 de març, Franco decidí desembarcar una part dels nuclis de la dotació dels vaixells de la Flota del bloqueig de Moreno per a

3. ADM 116/ 3896: Informe de l'HMS *Devonshire* at Palma, 19-3-1939.

concentrar-los a Palma de Mallorca i enviar-los a recuperar els vaixells de Bizerta. L'almirall Moreno retornà a Tarragona el 21 de març i, des d'allí, salpà cap a Palma amb la missió prioritària de recuperar la Flota de Bizerta i la missió secundària de continuar el bloqueig tancat.

Les conseqüències negatives del bloqueig tancat sobre el tràfic dels mercants provocaren que el Govern francès accelerara l'evacuació dels ciutadans francesos pels ports d'Almeria, Cartagena, Alacant i València en vaixells de guerra, a raó de 20 passatgers per vaixell. El moment era propici perquè podia aprofitar les negociacions amb Franco per lliurar-li la flota republicana de Bizerta. Els francesos ja havien iniciat l'evacuació en el mes anterior però el 7 de març fou interrompuda a València perquè les autoritats locals segrestaren el cònsol francès. El destructor *Foudroyant* repregué l'evacuació des del port de València el 16 de març; tanmateix, les mines submarines i el desplegament dels submarins podien entorpir-ho en excés i intensificaren les pressions diplomàtiques, juntament amb els britànics, contra el minat i l'ús de submarins pels franquistes en la zona de bloqueig del port de Cartagena.

Al capdavant, la perseverança de les protestes i la necessitat de negociar el lliurament de la flota republicana a Bizerta obligaren Franco, el 17 de març, a retirar l'únic submarí enviat a la costa de Cartagena, el *General Mola*, que només estigué un dia en missió de vigilància. El submarí tornà a Palma el 17 de març. La retirada del submarí *General Mola* de la missió i el desembarcament d'una part de les dotacions de la Flota del bloqueig debilità més encara la capacitat de maniobra dels vaixells franquistes operatius per a tancar l'eixida de vaixells; però no significà que hi haguera cap transigència en el tema del bloqueig tancat dels ports, el qual continuà amb les naus de superfície i les dotacions restants.

Tot i la concessió de Franco, el vaixells de guerra britànics i francesos no canviaren l'actitud contrària a les agressions del bloqueig i respongueren protegint els mercants de nacionalitat anglesa i francesa en compliment dels acords de la patrulla pactada a Nyon mesos abans. També participaren en l'evacuació d'alguns dirigents republicans contravenint la declaració del bloqueig tancat de 8 de març, encara que no la rebutjaren diplomàticament ni obertament, perquè respectaren les detencions dins de les tres milles quan la patrulla franquista podia provar que els vaixells mercants transgressors estaven dins de les aigües jurisdiccionals. El Govern franquista

era sobirà en aquestes aigües i els governs francès i anglès ja n'havien reconegut internacionalment la sobirania.

Segons la legalitat internacional reconeguda per les potències internacionals, els vaixells mercants estrangers que eixien o entraven en els ports republicans només podien ser detinguts dins de les tres milles jurisdiccionals espanyoles. Si aconseguïen eixir de les aigües jurisdiccionals abans que hi arribara la patrulla del bloqueig, aquesta no podia fer res perquè els vaixells de la Patrulla de Nyon els protegien. La flota de Moreno ho tenia difícil perquè hi havia punts lliures de vigilància a causa de les distàncies enormes que havia de cobrir la patrulla del bloqueig i també pel perill que representaven les bateries de costa si se situaven a l'abast dins de les tres milles.

ELS INCIDENTS FINALS A LA COSTA VALENCIANA

La tasca de les forces navals franquistes era impedir qualsevol fugida i també qualsevol possibilitat de comerç de la República, encara que mancaven de vaixells adequats per a dur aquesta tasca de bloqueig. Així, el 13 de març de 1939, el destructor *Velasco Ceuta* i el creuer *Mar Negro* patrullaven en la zona quarta, enfront dels ports de València i Gandia. Al matí, localitzaren un vaixell varat prop de Dénia i el reconegueren; també detingueren cinc embarcacions del tipus falutx enfront de València i les enviaren al port de Castelló com a preses. Els patrons els digueren que el port de València estava quasi buit, amb nombrosos vaixells enfonsats que dificultaven la navegació i que només estava en condicions de navegar un vaixell britànic petit atracat en un moll. Concretament, hi havia 39 vaixells enfonsats dintre del port i altres 5 a la rodalia. Al migdia, veieren el destructor britànic *Impulsive* en missió de la Patrulla de Nyon enfront de València. També hi havia un altre destructor britànic i un creuer de la mateixa patrulla, que no localitzaren.

A la vesprada, el minador *Júpiter* salpà de Palma de Mallorca amb l'ordre de vigilar la zona tercera, compresa entre el cap de la Nau i el cap de Palos. En fer-se de nit, el vell destructor *Velasco Ceuta*, cedit pels italians en octubre de 1937 als franquistes, tingué avaries i problemes amb l'aigua de l'alimentació de les calderes. Navegava amb dificultat, a pesar de les reparacions efectuades pels mateixos italians en les drassanes de Castelmare di Stabia, i hagué de tornar a la base principal de Palma de Mallorca abans

d'acabar la missió a causa de les avaries. Fou reemplaçat en la missió per un altre destructor vell cedit també pels italians, el *Velasco Melilla*, que es trobà amb el creuer auxiliar *Mar Negro* la vesprada del dia 14 de març. Aquell dia 14 només veieren un mercant francès fora de les tres milles jurisdiccionals i també el creuer i els dos destructors britànics de la Patrulla de Nyon.

La matinada del dia següent, el minador *Marte* salpà de Palma per a esperar ordres a Eivissa i el destructor *Velasco Melilla* veié el mercant britànic *Stanhope*, el qual duia les llums apagades perquè havia embarcat fugitiu al port de València el dia anterior i intentava eixir de les tres milles. Quan el destructor s'apropà per a reconèixer-lo, el creuer britànic *Sussex* de la Patrulla de Nyon s'interposà preparat per al combat i el *Velasco Melilla* optà per retirar-se perquè els vaixells britànics estaven fora de les aigües jurisdiccionals i dintre de la ruta habitual de la patrulla britànica, és a dir, a quatre milles de la costa. En la zona Sud, el minador *Júpiter* capturà una embarcació de pesca, *Vicenta Llorens*, que envià cap a Eivissa com a presa. La manca de vaixells grans a causa del bloqueig motivà viatges cap a l'exili en falutx o en altres vaixells petits com a recurs freqüent fruit de la desesperació dels republicans, que veien perillar les seues vides quan acabara la guerra.

El 16 de març, el destructor *Velasco Melilla* hagué de tornar a Palma de Mallorca per necessitats de combustible, ja que tenia un consum excessiu que limitava les possibilitats de mantenir-lo operatiu en alta mar durant un llarg període de temps. El creuer auxiliar *Mar Negro* restà de bell nou en solitari i capturà en les aigües jurisdiccionals el mercant britànic *Stangate* quan es dirigia cap a València que l'. Curiosament, les bateries de terra de la bocana del port de València, del cap de Sant Antoni i de Cullera no dispararen quan tenien a tir el *Mar Negro*. El creuer britànic *Sussex* comprovà si l'havien capturat dins o fora de les tres milles i verificà que la captura era legal. Un cap de marina, un oficial i uns pocs mariners del creuer auxiliar *Mar Negro* embarcats en el *Stangate* l'obligaren a dirigir-se cap a Palma de Mallorca. Ja de nit, el creuer franquista veié el mercant *Stanhope* a l'altura de Gandia, mentre navegava evitant el bloqueig. Quan el creuer *Mar Negro* s'apropava per a capturar-lo, el creuer britànic *Sussex* es situà al costat del mercant tot just quan isqué de les tres milles mentre que el *Mar Negro* es posà a l'altre costat per capturar-lo argumentant que havia entrat en el port de València sense permís i que havia embarcat, suposadament, taronges, que consideraven contraban perquè el Ram de la Taronja de Castelló tenia

l'exclusiva de l'exportació. Els britànics argumentaren que el *Mar Negro* no tenia jurisdicció perquè el mercant ja no estava dins de les tres milles quan havia arribat el creuer per capturar-lo. El creuer *Mar Negro* insistí i el *Stanhope* l'abordà. El *Mar Negro* no pogué lliurar-se d'un petit colp que li causà danys, tot i evitar l'abordament i hagué d'anar urgentment per a reparar els danys a Palma, on arribà el 17 de març de matí. El mateix matí també hi arribaren els minadors *Júpiter* i *Marte*, que la vesprada del dia anterior havien rebut l'ordre de tornar a Palma per a desembarcar una part de les dotacions.

Per tant, el matí del 17 de març no hi havia cap unitat aplicant el bloqueig en les costes valencianes ni en les altres perquè, la nit del 16 de març, els creuers també reberen ordres de tornar a Palma per a desembarcar una part de les dotacions i enviar-les a Bizerta, on estava ancorada la Flota republicana. El canoner *Dato*, que continuà patrullant unes poques hores més, també rebé l'ordre de dirigir-se a la base de Màlaga amb la mateixa finalitat.

Mentre s'efectuava a Palma l'operació de desembarcament de les dotacions el mateix dia 17, el servei d'informació franquista avisà que s'esperava l'entrada al port de València de dos mercants britànics el dia 18: el *Burrington Combe* i el *Seabank Spray*. La vesprada del mateix dia 17, el creuer auxiliar *Mar Cantàbrico* salpà de pressa i arribà enfront de València la matinada del 18 de març i es creuà altra vegada amb el *Sussex*. Poc després, salpà de Palma el destructor *Huesca* per a vigilar si el creuer *Sussex* tractava de protegir l'eixida d'algun vaixell de València.

El minador *Marte* salpà de Palma de Mallorca la vesprada del mateix dia 18 i el *Júpiter* quedà llest per a poder intervenir en un termini de tres hores. El minador *Marte* capturà una embarcació de pesca, que envià a Eivissa, i veié el mercant britànic *Stanbrook* el matí del 19 de març navegant a cinc milles de la punta de l'Albir rumb a Alacant. El mantingué creuant per fora de les tres milles entre el cap Huertas i el cap de la Nau fins que es dirigí envers Orà sense poder entrar al port d'Alacant.

El 19 de març, el temps empitjorà fins a mar grossa i féu perillar la navegació del minador *Marte*, que patí avaries en les dinamos i en dos generadors, que l'obligaren a dirigir-se cap a Eivissa i fondejar en la platja de Codolar. El creuer i el destructor, que també bloquejaven les costes

valencianes, es refugiaren igualment en la platja de Codolar. Així, la nit del dia 19, la costa valenciana restà sense cap vigilància per part de la Flota franquista.

El mercant *African Trader*, en el port d'Alacant des del 12 de març anterior, aprofità la conjuntura del 18 al 19 de març per a salpar amb nombrosos passatgers i arribà a Orà el dia 21 burlant el bloqueig. Hi ha contradiccions en les fonts d'informació per a quantificar-ne els passatgers. Unes fonts diuen que n'eren 900, d'altres que 1.250 i n'hi ha qui diu més de 1.800. El viatge del mercant *African Trader* coincidí, el 20 de març, amb el fet que el minador *Marte* estava a Eivissa reparant avaries, que no foren arreglades fins a la vesprada del dia 21. Llavors, salpà per a vigilar la seua zona. El creuer *Mar Cantábrico* també retornà a la seua zona de vigilància i, a migdia, ja patrullava davant de València. A la vesprada, veié el mercant *Lezardieux*, atapeït de gent, que també aprofità la conjuntura per a salpar de València com havia fet l'*African Trader* des d'Alacant. Estigué més de sis hores sobre el mercant *Lezardieux* i el creuer britànic *Penelope* intercanvià senyals amistosos amb el *Mar Cantábrico*.

El Comité de No-intervenció de Londres ja s'havia quasi dissolt davant les pressions alemanyes, però la patrulla britànica mantingué l'activitat seriosament. El moment de més tensió arribà el 22 de març a la vesprada. En eixir des de València el mercant britànic *Seabank Spray*, el creuer britànic *Penelope* i el franquista *Mar Cantábrico* s'aproparen preparats per al combat; però quan arribaren a la vora, el mercant britànic ja estava fora de les tres milles jurisdiccionals. Els britànics informaren que viatjava de buit rumb cap a Orà i el deixaren seguir. El creuer *Penelope* es dirigí cap al port de València i el *Mar Cantábrico* el seguí. L'eixida del *Stancor* des del port de València poc després, ple de gent camí de l'exili, provocà noves tensions entre els britànics i el Govern de Burgos.

El *Mar Cantábrico* arribà al costat del mercant britànic abans que el *Penelope* i el seu comandant argumentà que l'havia sorprés dins de les aigües jurisdiccionals espanyoles, per la qual cosa el *Stancor* era una presa. Els britànics digueren que no i la discussió sobre si estava o no en aigües jurisdiccionals continuà mentre els tres navegaven de conserva però, llavors, fora ja de les aigües jurisdiccionals. La matinada del dia 23, l'almirall Moreno ordenà el comandant del *Mar Cantábrico* que seguira els dos vaixells britànics fins

que arribara l'ajuda del destructor *Teruel*, que estava en camí tot i no estar assignat a la zona perquè els que hi estaven assignats s'havien avariat. Poc abans que el *Teruel*, hi arribà el creuer britànic HMS *Galatea* amb la insígnia de l'almirall de la flota. A migdia del dia 23, els cinc vaixells navegaven de conserva a 10 milles de Dragonera. A les cinc de la vesprada, l'HMS *Galatea* ordenà el *Stancor* de seguir viatge i el franquistes desistiren. El destructor *Teruel* hagué de refugiar-se a Eivissa a causa del mal estat de la mar i, la matinada del 25 de març, el *Mar Cantábrico* retornà a Palma de Mallorca després que el *Mar Negro* l'hagués substituït en la missió de vigilància.

Al Sud, foren suprimides les dependències navals d'Eivissa, per la qual cosa el *Júpiter* quedà a Palma, i el minador *Vulcano* substituï el minador *Marte* la matinada del dia 23. La zona de vigilància del minador *Vulcano* fou ampliada fins a Àguilas perquè s'havien suspés tant la missió del submarí com el minat per tal de bloquejar Cartagena. El minador *Vulcano* creuà d'un costat a l'altre una zona molt més ampla. El dia 25 reconegué un mercant francès en aigües jurisdiccionals a l'altura d'Alacant amb destinació a Sète i l'obligà a eixir-ne. Sembla que el mercant *Stanbrook*, que venia d'Orà, aprofità la distracció per a entrar en el port d'Alacant i arregar els refugiats que l'esperaven. El dia 27 capturà el pesquer *Peñón de Ifach* de Calp enfront del cap de l'Horta i l'envià a Eivissa. Finalment, fou rellevat pel *Júpiter* el matí del dia 28.

El dia anterior, el 27 de març, el Govern de Burgos havia decretat la dissolució de les Forces i Operacions de Bloqueig del Mediterrani i havia cessat el comandament de l'almirall Francisco Moreno amb la finalitat de reorganitzar la Marina davant l'imminent final de la guerra. Eixe mateix dia 27, el destructor *Ciscar*, amb Salvador Moreno i un representant diplomàtic, es presentà a Bizerta com avançada de la Flota franquista per a prendre possessió de la Flota republicana que s'hi havia lliurat. El 25 de març, el Govern de França havia autoritzat el Govern de Franco perquè prenguera possessió de la Flota republicana i Pétain havia presentat les credencials d'ambaixador davant Franco. L'operació es tancà finalment l'1 d'abril de 1939, quan la flota recuperada per Franco salpà de Bizerta. Eren les sis de la vesprada.

La dissolució de les Forces i Operacions de Bloqueig del Mediterrani no afectà l'activitat de les patrulles de bloqueig de la costa encara republicana.

El 28 de març de 1939, el creuer auxiliar *Mar Negro*, el destructor *Velasco Ceuta* i el minador *Júpiter* estaven vigilant la costa valenciana.

Encara no era de dia quan el creuer i el destructor veieren el mercant francès *Île Rousse*, que buscà la protecció del destructor francès *Tigre* i escapà. Quan despuntava el sol, ordenaren parar i dispararen una canonada d'advertència contra el mercant francès *Lezardieux*, que procedia del port de València amb 500 refugiats republicans. El capità del mercant demanà la protecció dels vaixells de guerra francesos tot adduint que venia de Marsella i que estava en aigües internacionals quan fou vist per la patrulla franquista. A migdia, reberen la notícia de l'ocupació de Madrid i el destructor *Velasco Ceuta* abandonà la patrulla a causa d'una avaria, que l'obligà a arrumbar cap a Palma de Mallorca. Madrid havia caigut en les mans dels franquistes i el general Leopoldo Menéndez López, cap de l'Exèrcit republicà de Llevant, havia suspès les hostilitats i havia ordenat que els militars i soldats republicans esperaren desarmats les tropes franquistes després d'abandonar les posicions.

El creuer auxiliar *Mar Negro* continuà la vigilància sense la parella del destructor. A la nit del dia 28, ordenà parar al mercant *Ploubazlanec*, que creuava per aigües territorials en la costa de València. Un oficial del creuer comprovà que portava només una càrrega de menjar i teles i amenaçà el capità del mercant de disparar si el trobaven de bell nou dins de les aigües territorials. Al Sud, la singladura del minador *Júpiter* del dia 28 fou tranquil·la i sense res a destacar fins a la vesprada del dia 29, quan veié el destructor francès escortant el mercant *Ploubazlanec*, que intentava entrar al port d'Alacant; però el mercant arrumbà cap a Orà quan el destructor el deixà fora de les aigües jurisdiccionals a causa de la pressió del *Júpiter*. A partir del dia 29, cap vaixell mercant no devia eixir ja ni devia entrar en cap port republicà.

Segons les memòries de l'almirall Moreno i els informes dels comandants dels creuers, el balanç del bloqueig total ordenat el 8 de març no havia estat massa satisfactori en data 27 de març, quan Franco n'ordenà la dissolució. Fou del tot impossible cobrir les distàncies amb els pocs i malmesos vaixells de guerra que tenien, motiu pel qual pogueren passar alguns vaixells mercants amb republicans cap a l'exili. I durant la conjuntura final del bloqueig, entre el 27 i el 29 de març de 1939, també n'isqueren cap a l'exili uns quants. Així, des del port de València salpà el mercant francès

Lezardieux i des del port d'Alacant, els mercants *Stanbrook* i *Maritime*, amb un nombre total d'exiliats difícil de determinar.

El dia 29 de març de matí, el creuer auxiliar *Mar Negro* observà un destructor anglés en les proximitats del port de Gandia amb barquetes aproximant-se i, dins del port, un mercant molt escorat; però no els molestà i deixà que continuaren la seua feina sense entorpir-la a diferència del que s'havia fet en els ports de València i Alacant. El coronel Casado i els seus van arribar al port de Gandia a la vesprada del mateix dia i van embarcar de nit en el vaixell de guerra britànic HMS *Galatea*. A les 8.25 h del dia 30, el destructor *Melilla* es dirigia cap al port de Gandia per a evitar l'eixida de republicans la vida dels quals perillava; però rebé instrucció de dirigir-se cap al port de València i ho féu a les 9.30 h.⁴

La inexistència de la Flota republicana féu que aquests vaixells pogueren efectuar les operacions de bloqueig sense cap tipus d'entrebancs i només la presència de la Royal Navy va entorpir, en algunes ocasions, aquestes activitats del bàndol franquista. Eren els moments finals i ja tot estava decidit.

4. SHA: Estado Mayor. Parte de Campaña nº 79. Comprende del 29 al 1 de abril de 1939.

El Mercantil Valenciano ja havia advertit els valencians en febrer de 1939 que Franco no respectaria ningú que hagués tingut en el passat una mínima essència liberal o que hagués estat neutral en la guerra, la qual cosa Franco regulà amb la Llei de Responsabilitats Polítiques promulgada en prendre Catalunya.¹ El general Franco aplaudí el colp d'estat de Casado perquè sense Negrín ja no hi havia voluntat de resistència i exigí la rendició incondicional; en l'altre costat i des de l'exili, el general Vicente Rojo lamentà el colp perquè considerava que Negrín podia solucionar de manera més favorable que Casado l'acabament de la guerra.² Però el general Rojo abandonà Espanya per la frontera francesa, i ja no féu cap intent de tornar a territori republicà, ni ell ni altres destacats comandaments militars. Casado, amb el seu colp, havia aconseguit allò que a Franco li costava d'aconseguir: la rendició total de la República.

EL FRACÀS DE LES NEGOCIACIONS DE PAU

Casado féu una doble gestió des del Consejo Nacional de Defensa. Per un costat, envià immediatament una carta al Quarter General de Franco demanant facilitats per als que desitjaren eixir d'Espanya. El coronel Casado havia confeccionat amb el general Matallana un projecte per a retirar les tropes de l'Exèrcit del Centre cap al Mediterrani. El pla consistia a articular una defensa per tal de retardar l'avanç de les tropes franquistes cap a la costa i donar temps a tots els que volgueren embarcar en els ports d'Águilas i Torrevella, ports previstos per a l'evacuació. Però ni la carta ni els posteriors

1. *El Mercantil Valenciano*, 18 de febrer de 1939.

2. ROJO, V. (1974): *Alerta los pueblos. Estudio político militar del periodo final de la guerra española*, Barcelona, p. 171.

contactes entre els representants del general Franco i els emissaris del Consejo Nacional de Defensa tingueren èxit. Franco demanava la rendició incondicional i Casado afirmava que no es rendiria mai si els militars franquistes no respectaven les persones innocents.

Per un altre costat, demanà oficialment vaixells als governs britànic i francès perquè embarcaren 10.000 espanyols i pogueren escapar de la repressió franquista. Davant el fracàs inicial, Casado i Besteiro s'entrevistaren amb els còsols de França, el Regne Unit i Mèxic el 21 de març per a implorar ajuda. Només Mèxic s'oferí sense cap condicionament. França no els contestà i els britànics deixaren entendre que destacarien vaixells de guerra en el Mediterrani per a ajudar en l'èxode, sempre que Franco no posara cap obstacle.³ Casado digué al Govern britànic que l'evacuació en massa dels republicans devia permetre que la guerra arribara al final més ràpidament i els oferí garanties per a mantenir l'ordre públic en la rereguarda republicana. Álvarez del Vayo proposà al Govern britànic el lliurament de mercuri a canvi de l'embarcament dels republicans; però els britànics ho refusaren, malgrat que era una oferta interessant per a les indústries de guerra britàniques.⁴

El 24 de març, Casado envià una darrera carta al general Franco intentant que canviara de postura i demanant que l'embarcament dels republicans es fera en les condicions més favorables possibles; però Franco contestà que no hi havia res de nou: rendició sense condicions. El Consejo Nacional de Defensa, davant la nova negativa a acceptar-ne les condicions, arribà a la conclusió que només restava anar-se'n el més aviat possible, tant de Madrid capital com, si trobaven mitjans, d'Espanya. Encara que el bloqueig funcionava amb bastants dificultats, com hem vist en el capítol anterior, alguns mercants s'atreuen a transportar refugiats i l'esperança d'embarcar cap a l'exili estava viva. Casado i el Consejo Nacional de Defensa, ja sense esperances d'una pau pactada amb condicions, es traslladaren a València. Només restà a Madrid el socialista del Consell, Julián Besteiro.

El coronel Casado, ja en la ciutat de València, s'instal·là en la seu de la Capitania General en la plaça de Tetuà. Hi arribaven soldats fugats dels diferents fronts. Alguns arribaven a València en tot tipus de transport, fins

3. MARTÍNEZ BANDE, J. M. (1985): *o. c.*, p. 357.

4. Public Record Office, FO 371/W 5279/2082/41.

i tot en tanquetes. El nombre de desercions havien crescut enormement des de febrer i les autoritats militars actuaven, de vegades, amb duresa o amb afusellaments sumaríssims; però els soldats fugien dels seus destacaments. Els primers quinze dies de març, per exemple, fugiren 333 soldats a territori franquista en el front de Terol, entre els quals hi havia 1 capità, 4 tinents, 1 alferes i 21 sergents.

A València, Casado trobà el coronel de Carrabiners Nieto requisant joies i mercuri, objectes que li requisà i lliurà al Consell d'Hisenda per a utilitzar-los en l'organització de l'eixida dels refugiats. Féu l'última temptativa perquè el Govern de la Gran Bretanya acudira en auxili dels republicans. Envià un telegrama al primer ministre britànic demanant urgentment vaixells per a embarcar 1.000 republicans. El govern britànic, amb un telegrama enviat al cònsol en València, digué: "cap resposta es pot enviar ja".⁵ També es constituí una Junta d'Evacuació. Se n'encarregà Antonio Pérez,⁶ el qual contactà amb els ports encara republicans per a estudiar les possibilitats de cada un per a l'embarcament. Segons el diplomàtic anglès Godden, Antonio Pérez era incapaç d'arribar a qualsevol decisió i ni sabia quantes persones havia d'embarcar ni havia fet cap gestió per a contractar els vaixells necessaris per a embarcar-les.

El dia 27, Casado publicà una nota en la premsa local i regional valenciana informant que la preocupació essencial del Consejo Nacional de Defensa era evitar una fugida desordenada i facilitar l'eixida de qui volguera exiliar-se. Fins i tot, assegurà que el general Franco li havia comunicat que devia facilitar l'evacuació de qui ho demanara.⁷

El 28 de març, el general en cap de l'Exèrcit de Llevant donà l'ordre de rendició a les tropes sota el seu comandament, que no feia més que donar legalitat al que passava. Eixe mateix dia, 1.634 soldats i oficials traspassaren les línies en la zona de Terol. L'endemà ho feren 6.217, a més de 5 o 6 batallons. La desbandada era total i ja no quedava ningú a les trinxeres. Malgrat l'arribada de molta gent armada a la ciutat de València, el cònsol

5. Public Record Office, FO 371/W 5210/2082/41.

6. Public Record Office, FO 371/ 5088/2082/41: Informe del cònsol Godden al FO, 26 de març 1939.

7. CASADO, S. (1968): *Así cayó Madrid. último episodio de la Guerra Civil Española*, Madrid, pp. 273 i 274.

anglès informà que encara hi havia ordre.⁸ Militars com Mera, Liberino González, Verardini i Luzón demanaren ajuda a Casado, el qual es veia desbordat per tantes peticions com rebia. Aquests militars també es dirigiren al Comité Nacional de la CNT, on ja no quedava ningú. A la fi, pogueren eixir en dos avions des de Xiva en direcció a Orà, quan els seguidors de Franco ja controlaven el poble.⁹

Altres militars de talla, com el general Miaja, també isqueren del territori republicà en avió cap al nord d'Àfrica. El mateix 28 de març, el general Miaja, alterat i nerviós, demanà insistentment al cònsol britànic transport per a ell, els seus familiars i els ajudants en un vaixell de guerra anglès, perquè considerava massa perillosa l'eixida en avió. El cònsol Godden es negà perquè podria constituir un precedent no desitjable entre l'oficialitat de l'Exèrcit republicà congregada a València.¹⁰ A la fi, Miaja aconseguí un avió per a volar al territori francès del nord d'Àfrica. Pel mes de febrer, ja havia fet gestions per a eixir del territori republicà entrevistant-se amb el cònsol francès a València i li insinuà el pagament d'una quantitat de francs per aconseguir el mitjà adequat per arribar a Alger.¹¹ Quan hi arribà, havien aterrat al camp d'aviació d'Orà 58 avions republicans amb altres militars exiliats.¹²

L'ÚLTIM DIA DE CASADO A VALÈNCIA

El 28 de març la ciutat de València era un enrenou, ple de pífies rumors de tota mena. La derrota imminent i la por a ser empresonats per les tropes franquistes feien que els rumors s'escamparen com la pólvora entre tots els que havien arribat a València fugint dels fronts de guerra. Es publicà l'últim número del diari *La Correspondencia de Valencia*, òrgan de la UGT. El Consell havia fracassat, tant pel que fa a deturar la repressió dels guanyadors com en el seu intent d'aconseguir transport per a la gent en perill

8. Public Record Office, FO 371/25154/6705/385: Informe del cònsol Godden al Foreign Office, 12 d'abril de 1939. Public Record Office, FO 371/25154/6705/385.

9. MERA SANZ, C. (2006): *Guerra, exilio y cárcel de un anarcosindicalista*, Solidaridad Obrera, Madrid, pp. 227 i ss.

10. Public Record Office, FO 371/W 6705/2082/41. Informe del cònsol Godden.

11. DDF. Tom XIV. p. 127.

12. Arxiu Històric de l'Exèrcit de l'Aire AHEA. Fondo, Asuntos. Signatura 162: Informe sobre els avions dipositats a Orà l'1 d'abril de 1939.

que volia eixir del país. Els anarquistes requisaven automòbils i, segons fonts del PCE,¹³ volien ocupar el port de València. Isqué del port l'últim vaixell amb refugiats, el *Lezardieux*, que transportà l'antic director del diari *Verdad*, Ettore Vani, i l'esposa de Palmiro Togliatti, Rita Montagnana, i els membres d'alguns partits i sindicats. En un informe, comunistes¹⁴ asseguren que embarcaren 51 quadres del partit seleccionats pel "camarada Palau" i gràcies a les gestions de la comissió que arribà amb el mateix vaixell i gestionà amb les autoritats locals una evacuació de caràcter proporcional entre els partits membres del Front Popular. L'eixida del vaixell fou complicada, com hem apuntat, perquè les naus franquistes que patrullaven hi dispararen; però pogué fugir cap a territori francès.¹⁵

En la costa republicana, els vaixells de guerra de l'almirall Moreno patrullaven sense cap impediment perquè no temien cap acció ofensiva republicana, tal com reflecteixen les notificacions dels destructors que tanquen el bloqueig.¹⁶ La Flota republicana feia dies que havia fugit i, en una ordre d'operacions de les Forces de Bloqueig del Mediterrani, s'informava el mateix dia 28 de març que els republicans només tenien uns pocs avions, algunes barques torpedineres i alguns patrullers per a poder fugir del territori. Al mateix temps, les autoritats militars franquistes insistien a amenaçar qualsevol vaixell que es trobara dintre les 3 milles de les aigües jurisdiccionals; deien que el detindrien o li dispararien una canonada d'advertència si l'hi trobaven.¹⁷ Les ordres eren clares, "capturar tot buc que navegue dintre de les aigües jurisdiccionals;"¹⁸ i els vaixells que intentaven

13. Archivo del Comité Central del PCE, Tesis y Manuscritos: Informe al Comité Central de lo ocurrido en el puerto de Alicante y observaciones hechas en la España de Franco". Emilio Pérez, Comité Provincial de València.

14. Arxiu del Comitè Central del PCE: "Informe del Comité Provincial de Valencia: conocimiento y posición del partido ante la Junta", p. 33.

15. Notes fotocopiades i entregades a Eladi Mainar per un almirall retirat i que, en la seua joventut, serví a bord del *Mar Negro*. Semblen fotocòpies de la fulla de serveis d'aquest oficial en aquest vaixell. Estan signades pel seu comandant, Francisco Benito.

16. Servei Històric de l'Armada SHA: Estado Mayor Armada. partes de Campaña, 25-13, Destructor *Melilla*, Parte de Campaña nº 79, comprende del 29 de marzo al 1 de abril.

17. SHA: Estado Mayor Armada. Órdenes de Operaciones de las Fuerzas de bloqueo Mediterraneo. 25-12.

18. SHA: Estado Mayor Armada. partes de Campaña, 25-13. Destructor *Melilla*. Les ordres afirmaven clar que "todo buque, cualquiera que sea su bandera que se encuentre dentro de las 3 millas se le ordenará salir fuera de ellas, se le detendrá y embarcándole una dotación de presa se le enviará a PALMA. Caso de no obedecer las señales se le disparará un cañonazo a proa de aviso, repitiéndose si es

entrar en els ports republicans ho sabien i tenien precaució. De fet, no gosaven entrar-hi.

El cònsol Godden s'entrevistà amb Casado per a assabentar-se de les possibilitats que existien per a mantenir l'ordre públic i Casado li assegurà que les forces d'ordre públic devien mantenir-se en el seu lloc fins al final. També li confirmà que devia ocupar-se personalment de mantenir l'ordre públic en companyia del seu Estat Major i que havien de restar al seu lloc fins a l'arribada de les forces franquistes.¹⁹ Es rebien notícies sobre l'arribada de grups dels Serveis de Propaganda de l'Exèrcit franquista i corria la brama que al port d'Alacant devien arribar vaixells on embarcar. La seu del Partit Comunista de València rebé la notícia que al port d'Alacant hi havia un vaixell per a embarcar i els dirigents enviaren alguns quadres per a organitzar-hi l'evacuació.

El 29 de març, Casado parlà per la ràdio demanant tranquil·litat. L'Exèrcit de la República estava dissolt. A València, només alguns consellers, com el de Defensa, el de Governació, el d'Hisenda, el d'Instrucció Pública i el de Comunicacions, intentaven fer front a la situació. S'hi vivien moments d'intranquil·litat i d'enfonsament total. El comandament militar de València l'ostentava provisionalment l'antic capità ajudant del general Aranguren i, a Madrid, el general Matallana es rendia a les autoritats franquistes mentre Besteiro era detingut amb altres autoritats republicanes que no havien pogut escapar. La màxima preocupació de les persones amb algun relleu polític o professional era eixir de la zona republicana per Alacant.

José Rodríguez Olazábal, president de l'Audiència Provincial de València durant quasi tota la guerra, demanà auxili al coronel Casado per a exiliar-se, però Casado li digué que l'única possibilitat d'eixir estava en un vaixell que hi havia al port d'Alacant. Rodríguez Olazábal també s'entrevistà amb Manuel Molina Conejero, antic governador civil de València, amb el cap de l'Exèrcit de Llevant, general Menéndez, i amb el general Aranguren per a trobar transport amb què traslladar els seus coneguts i companys

necesario y en último extremo se le obligará por la fuerza". Orden de Operaciones nº 641 para *Melilla* SHA. Estado Mayor Armada. Órdenes de Operaciones de las fuerzas del bloqueo del Mediterráneo, 25-12. Signat per l'almirall Jefe de Flota y Fuerzas de Bloqueo del Mediterráneo, Manuel Moreno.

19. Public Record Office, FO 371/W 6705/2082/41: Informe del cònsol Godden.

cap a Alacant. Aconseguí per a 20 persones del seu entorn una camioneta amb la qual viatjaren cap a Alacant.

Els falangistes, que havien estat emboscats durant la guerra, ocuparen el poder interinament fins a l'arribada de les tropes del general Aranda i la tensió cresqué entre les autoritats del Consell Nacional i els falangistes. L'expresident de l'Audiència ens afirmà²⁰ en una entrevista que un grup de falangistes es presentaren en la seu del Consejo Nacional de Defensa. Semblaven controlar-ho tot i no pas els membres del Consell. Els falangistes pretenien rellevar el governador militar i el governador civil, el general Aranguren i Molina Conejero. L'encarregat de realitzar les gestions, l'enginyer Font de Mora, explicà al coronel Casado que els falangistes havien preparat un edifici per a refugiar-los. Designaren governador civil un ex-secretari del Ministeri de la Presidència i, llavors, el poder de la República deixà d'existir definitivament a València. Els falangistes controlaven els carrers de la ciutat.

A la vesprada del dia 29, el Govern de Burgos rebé la notícia que la ciutat de València estava dominada pels falangistes locals amb el concurs dels oficials de l'Exèrcit i de l'Armada i que l'Exèrcit d'ocupació avançava sobre Sogorb. Una hora més tard, devien ser les sis de la vesprada, el creuer auxiliar *Mar Negro* també en rebé la notícia. Estava prop del port de València i observà que els vaixells de dins del port lluïen la bandera bicolor. Llavors, el creuer auxiliar, acompanyat pel destructor *Velasco Melilla*, s'aproximà a l'entrada del port de València i cridaren el pràctic del port. El *Mar Negro* fondejà en la rada del port i el *Velasco Melilla* hi entrà sense amarrar. Demanaren permís al quarter general per a desembarcar i prendre el comandament de la ciutat; però el contraalmirall Manuel Moréu l'ordenà continuar amb la missió de vigilar la costa i isqueren del port.

L'endemà, dia 30 de març, les tropes del general Aranda entraren a València. Oficialment, l'entrada es produí a les 10 del matí. L'emissora Unió Ràdio de València rebé a eixa hora una nota per a retransmetre-la a tots els valencians, en la qual es deia que a les 8.30 h el Batalló d'Ordre i Policia d'Ocupació havia entrat a València. De seguida, es publicà el diari *Avance*,

20 Declaracions orals a Eladi Mainar de José Rodríguez Olazábal, expresident de l'Audiència Provincial de València durant la guerra civil.

com a premsa escrita del nou règim, i el destructor tornà a presentar-s'hi.²¹ Per a festejar l'esdeveniment, s'ordenà el tancament de les cerveseries, cafés, bars, tota classe d'espectacles i del comerç, excepte el de comestibles. I, des de les 8 de la nit, quedà prohibida la circulació de la població civil pels carrers. Només podien circular els militars en funció de servei i els obrers, com els forners, que havien d'incorporar-se al treball proveïts d'una autorització dels diferents sectors en què s'havia dividit la població.²² Milers de valencians isqueren als carrers per a donar la benvinguda a les tropes, les quals desfilaren pel centre de València.²³

Les forces d'ocupació també arribaren als pobles de la costa valenciana i milers de refugiats desesperats s'amuntegaren als pocs ports on suposaven que podien embarcar en algun navili: els d'Alacant i Gandia. A Alacant, ja hi havia milers de refugiats, mentre que a Gandia només n'hi havia uns centenars. Els membres del Consejo Nacional de Defensa, davant la desfeta total de la zona republicana, havien decidit el dia anterior embarcar en el de Gandia. El coronel Casado li demanà el mateix dia 29 al diplomàtic anglès l'eixida en vaixells de guerra britànics i li reclamà seguretats per al seu embarcament. Eixe mateix dia, el Foreign Office informà el cònsol que tenia el permís per a embarcar-los en els vaixells que es trobaven fora del port de Gandia, puntualitzant que la destinació final havia de ser decisió del Govern britànic.²⁴ Casado, doncs, sabia que només tenia Gandia per a escapar i no Alacant.

El tema ha estat embolicat pels cronistes i historiadors posteriors, perquè alguns autors espanyols han assegurat que Casado i els seus es quedaren al port de Gandia perquè els falangistes, que ja controlaven Gandia, no els deixaren continuar viatge cap a Alacant.

Michael Alpert escriu que l'únic que Anglaterra féu per Casado, però per pròpia iniciativa del cònsol, fou advertir-li un dia abans que devia ser evacuat. La suposició també la comparteix Martínez Bande quan afirma que la nit del 28 al 29 el cònsol informà el coronel espanyol que podia

21. SHA: Partes de Campaña, 25-13. Parte de Campaña nº 79. Destructor *Melilla*.

22. AGMAV: Cuartel General del Generalísimo, Leg. 277, Carp. 5, Arm. 5.

23. AGMAV: Cuartel General del Generalísimo, Leg. 277, Carp. 5, Arm. 5.

24. Public Record Office, FO 371/ W 5263/2082/41: Secret message from HM Consul; i Message confidential from SNO Eastern Area, 29 march.

gestionar l'eixida en un vaixell de guerra anglés pel port de Gandia.²⁵ Michael Alpert assegura que Casado i tot el conjunt de persones del seu voltant viatjaren a Gandia i no a Alacant, com feren la majoria dels refugiats, perquè el cònsol britànic Godden els havia informat que només podien eixir de la zona republicana en un vaixell anglés.²⁶ El mateix Casado afirma que “com que no ens quedava res per fer a València, reunits els consellers, després d'una breu discussió, decidírem traslladar-nos al port de Gandia [...] a les quatre de la vesprada [del 29 de març] arribàrem al port sense contratemps”.²⁷

25. IGLESIAS SUÁREZ, I. (1977): *La fase final de la guerra civil*, Editorial Planeta S. A., Barcelona, p. 223; ALPERT, M. (1975): *o. c.*, p. 70: Alpert es basa en una entrevista que tingué amb el cònsol Godden l'any 1974; MARTINEZ BANDE, J. M. (1985): *o. c.*, p. 358.

26. ALPERT, M. (1975): *o. c.*, p. 70.

27. CASADO, S. (1968): *o. c.*, p. 281.

EL PORT DE GANDIA, LA CONCESSIÓ BRITÀNICA
I EL SEU PAPER EN LA GUERRA

Quan Casado va arribar al port de Gandia, aquest port tenia una relació molt intensa amb els ports del Regne Unit, tant des del punt de vista militar com comercial. La relació comercial s'havia mantingut des del principi de la guerra fins al final però havia començat al segle XIX. Els interessos britànics hi havien estat representats sobretot per la concessió britànica del ferrocarril, que connectava Gandia i el port amb la ciutat industrial d'Alcoi, i per la concessió també britànica del port per a les exportacions de la taronja i d'altres productes agrícoles de la Safor.

El tràfic del port havia estat intens, amb un moviment mitjà de més de 1.200 vaixells anuals durant els primers anys de la dècada de 1930, perquè el Regne Unit havia abastit de carbó la zona durant anys i era el principal país consumidor dels cítrics valencians. Cal no oblidar que, durant el segle XIX, el Regne Unit es convertí en el país més industrialitzat i poderós del món occidental. Els britànics feren inversions pertot arreu i, a Europa, Espanya era el país on aquestes inversions tenien més importància. Segons H. Thomas,¹ les companyies britàniques invertiren milions de lliures esterlines en tots els sectors de l'economia espanyola. El capital britànic estava distribuït pels ferrocarrils, les mines i les diverses indústries químiques. De fet, quan començà la guerra, les societats de capital britànic controlaven una gran part de l'economia espanyola on radicaven les seues activitats. Hi destacaven la *Bilbao and Cantabrian Railway*, el *Great Southern of Spain*, l'*Anglo Spanish Construction*, l'*Anglo South American Bank*, la *Bacares Iron Ore*, la *Barcelona Traction*, la *Huelva Cooper and Sulphur*, la *Rio Tinto*, la *Seville Sulphur*, la *Tarsis Sulphur*, indústries del Xeres...²

1. H. THOMAS (1975): *La guerra civil española*, tom 1, Barcelona, 1976, p. 365.

2. FO 371/3004/40/41.

La importància econòmica del Regne Unit, en el cas d'Espanya, no es limitava al volum de les inversions. També tenien molta importància les importacions de productes espanyols, sobretot de l'agricultura, amb la taronja al capdavant. Les exportacions de taronja eren especialment transcendents per a la supervivència del sector i, quan començà la guerra, el Regne Unit s'havia convertit en el país que més exportacions espanyoles absorbia. El volum i valor de les exportacions d'Espanya al Regne Unit estava molt per damunt de les que es feien a França, els Estats Units o Alemanya.³

Dins d'aquest context, la comarca de la Safor, que havia mantingut l'activitat econòmica centrada en la pansa i les hortalisses fins a finals del segle XIX, es va incorporar tardanament a la citricultura però ja destacava en la producció de cítrics en 1936. La importància del cultiu de les taronges continuà creixent ràpidament a la Safor durant els primers anys del segle XX. Ho demostra el fet que, en 1926, el port de Gandia tingué una de les cinc juntes d'inspecció creades per l'Estat a Espanya amb la finalitat de controlar la qualitat de les exportacions dels cítrics. Les altres juntes foren les dels ports de València, Castelló, Cartagena i Borriana. Precisament, aquesta activitat centrada en l'exportació de taronges és la que li proporcionà unes relacions prioritàries amb els anglesos i els seus ports, que estava vigent quan començà la Guerra Civil.⁴

LA CREACIÓ DE L'ALCOY AND GANDIA RAILWAY AND HARBOUR COMPANY LIMITED

El projecte de construcció d'un port a la ciutat de Gandia s'inicià en 1884 i no tingué una materialització efectiva fins a 1892. Tot s'inicià el 1884, quan Sinibaldo Gutiérrez i José Rausell van presentar un projecte davant el Ministeri de Foment per a la construcció del port. Segons els papers inicials, el temps de la concessió havia de ser il·limitat, encara que els impulsors del projecte quedaven obligats a complir una sèrie de condicions

3. FO 371/14401/354/41.

4. ABAD GARCÍA, V. (1984): *Historia de la naranja 1781-1939*, Comité de Gestión para la Exportación de Frutos Cítricos, València, 1984, p. 52 i 307. Quilos de taronja exportada en 1872 pels ports valencians: València (23.422.660), Borriana (8.718.840), Cullera (2.517.751), Dénia (1.136.953) i Gandia (1.046.000).

que s'especificaven en el plec que signaren. Aquestes condicions resultaren prou favorables per als empresaris segons establiren els polítics del Govern espanyol. Fou incompreensible la manca de concreció en la quantitat d'anys que havia de durar la concessió, la qual cosa fa pensar que hi havia possibles especulacions sobre el projecte.⁵ De fet, quatre anys després, Saturnino Ulargui i Donato Gómez Trevijano demanaren la concessió per fer efectiva la construcció del port, però eixamplant la idea inicial i de forma gens transparent. Les noves clàusules establiren que la concessió havia d'acabar una vegada transcorreguts 99 anys. Curiosament, dos anys després, el senyors Saturnino i Donato cediren la concessió a l'empresa de capital britànic *Alcoy and Gandia Railway and Harbour Company Limited*, mitjançant escriptura d'1 d'abril de 1890.⁶

La companyia britànica s'havia format l'any 1889, data en què a la ciutat de Londres es signà el contracte de venda de la concessió del port i ferrocarril a favor de Mr. Kohn Cockbourne Francis Lee. La majoria de les accions les posseïen gent humil i es comercialitzaren pel valor d'una lliura esterlina cada acció.⁷ Així és com el port de Gandia es convertí en l'únic d'Espanya sota concessió britànica, amb unes relacions preferencials amb el Regne Unit. Començà a operar efectivament l'any 1892. Durant les primeres dècades del segle xx, el president del Consell d'Administració fou Lord Saint Davis i el director a la capital de la Safor, Francisco Romaguera, que era també subagent de la companyia d'assegurances Lloyd's, a més de vicecònsol britànic. El cap d'explotació fou Ricardo Miralles Vicent. El nombre d'empleats, poc abans de començar la guerra, ascendia a 255 en 1933.

La part més important del port era el moll de fruita on carregaven una gran quantitat de vaixells durant la temporada de la taronja, sobretot anglesos, que venien a estibar la fruita de la Safor cap als mercats més importants del Regne Unit. Aquest moll tenia una llargària de 300 metres i hi recorrien les dues línies fèrries que posaven en comunicació el port amb el ferrocarril de Gandia a Alcoi, el qual també estava enllaçat amb el

5. AHCG: AB. Sig. 1769. Copia de la concesión. Madrid a 25 de junio de 1884.

6. AHCG: AB. Sig. 1769. Situación y antecedentes del puerto de Gandía, 24 de mayo de 1939.

7. AHCG: AB. Signatura 1769. Serveis i Gestió Administrativa. Informe sobre la concessió del port, sense data exacta, però segurament dels anys 1939-1940.

ferrocarril de Carcaixent-Dénia i amb el de Muro a Villena. També hi havia un altre moll, al final del de la fruita, dedicat a la descàrrega del carbó per concessió de 1911, amb un moviment anual de vora 60.000 tones de carbó, que consumia majoritàriament la indústria d'Alcoi i que transportava el ferrocarril de concessió britànica.

El viatge inaugural del ferrocarril es realitzà el gener de 1893 amb la presència de diverses autoritats com l'arquebisbe de València, el capità general i els polítics Canalejas, Navarrete i Moliner, a més d'altres personalitats locals. Aquest viatge inaugural inicià una època d'expansió ininterrompuda fins que, en la dècada de 1920, davant la creixent competència dels cotxes i juntament a l'esquifit mercat industrial valencià, s'inicià l'enfonsament del ferrocarril.⁸

L'empresa *Alcoy and Gandia Railway and Harbour Company Limited* s'establí com una concessió sobre el port i el ferrocarril que unia la ciutat industrial d'Alcoi i el port de Gandia, per la qual cosa existí una dualitat econòmica des del mateix inici de les relacions dels britànics amb el port de Gandia. Eixa dualitat causà problemes interns a l'empresa perquè mentre el ferrocarril sempre tingué dificultats econòmiques per a desenvolupar-se, el port de Gandia fou el segon en importància exportadora de la taronja espanyola.

L'enfonsament del ferrocarril ja era molt greu mesos abans del començament de la Guerra Civil. De fet, a causa de l'estat sempitern de quasi fallida, arribaren a Gandia el Sr. Aphel i el Sr. Fleming a principis dels anys 1930, segurament amb la intenció de liquidar-lo. La divisió ferroviària de la societat britànica era una càrrega financera per a la resta de la companyia i no hi trobaven cap solució. A la fi, les gestions dels delegats anglesos de l'accionariat aconseguiren la reversió de la línia fèrria cap a l'Estat espanyol.

Per contra, la concessió del port continuava en mans dels britànics quan començà la Guerra Civil; tot i que estigué sotmesa a dificultats econòmiques i a un seguit de pressions dels sectors econòmics i socials comarcals, desitjosos de participar en el benefici del comerç exterior de la taronja, monopolitzats pels britànics.⁹ Tanmateix, aquestes problemàtiques

8. PONS, A. i SERNA, J. (1993): *Els ferrocarrils a la Safor*, Ajuntament de Gandia, Gandia, pàg. 70.

9. AHCG: AB. Signatura 1769. Serveis i Gestió Administrativa. Informe sobre la concessió del port, sense data exacta, però segurament de 1939-1940.

econòmiques i d'exploració no obstaculitzaren gens ni mica l'activitat del port com tampoc els guanys. Durant els primers anys de la dècada de 1930, la divisió portuària de la societat britànica obtingué uns beneficis de més de 200.000 pessetes de mitjana,¹⁰ encara que la conjuntura econòmica favorable per a les activitats portuàries no fou impediment perquè el port mantinguera alguns litigis amb diferents bancs a causa de diversos deutes anteriors.¹¹

El port de Gandia arribà a ser un dels ports exportadors més importants de la península. Després del port de València, el de Gandia era el port per on s'exportaven el major nombre de tones de taronja d'Espanya. L'any 1925, i malgrat que era un port relativament menut per al context mediterrani, tingué un moviment de mercaderies força important. Arribà a les 50.000 tones de productes importats, sobretot carbó, fusta per als nombrosos tallers de caixes de taronges i adobs.¹² Les exportacions es van centrar principalment en la taronja, que tingué un tràfic superior a les 120.685 tones. A més a més, s'exportaren més de 25.000 tones de cebes i 7.688 de tomaques.¹³ Les exportacions es realitzaven principalment cap a la Gran Bretanya, Alemanya, França i Bèlgica; però els britànics eren els que importaven la més gran quantitat de taronges.

EL TRÀFIC DEL PORT DURANT LA SEGONA REPÚBLICA

La conjuntura positiva tradicional per a les exportacions de cítrics canvià notablement a conseqüència de la crisi de 1929 i, sobretot, després de la reunió d'Ottawa de 1932, perquè el Regne Unit adoptà una política comercial que gravava les importacions dels països aliats a la Commonwealth. En termes generals, les exportacions agrícoles foren les que patiren més

10. AHCG: AB. Sig. 1769. Informe sobre la concessió del port de Gandia, sense data exacta. Segurament de 1939-1940.

11. AHCG; AB. Sig. 1769. Informe sobre la concessió del port, sense data exacta, però segur de 1939-40.

12. La gran quantitat de petit tallers destinats a fer caixes per a les taronges, va provocar que les autoritats de l'Ajuntament de Gandia demanaren al govern de la República l'any 1934, el permís per importar lliurement fustes, en règim de contingent amb benefici d'admissió temporal. Els polítics locals argumentaven que si els industrials havien de dur la fusta des dels altres ports, que sí tenien permís per importar-la, aquesta matèria primera, s'encariria notablement. AHCG: AB. Signatura 1769. Instància de l'Ajuntament de Gandia al Ministeri d'Indústria i Comerç.

13. AHCG: Secció Històrica. Signatura 1769.

accentuadament la política proteccionista del govern britànic, que afavorí les importacions agrícoles dels territoris pertanyents a l'Imperi.¹⁴ El Govern anglès imposà en 1932 una tarifa d'importació a la taronja d'Espanya, però no a les taronges de Palestina, la qual cosa provocà la mobilització dels exportadors valencians per a deturar i obstaculitzar aquesta política contrària als seus productes.

Malgrat els entrebancs britànics, el comerç valencià de la taronja no es ressentí greument, perquè la qualitat de la taronja i la quantitat jugaren a favor dels exportadors valencians.¹⁵ Així, les exportacions del port de Gandia continuaren tot mantenint-se la relació amb els britànics, que estava molt activa quan va començar la Guerra Civil l'estiu de 1936, tot i l'existència d'uns problemes de caràcter domèstic, que detallarem més endavant, i els efectes de la crisi exportadora posterior a la reunió d'Ottawa.

El moviment de vaixells del port de Gandia enregistrat entre 1931 i 1933 reflecteix la importància del port i de la comarca en el context exportador espanyol de la Segona República, que el convertiren en el segon port fruiter d'Espanya tot i la crisi de 1929. L'any 1931 atracaren 1.225 vaixells al port de Gandia amb un moviment de mercaderies superior a les 200.000 tones; en 1932, la xifra augmentà fins a 1.289 navilis, que entraren al port amb un moviment de 213.000 tones. L'any següent, 1933, el moviment navilier arribà als 1.455 vaixells i les 224.110 tones de mercaderies.¹⁶ De totes aquestes exportacions, quasi tres quartes parts eren mercaderies exportades, sobretot taronges.¹⁷ Les taronges embarcades en el port de Gandia representaren el 40% del total del País Valencià i el 35% de tot Espanya durant 1933 i 1934.¹⁸

L'increment del moviment de mercaderies i vaixells es produí malgrat les dificultats tècniques que suportava el port. Hi havia problemes de drenatge, els quals impedièn que nombrosos vaixells pogueren entrar a l'interior

14. ABAD GARCÍA, V. (1984): *o. c.*, p. 99.

15. PALAFOX, J. (1991): *Atraso económico y democracia. La II República y la economía española, 1892-1936*, Editorial Crítica, Barcelona, p. 169.

16. AHCG: Informe de la Duana de Gandia. Signatura 1769.

17. AHCG: Signatura 1769. Informe sobre la concessió del port, sense data exacta, però segurament de l'any 1939, 40.

18. AHCG: Signatura 1769. Expediente a instancia de la Alcaldía pidiendo se habilite la Aduana del puerto del Grao, para registrar importaciones de madera, setembre de 1934.

del port per a estibar els milers de caixes que s'amuntegaven en la dàrsena. La draga que existia era molt vella i totalment insuficient per a les tasques necessàries de drenatge, motiu pel qual es formaven dipòsits d'arena en el canal d'entrada. Altres problemes tècnics que incidien negativament en el tràfic portuari eren la manca de defenses adequades contra el colp de les ones, la qual cosa produïa dificultats quan els vaixells embarcaven les mercaderies. A més a més, durant la temporada d'embarcament de la taronja, la massificació dels vaixells als afores del port esperant el seu torn per a estibar les caixes de taronja també mostrava la insuficiència de la grandària de la línia d'atrancament. A conseqüència d'aquesta massificació, era necessari treballar al port dia i nit durant els cinc o sis mesos de la temporada anual per a descongestionar-la.¹⁹

Davant d'aquestes deficiències infraestructurals, els sectors econòmics de la comarca relacionats amb l'exportació de taronges iniciaren un moviment de pressió sobre el Govern espanyol l'estiu de 1934 a fi que revertira la propietat del port a l'Estat. Per un costat, diverses entitats i industrials locals es dirigiren a l'Ajuntament de Gandia per tal com, davant la situació irregular provocada per la manca de drenatge i els problemes financers, s'engegara un expedient perquè el port revertira a l'Estat. Així, la comarca disposaria d'un port i d'un ferrocarril propis, sense el control dels britànics, i es millorarien les infraestructures. Els problemes de drenatge eren reals, però potser només foren una excusa utilitzada pel sector dels industrials emergents de la comarca que s'oposaven al control britànic d'una porció econòmica tan important per al desenvolupament dels seus negocis: "con el objeto de que puedan llevarse a cabo las obras procedentes para que llene las necesidades de exportación y de importación de esta comarca, y cuyas obras no obstante son cada día de más necesidad, no las puede llevar a cabo la entidad propietaria [...]".²⁰ Per un altre costat, l'Ajuntament també es queixà al Govern espanyol en el mateix sentit. Afirmava que la capacitat de la dàrsena era insuficient i incidia en la necessitat d'ampliar el dic nord. També es queixava perquè la companyia concessionària havia abandonat el servei de dragat: "ante esta situación que tiende a agravarse

19. AHCG: Signatura 1769: Informe presentat per l'Ajuntament de Gandia en maig de 1939.

20. AHCB: AB. Signatura 1769. Expediente con motivo de una Moción de la Alcaldía para que revierta al Estado el puerto del Grao de esta ciudad.

es forzoso recurrir a la única solución posible, que es pedir la reversión del Puerto al Estado [...]”. L’Alcaldia de Gandia envià una sol·licitud al Ministeri d’Obres Públiques en uns termes quasi idèntics perquè el ministre “se digne recabar del Gobierno de la República la pronta reversión al Estado del Puerto de esta ciudad”.²¹

Mr. Apfel, com a mànager de la companyia anglesa, li demanà a l’alcalde que li comunicara els defectes del port.²² El primer edil li contestà al pocs dies especificant-li les deficiències que ells observaven, des del dragat fins a les obres de defensa i les tarifes;²³ però l’empresa no féu res de res per a solucionar-ho. La campanya de l’Ajuntament i de tots els sectors econòmics de la comarca continuà durant l’any 1935 i el consistori tornà a trametre una nova petició al Ministeri d’Obres Públiques perquè l’Estat revertira la concessió del port. L’informe de la primera autoritat municipal tornà a incidir en les mateixes qüestions anteriors: manca d’obres d’ampliació, dragat escàs, obres de defensa insuficients, tarifes cares. També afegia que la companyia concessionària era incapaç de fer front a aquests reptes ni de fer les despeses oportunes perquè el port estiguera en condicions de mantenir el tràfic comercial, tràfic que l’Ajuntament calculava al voltant de 500 vapors i 442 velers en un any normal. De fet, a causa de la crisi exportadora i del problema del port, durant el primer semestre d’aquell darrer any, entraren al port de Gandia al voltant de 500 vaixells: en 1935 ho feren 509 i en 1936 en foren 559. Per tot això, demanava la confiscació del port. A més a més, afegia que: “hay también una razón de orden moral y es la de que la Compañía concesionaria no es nacional, es inglesa”.²⁴

21. AHCB: AB. Signatura 1769. Instància al Ministre d’Obres Públiques. Juny de 1934.

22. AHCB: AB. Signatura 1769. Instància al Ministre d’Obres Públiques. Juny de 1934.

23. L’alcalde afirmava, “DRAGADO: El dragado debía ser de seis metros como ordena la concesión y el hecho de que actualmente haya bastante menos impide que vengan al puerto vapores de mayor porte o que tengan que cargar fuera del puerto utilizando barcasas” [...] OBRAS DE AMPLIACIÓN: El tráfico principal del puerto es de exportación de naranjas y como ésta se realiza durante cinco o seis meses, los muelles resultan pequeños, lo que crea la necesidad de trabajar día y noche [...] OBRAS DE DEFENSA: Cuando se forma temporal en esta playa no solamente los vapores han de suspender las operaciones, sino que en muchas ocasiones han corrido serios peligros [...] TARIFAS: Esta Alcaldía vería con gran satisfacción que la Dirección de ese puerto justificara legalmente las tarifas que está percibiendo [...] AHCB: AB. Signatura 1769. Carta de l’Alcalde al mànager del port. 6 de desembre de 1934.

24. AHCG: AB. Serveis i Gestió Administrativa. Signatura 1769: Sol·licitud de l’Alcalde de Gandia al Director General de Ports del Ministeri d’Obres Públiques, 19 febrer de 1935.

Els requeriments arribaren fins i tot al President del Consell de Ministres, aleshores Alejandro Lerroux. La contestació de Lerroux fou més una resposta en termes diplomàtics que no polítics. Havia rebut la carta i l'informe i el passà al Ministeri corresponent: “mucho celebraria hubiera posibilidad de complacerle a V.”.²⁵

L'actuació municipal tingué el suport d'un seguit de reunions dels empresaris i dirigents econòmics més significatius i dinàmics de la comarca. L'any 1935 es celebrà una assemblea a la seu de Fomento de Agricultura, Industria y Comercio, a la qual assistiren un gran nombre d'empresaris. En l'assemblea intervingueren, a banda d'una bona quantitat d'homes de negocis comarcals, l'alcalde i els diputats García Guijarro, Bosch Marín i Molero, tots ells de la Dreta Regional Valenciana, que també aprovaren la petició de la reversió del port a l'Estat.²⁶

Les diverses pressions donaren resultat en març del mateix any 1935, quan la Direcció General de Ports convidà la companyia britànica concessionària perquè fera les obres convenients del port, requerides per a desenvolupar la tasca comercial en bones condicions. La sol·licitud governamental confirmà l'èxit de les pressions dels diversos sectors econòmics i socials de la comarca. La Direcció General també amenaçà els britànics de procedir tal i com establien els articles del contracte de la concessió si rebutjava aquesta invitació;²⁷ però les propostes de reversió i incautació i les pressions perquè els britànics arreglaren el port finalment es quedaren en no-res a causa del començament de la Guerra Civil. Pitjor encara, per agreujar encara més la situació, les instal·lacions del port foren destruïdes quasi completament pels bombardeigs feixistes durant la guerra i provocaren un seguit de queixes del Foreign Office, que només foren això, queixes sense cap possibilitat d'aturar els atacs de l'aviació italiana i, en menor mesura, de la franquista, en el seu intent de deturar el tràfic marítim dels ports en mans republicanes. El port de Gandia esdevingué així un objectiu fonamental del comandament franquista que s'instal·là a Mallorca durant la guerra.

A més a més, les eleccions de febrer de 1936 i l'esclat de la guerra motivaren un canvi en les relacions socials i el control de les activitats econòmiques i polítiques de la ciutat i comarca que servia el port.

25. AHCG: AB. Serveis i Gestió Administrativa. Signatura 1769.

26. ESCRIVÀ ROGER, A: *Apuntes para...* p. 77.

27. AHCG-AB. Signatura 1769. Resolució de la Direcció General de Ports.

GANDIA EN GUERRA

En el mes de febrer s'havien celebrat eleccions generals i el bloc format pel Front Popular guanyà els partits de les dretes. Els aldarulls s'agregaren en tots els pobles del país. A Alzira, la situació de violència larvada es manifestà el 7 de maig quan esclatà una bomba al Círculo Tradicionalista de la localitat. Dos dies després, l'Ajuntament demanava al governador civil la clausura dels locals socials de la dreta local, el Círculo Tradicionalista, el de la DRA, i el Círculo Alzireño. El dia 12 mataren d'un tir un operari que treballava en l'enderrocament de l'església de Sant Agustí. Potser a conseqüència d'aquest fet, la fúria contra els elements simbòlics del poder tradicional sofriren la violència tèrbola d'unes masses desbocades i s'incendià el Cercle de la DRA, l'església de l'Alquerieta, els convents dels Caputxins i Santa Llúcia, les parròquies de Sant Joan i Santa Caterina, el col·legi de les monges franciscanes, el dels monjos franciscans i el de les monges Escolàpies, és a dir, quasi tots els edificis religiosos del poble.²⁸

L'alçament militar, per contra, provocà la reacció de les forces obreres que, davant l'atomització del poder i la desaparició dels ressorts normals de coacció estatals, "arreplegàrem el poder del carrer, perquè el govern central l'havia abandonat".²⁹

Les estructures polítiques, econòmiques i socials de la zona en teoria lleial al Govern central republicà, i on els militars havien fracassat en el seu tempteig, canviaren de dalt a baix. Les gestores municipals, formades després de les eleccions de febrer de 1936 per servir de nexa amb les noves corporacions que havien d'eixir d'unes eleccions municipals futures, deixaren pas als consells municipals.

La constitució de la Gestora municipal a Gandia es produí el 23 de febrer de 1936. En la mateixa sessió, el que havia sigut designat alcalde, José Buigues, d'Unión Republicana, renuncià davant la pressió del públic concentrat a la Casa del Poble. El 16 de març es nomenà un altre president de la Gestora municipal, que fou Marcel·lí Pérez, membre de la CNT.³⁰

28. ROVIRA, P. (1996): *Mobilització social, canvi polític i revolució. Alzira 1900-1939*, Alzira, p. 248.

29. Declaracions a l'autor d'Enrique Marco Nadal, antic membre de les JJ. LL. i voluntari a la Columna de Hierro.

30. ALONSO, J.; GARCÍA, À., Alguns aspectes de la vida municipal a Gandia durant la guerra civil, *Ullal*, núm.3, p. 49.

A partir de juliol de 1936, aquests consells tingueren una existència política ben diferent. En alguns pobles, les forces polítiques i sindicals intentaren transformar la societat mitjançant el nou poder que se'ls ofería; en altres, els nous gestors foren només això, administradors que desenvoluparen una política continuista i que, en la majoria de les circumstàncies, disposaren d'un ferm contrapés en el Comité Antifeixista Popular local. Casos com el de Gandia, on aquests comitès desenvoluparen una política radical respecte dels ajuntaments, no foren aïllats.

Podríem classificar l'Ajuntament de Gandia entre els que desenvoluparen una política continuista, administradora de les despeses provocades per una nova conjuntura social. Aquesta política es veié obstaculitzada per una sèrie d'elements que feien difícil dur endavant qualsevol programa de govern: l'impagament d'impostos fou el cas més sagnant. Moltes de les persones amb capacitat financera s'havien dissipat dintre del marasme revolucionari dels primers moments i nombroses empreses havien sigut incautades pels mateixos obrers, la qual cosa va ocasionar un caos econòmic que impossibilità qualsevol pagament a la Hisenda local.

Aquestes mancances i dificultats obligaren els nous gestors a prorrogar els pressupostos de 1936 any rere any. Però les contrarietats no es reflectiren únicament en el pressupost de 1936; el de 1938 fou rebutjat pels mateixos representants de la CNT en el Consell municipal. Aquesta conjuntura fa que l'historiador valencià A. Girona, afirmi que "la gestió del Consell Popular de Gandia durant els 3 anys de guerra no fou, doncs, una gestió que hom puga anomenar com a revolucionària. Els regidors es van limitar a ser purament i simplement administradors dels ingressos que els arribaven".³¹ Per apaivagar aquesta esgarrifosa situació, els regidors proposaren prescindir dels funcionaris interins de l'Ajuntament, perquè "los ingresos aminoran sin esperanzas de obtener otros nuevos".³² Pensaven que amb aquesta actuació equilibrarien la hisenda municipal.

Un nou model econòmic: les col·lectivitats

La formació de les col·lectivitats a la Safor fou prou semblant a altres indrets. Així, el Comité Popular Antifeixista, davant la fugida o assassinat

31. GIRONA, A: Les finances del Consell Municipal de Gandia durant la Guerra Civil, *Ullal*, núm. 3, p. 61.

32. AHCG. Actes Ordinàries. Sessió Ordinària del dia 27 de gener de 1939.

dels propietaris, declarà incautades la majoria de les terres. Aquestes terres passaren a formar part de la nova col·lectivitat que immediatament naixia a cada poble, tant de signe anarquista com socialista, i a la qual, en algunes ocasions, també els petits propietaris del poble aportaven lliurement els seus alous. De vegades, aquests petits propietaris ingressaren les seues terres per pressions momentànies. A Gandia el nombre de propietats incautades fou molt nombrós, i van ser repartides tot seguit entre les diferents col·lectivitats de la població. En un informe del CLUEA de 1937 es feia referència al fet que “el número de fincas incautadas en esta población es enorme y sobre ellas se están practicando ensayos de colectivización con mejor o peor éxito”.³³

Avançada la guerra, i per tal de donar-li una aparença de legalitat a tot el procés, es formaren les ‘Juntas Locales Cualificadoras’ per seguir un procediment més en consonància amb la legalitat quant al tema d’incautació de finques rústiques. Aquesta Junta donava legitimat a les incautacions de terres fetes durant el període revolucionari. A Gandia, la Junta estava presidida per l’alcalde i formada per altres vocals que representaven els altres partits i sindicats del Front Popular. El criteri que seguien per a la incautació de les terres era idèntic al de quasi tots els pobles de la zona republicana. Per complir els criteris d’incautació, els terratinents havien de ser “conocidamente facciosos y que en una u otra forma hayan tomado parte en el movimiento faccioso y con relación a las fincas de propietarios no facciosos que se estimen de interés por el Comité Agrícola Municipal de acuerdo con las disposiciones legales”.

Aquestes Junes diferenciaven les finques abandonades i les mal conreades. En la sessió de juliol de 1937, a proposta de la Sociedad de Trabajadores de la Tierra ‘El Amanecer’, s’incautaren diverses heretats “por declaración de facciosidad”. Els propietaris eren tots ben coneguts de la població. Els uns havien fugit quan es conegué l’aixecament militar i els altres romanien detinguts. En una altra sessió, mesos després, s’incautaren sense cap indemnització les terres de 36 propietaris, tots ells considerats desafectes al règim. Alguns d’aquests terratinents demanaren comparéixer sense dilació davant la Junta municipal. Tots ells afirmaren de forma contundent que “no sabe nada ni se ha metido en nada”. Altres declararen a

33. Archivo Histórico Nacional. Sección Guerra Civil. P. S.: Madrid 2157.

favor seu que “siendo costumbre suya cuando iba al campo, obsequiar a los trabajadores con tabaco y vino”.³⁴

A Gandia es constituí en aquests primers mesos de contesa La Emancipación. Cooperativa de Producción y Exportación de Frutas y Hortalizas, integrada per un gran nombre de sindicats afins a la UGT. La finalitat de la cooperativa era conrear productes típics de la comarca, millorar el nivell de vida dels socis i reinvertir els beneficis en millores tècniques i culturals. La cooperativa estigué dirigida per un Consell d'Administració renovable tots els anys.³⁵

El procés revolucionari engegat als diferents pobles de la zona republicana començà a esmicolar-se quan el govern de Largo Caballero agafà les brides del poder, i inicià una política de centralització que deixava de banda les col·lectivitats i els diferents comitès locals dels pobles. Aquest procés de centralització s'incrementà amb el govern de Negrín, en què els comunistes, sòlids defensors de la centralització d'esforços i sostenidors a ultrança dels xicotets propietaris, ostentaven diverses carteres ministerials, una de les quals era la d'Agricultura. A més a més, la UGT i la CNT suportaren la pressió d'una organització fundada pels comunistes i on s'havien reunit quasi tots els propietaris perjudicats per la nova situació revolucionària: la Federación Provincial Campesina, constituïda oficialment el 18 d'octubre de 1936, quan el procés col·lectivitzador al camp valencià semblava imparable. A aquesta federació prompte es van unir altres organitzacions de petits propietaris i arrendataris, que reberen el suport inequívoc dels partits polítics de l'àmbit republicà burgés, com Izquierda Republicana.

34. AHCG. AB. Signatura 1608. Serveis i Gestió Administrativa. Acta de la Sesión celebrada por la Junta Local Calificadora para la incautación de fincas rústicas. 24 de julio de 1937. Els propietaris als quals s'incautà els terrenys foren: Vicente Ballester; Elena Faus; José Román; Carlos Fuster; Pascual Boigues; Vicente Vilar; Viuda de Arbona; Fabián Peiró; Francisco Vitoria; Antonio Martínez; Salvador Escrivà; Antonio Mayans; Mercedes Rovira; Gerardo Monparler; Federico Abarques; Maria Lapeyre; Viuda de Jerónimo Lloret y José Iranzo.

35. AHCG. AB. Signatura 1609. Serveis i Gestió Administrativa. Reglament de la Cooperativa La Emancipación. Els sindicats integrats en aquesta cooperativa eren: Sociedad de Trabajadores del Campo El amanecer; Sociedad de Envasadores de Frutas y Hortalizas y Productos Químicos de Gandía; Sociedad de Aserradores y Afiladores Mecánicos de Gandía; Sociedad de Carpinteros de Envasos de Gandía; Sociedad Marítimo Terrestre y Sociedad Progreso Obrero del Puerto de Gandía; Sociedad de Profesiones de Oficios Varios (Sección Timbradores de Papel Seda), Sociedad de Controladores y Apuntadores del Puerto de Gandía; Sindicato de Trabajadores Administrativos (Secciones de Agencias de Aduana, Consignatarios de Buques y Exportadores de Fruta) y Sindicato Provincial de Transporte (Sección Gandía).

Sense ordre públic: les milícies i els grups incontrolats

Poc després d'haver-se produït l'aixecament de l'exèrcit al Marroc, a Gandia ja es tenien algunes notícies incertes, les quals donaven lloc a intensos rumors entre la població. De seguida, les reunions dels dirigents del Front Popular local s'acceleraren frenèticament. Mentre aquestes forces polítiques i sindicals es reunien, s'iniciaven les retencions de persones d'idees dretanes i catòliques, les quals eren traslladades a l'Escola Pia de Gandia, convertida en presó provisional. El Comité Antifeixista i el Comité de Salut Pública s'havien fet càrrec *de facto* del poder local, deixant de banda els membres de l'antic Ajuntament.³⁶

El paroxisme violent arribà al seu zenit quan, durant les primeres setmanes després del colp militar de juliol de 1936, començaren a incendiar i destruir-se algunes esglésies, començaren a cometre's assassinats indiscriminats i a cremar els arxius dels Jutjats i del Registre de la Propietat. Aquesta falta d'autoritat central per part de les forces responsables, provocava que els assassinats i altres actes pseudorevolucionaris estigueren a l'ordre del dia. A finals de setembre de 1936, el dia 28, dos columnes de milicians, segurament de la Columna de Hierro, aparegueren per Gandia demanant tot l'armament als carrabiners de la població aquarterats a l'antic palau dels Borja. Com que aquest requeriment no tingué cap efecte entre el guarniment, s'engegà un fort tiroteig entre els carrabiners i els milicians, que disparaven des de la rodalia de l'edifici. La batalla s'aturà després d'una llarga estona durant la qual els trets entre els membres de la seguretat de la República, situats en l'interior del palau, i els milicians de la Columna de Hierro foren continus a causa del nombrós armament de què disposaven els dos bàndols. Els milicians anarquistes havien aconseguit dominar el guarniment gandià després de matar 6 guàrdies i ferir-ne alguns altres. Només 4 milicians resultaren ferits, dos dels quals de manera greu. De seguida les forces de la columna s'endugueren la resta dels guàrdies en dos camions a la plaça Major on, en assemblea, els veïns decidiren posar-los en llibertat, perquè aquests no eren els que havien iniciat l'aldarull signant i els responsables havien mort durant l'enfrontament.³⁷

36. ESCRIVÀ ROGER, A. (1981): *Apuntes para la Historia Política de Gandia, 1880-1980*. Edició de l'autor, p. 85.

37. Acta relación de los hechos ocurridos en Gandia el 28 de Septiembre de 1936 en el cuartel de Carabineros de esta localidad. *Fragua Social*, 2-10-1936.

Però no solament foren els membres de la Columna de Hierro els que havien colpit les consciències de molts saforencs. Com una continuació mimètica dels postulats més radicals, a la comarca esdevingueren fets sagnants, que tenyiren de condol moltes famílies. Els primers mesos de guerra acabaren amb la vida d'un gran nombre de ciutadans, en allò que alguns autors han anomenat "justícia revolucionària". Aquest procés d'eliminació física dels oponents, tant polítics com socials, no esdevingué només a la comarca de la Safor, ja que a tota la zona republicana existiren comitès de salut pública, comitès antifeixistes, columnes i incontrolats que desenvolupaven allò que creien millor per dur endavant la Revolució.

A Gandia, les eliminacions físiques començaren ben prompte en els primers mesos de la guerra. Alguns d'aquests individus benestants, davant el caire de les actuacions dels grups no controlats pel govern central, prestament manifestaren la seua adhesió al règim republicà per a intentar així salvar la vida. Algun exemple el tenim a Gandia en un important exportador de fruita que, a mitjan de setembre, s'oferí "incondicionalment" al Comité Executiu de la UGT, Secció d'Exportadors de Fruita. D'altres s'afiliaven als sindicats i partits del Front Popular, la qual cosa no era difícil.

"La gente en general estaba atemorizada y el pánico se extendía a todas aquellas familias cuyos sentimientos católicos o de derechas los habían exteriorizado de alguna forma [...] varias personas temerosas de poder ser detenidas se afiliaron a los distintos partidos del Frente Popular o de la CNT camuflando sus ideologías".³⁸

Així i tot, el nombre d'assassinats durant els primers mesos de la concesa fou realment escandalós. A la comarca de la Safor foren assassinades 286 persones, la qual cosa ens demostra que, malgrat l'encobriment de les diferents ideologies i les conversions de la més estricta religiositat a la indiferència més absoluta, la repressió fou espantosa entre bona part dels dretans i catòlics de la comarca, on es detenia i matava les persones només per sospites o per pertànyer als partits de dretes.³⁹

38. ESCRIVÀ ROGER, A. *Historia Política de ...* p. 87.

39. En aquest aspecte les memòries manuscrites d'Àngel Moratal Rocher, nascut a Villalonga, ens descriuen part del procés en què aquestes persones foren detingudes i assassinades pels elements milicians dels comitès locals. Manuscrit d'Àngel Moratal, cedit per Josep Antoni Rosselló.

A Gandia, moriren 54 persones durant aquests mesos d'estiu i tardor de 1936. Agost fou el mes en què s'afusellaren més persones, 35; 10 en setembre, 4 en octubre i 2 en novembre. Les dades demostren clarament que l'empenta revolucionària i d'eliminació física acabà quan el govern central agafà les regnes del poder, quasi a finals d'any. La majoria dels assassinats havien sigut membres de la DRV, 17 en total; mentre que 4 eren de la Falange i altres 4 havien estat afiliats al partit Tradicionalista; els altres morts eren religiosos: 9 rectors, 4 jesuïtes, 3 escolapis i 3 religioses.

Aquesta fase esgarriosa dels primers mesos de guerra, en què es confonia la guerra i la revolució més maligna, es produí a tots els pobles de la Safor. En tots, en més o menys mesura, es feren actes que atemorien una bona part de la població.

Els problemes d'abastiment de la rereguarda

Els problemes de la guerra anaren augmentant a mesura que la contesa civil entre els dos bàndols es feia més llarga i més sagnant. Les poblacions de la Safor es trobaren ràpidament saturades de refugiats del centre d'Espanya, fet que agreujà encara més el problema de les subsistències diàries ja ben minses per aquelles dates. Fins i tot, la Conselleria d'Abastos de Gandia retirava de masia en masia quantitats de blat per assortir-se de farina i poder abastir la població. Un any enrere, el problema de la manca de farina ja havia ocasionat un avalot de dones. Argumentaven que si hi havia pa per als soldats, també devia hi haure per a les seues famílies, sobretot per als xiquets i més grans.⁴⁰ Però no solament determinades mercaderies deixaren d'estar a l'abast de les persones més necessitades, que en aquells moments era quasi tota la població. En diferents moments, la inexistència de sabó va fer que l'Ajuntament posara en funcionament una fàbrica abandonada al Real de Gandia l'agost de 1938 per a produir aquest producte tan necessari en la vida quotidiana.

L'especulació, doncs, s'escampà pertot arreu, i va provocar augments desmesurats de preus en els elements bàsics de subsistència, fins al punt que en determinats casos els mercats municipals quedaven desabastits de les mercaderies

40. AHCG. Signatura 1608. Instància del Consell municipal de Gandia al Jefe del Estado mayor del Ministerio de Defensa Nacional. 15 de junio de 1937.

més habituals. L'òrgan del sindicat UGT a Gandia i la comarca afirmava el 17 de juliol que “mientras el pueblo derrama su sangre en los frentes de lucha, aquí en la retaguardia negociantes y comerciantes nada escrupulosos se están enriqueciendo con el hambre de los trabajadores. Pedimos las sanciones reglamentarias para todo aquél que encarezca las subsistencias”.⁴¹

Els refugiats

A banda de tots els problemes que causava la carestia de productes bàsics, se n'afegí un altre del qual ningú no podia defugir, com era la contínua arribada de refugiats del centre d'Espanya i dels altres fronts. A mesura que l'Exèrcit republicà anava retirant-se, les comarques valencianes anaren omplint-se de refugiats que fugien dels estralls de la guerra. Gandia albergava des de 1937 més de 2.500 refugiats, que atapeïen també les altres poblacions de la Safor. Totes aquestes persones que hi arribaren sense cap pertinença (només el que portaven damunt i poca cosa més) ocasionaren greus problemes a tots els ajuntaments de la zona, perquè, com hem vist adés, les finances municipals ja s'havien ressentit per la difícil situació que travessaven. Amb l'arribada de milers de refugiats aquestes finances acabaren d'enfonsar-se. Per exemple, l'Ajuntament de Gandia els subsidiava en certa quantitat, per la qual cosa, l'estiu del 37, el consistori pensà de crear tres nous impostos per a sostenir aquesta dramàtica situació.⁴² Les penúries esdevingueren tan esgarrifoses que, al final de la Guerra Civil i en alguns moments determinats, ni els refugiats ni alguns habitants de Gandia tenien prou elements econòmics per soterrar els familiars, i el Consell municipal havia de sufragar aquestes despeses.⁴³ En les actes municipals dels darrers mesos de guerra, el Ple informà del pagament per soterrar diversos veïns.

D'altra banda, no solament eren els refugiats els qui ocasionaven greus despeses a les arques municipals. S'hi afegia la concentració al llarg de tota la guerra de diferents brigades que acudien a Gandia per a descansar i que ocasionava al Consell municipal fortes despeses, que en desequilibraven el

41. UGT, 17 de julio de 1937.

42. AHCG. AB. Signatura 1607. Informe al Consejo Municipal d'agost de 1937.

43. En les actes municipals de l'Ajuntament de Gandia dels últims mesos de la guerra, veiem que els edils aprovaven en els diferents plens pagar les despeses dels soterraments.

pressupost. L'Ajuntament demanà al Ministeri de la Guerra un préstec de 30.000 pessetes per fer front a aquests dispendis ocasionats per elements dependents de l'esmentat ministeri.⁴⁴

La taronja, un problema constant

La comarca de la Safor, a banda de la incipient indústria, desenvolupava l'activitat econòmica principal al voltant de la producció de la taronja. La majoria dels pobles de la comarca basaven la seua economia diària en la producció i comercialització d'aquest producte de temporada.

Tot aquest procés, en temps normal, suposava per a les arques de l'Estat una important entrada de divises. Les taronges s'exportaven sobretot als països europeus del nord, principalment el Regne Unit, Alemanya i França. Per tant, amb l'arribada de la guerra i davant la manca de divises per a comprar armament per al Govern republicà, aquest sector havia de ser bàsic per a la supervivència del govern legítim.

Una vegada superats els primers mesos revolucionaris, els sindicats UGT i CNT intentaren de posar ordre a tot aquest sector tan preat. Després del colp militar del 18 de juliol, l'estructura comercial i productiva de la taronja quasi desaparegué i s'hagué de reconstruir segons els fonaments sindicals dels dos sindicats majoritaris de la comarca i del bàndol republicà, els quals controlaren tot el procés. La majoria dels comerciants havien fugit o havien sigut assassinats durant l'etapa de terror revolucionari, per la qual cosa ni les terres ni els magatzems de taronja estaven en condicions d'operativitat quan la campanya citrícola estava a punt de començar l'hivern de 1936. La tasca, per tant, era ingent.

La UGT es dirigí a la comarcal de Gandia de la CNT perquè participara activament en la creació d'un organisme per a resoldre el problema de la taronja. Les reticències de la CNT es raonaven en el fet que la UGT pretenia controlar aquest nou organisme. La central de signe socialista, fins i tot, demanà a la CNT que, per evitar un desastre, donara instruccions a les societats que controlava perquè col·laboraren amb aquest nou organisme.⁴⁵

44. AHCG. AB. Signatura 1609. Serveis i Gestió Administrativa.

45. AHCG. AB. Signatura 1609. Serveis i Gestió Administrativa. Les societats controlades per la CNT i que interessaven en el procés de la taronja eren: Progreso Obrero, Marítima Terrestre Sindicato de Controladores del Puerto, y Sociedad de Carpinteros de Envases. Mentre que les societats afins a la

El que es pretenia des dels sectors menys favorables a la col·lectivització era la creació d'un organisme que donara eixida a la producció taronjaire que en poques setmanes començava a exportar-se. Els representants del Sindicato de Producción y Exportación de Frutas y Hortalizas instaren el Govern mitjançant el delegat d'Agricultura provincial perquè decretara que aquest sindicat i similars tingueren el control de tot el procés d'exportació. Argumentaven que "ante la proximidad de la cosecha de naranja, y por la enorme riqueza que supone no solamente para Levante, sino para la Economía Española (sic) se cree inoportuno que tan importante riqueza, sea sometida a experimentos de socialización u otros análogos, de los cuales podríamos obtener (en la presente temporada) resultados funestos".⁴⁶ Proposaven, a més, que els antics exportadors realitzaren les operacions comercials sota el control d'aquest sindicat, amb la finalitat d'evitar l'especulació i l'evasió de capitals. També li demanaven al Govern un préstec per a pagar els jornals derivats de la recol·lecció i transformació de la taronja, el qual havia de reintegrar-se una vegada cobrat el producte a l'estranger.

Aquestes discussions per posar en marxa un organisme que donara eixida a la collita de la taronja continuaren al llarg de les setmanes successives, fins arribar a l'assemblea de delegats taronjaires del districte de Gandia, celebrada a Gandia l'1 d'octubre i on s'aprovaren les bases per engegar aquest nou organisme. Es creava una Inspecció ambulat per a controlar la confecció del producte. Els delegats compregueren que la figura de l'antic exportador de fruita no podia ser eliminada, però sí diluïda en les noves propostes. Per això acceptaren que la figura de l'antic exportador quedara limitada a la de representant del Sindicat o, més aviat, intermediari entre el Sindicat i l'estranger. Finalment, s'aprovaren els preus màxims per al productor: la nàvel havia de pagar-se a un preu màxim de 3,50 l'arrova, la cadenera sense pinyol a 2,50, mentre que la mandarina a 2,50 i 2 pessetes

UGT eren: Sociedad de Trabajadores del Campo El Amanecer, Sociedad de Envases de Frutas y Hortalizas, Sindicato de Trabajadores Administrativos, Sección de Exportación, Asociación de Viajantes y Representantes de Casas en el Extranjero, Sindicato Provincial del Transporte, Sección Chófers y Sindicato de Productores.

46. AHCG. AB. Signatura 1609. Instància al Delegat d'Agricultura de la província de València, 17 de setembre de 1936 per part del Sindicato de Producción y Exportación de Frutas y Hortalizas de Gandía y su distrito.

l'arrova respectivament.⁴⁷ Aquestes eren només propostes de control que devien acabar quan els dos sindicats majoritaris posaren en funcionament un nou organisme encarregat de controlar tot el sector de la taronja.

El CLUEA es creà a finals d'octubre de 1936. Aquest Consejo Levantino Unificado de Exportación Agrícola naixia sota el control paritari de les dues centrals sindicals, 12 membres per cada sindicat, i tractava de representar tots els sectors que treballaven al voltant de la taronja. El CLUEA va poder nàixer per la feblesa del Govern davant els comitès que havien sorgit durant els primers mesos de guerra. A tots els pobles taronjaires s'havien creat comitès que depenien de la central anomenats CLUEF.

Però, malgrat aquest nou ens, els problemes continuaren en aquest sector, bàsic per al bàndol republicà. En un informe sobre el CLUEF de Gandia, s'indicava que les persones al capdavant d'aquesta organització gaudien d'una excel·lent reputació a nivell local; eren persones aptes per a les distintes missions que els eren encomanades, però sense cap rellevància política. Però a pesar d'aquestes persones eficients en l'estructura de la gestió, tota l'organització estava sotmesa a un antic exportador del qual l'informe no donava unes referències gens favorables. L'exportador era José Rodríguez Orlan que, segons el report abans citat, exercia una influència total i absoluta sobre el CLUEF local. El testimoni afegia que "era un sujeto de una moral deficientísima, calificándole como de aprovechado y de escasa escrupulosidad comercial [...] Vive espléndidamente con su familia en uno de los mejores chalets de la Partida Marchuquera, incautado por él y para él..."⁴⁸

No solament existia el problema de l'atomització i la dispersió dels recursos productius; a més, s'afegia la pujada dels preus dels productes necessaris per a la comercialització i producció de la taronja per part d'aquestes empreses col·lectivitzades. La nova situació política obligava moralment les sindicals a pagar uns sous dignes. Un exemple: el cost del paper timbrat de la taronja s'elevà en pocs mesos més d'un 80 % respecte de les campanyes anteriors. El Comité de Control de les Arts Gràfiques i Similars així li ho comunicà al sindicat de Producció i Exportació de Gandia i comarca. La

47. AHCG. AB. Signatura 1609. Conclusiones tomadas en la Asamblea de Delegados Naranjeros del Distrito realizada en la tarde del 1 de octubre de 1936.

48. AHN. SGC. Salamanca. P. S. Madrid. 2157.

nova situació política i social havia de dignificar el sou dels treballadors, “... pues no llevamos como proletarios, el afán de hacer negocio, sino de salvar nuestra nómina, sirviendo sin reservas a la producción naranjera”.⁴⁹

EL TRÀFIC DEL PORT DURANT LA GUERRA

Pel que fa al port, quan esclatà la revolta militar de juliol de 1936, les activitats portuàries de Gandia foren perfectament controlades pels partidaris del Govern republicà. El 21 de juliol de 1936 la Direcció General de Duanes va ordenar a les Duanes dels ports que intensificaren la vigilància per a impedir l'evasió de capital. D'altra banda, el Ministeri d'Indústria i Comerç va prohibir l'exportació de qualsevol classe de comestibles, matèries primeres utilitzades per la indústria estatal, productes farmacèutics i productes químics. Aquestes mesures van implantar una política molt restrictiva per a les exportacions, política que no podia tindre cap futur, sobretot en el port de Gandia.

El port era sobretot exportador de mercaderies i al seu voltant es movien molts interessos comarcals i internacionals. Les restriccions suposaven debilitar les relacions comercials exteriors i estrangular les vendes dels agricultors i dels intermediaris comarcals. Davant els dubtes generats per eixes mesures i les conseqüències sobre l'exportació de taronges, el Ministeri d'Indústria i Comerç, a través de la Direcció General de Duanes, va aclarir a les Duanes que era una competència exclusiva del Ministeri concedir autoritzacions d'exportació per als articles prohibits, i que la Direcció General de Duanes es devia limitar a executar els acords del Ministeri. Aquestes mesures restrictives eren lògiques en temps de guerra perquè tots els productes eren necessaris per al desenvolupament del conflicte bèl·lic.

Els contactes inicials dels exportadors amb el subsecretari d'Agricultura van aconseguir uns acords per afavorir i mantenir l'exportació d'articles alimentaris excedents, com era el cas de les taronges. Per a obtenir el permís d'exportació, els comerciants i industrials interessats havien d'eleva les peticions a la Direcció General de Comerç i Política Aranzelària, indicant la classe de mercaderia, la quantitat, el país de destí i el punt d'embarcament.

49. AHCG. AB. Signatura 1609. Carta del Comité Ejecutivo de Control de Artes Gráficas y Similares (UGT-CNT) al Sindicato de Producción y Exportación de Frutas y Hortalizas de Gandía y su distrito, 22 d'octubre de 1936.

Les protestes dels afectats contra les prohibicions, la importància de les exportacions agrícoles en la balança de pagaments exterior i el pes específic de l'agricultura valenciana en les exportacions van induir, segurament, la Junta Delegada del Govern i el subsecretari del Ministeri d'Agricultura a considerar les peticions dels exportadors. Així és com la Direcció General de Comerç i Política Aranzelària va concedir nombroses autoritzacions d'exportació per a les duanes dels ports valencians com a excepció al règim prohibitiu d'exportacions. Principalment va autoritzar les exportacions de productes de temporada. Una prova de la importància que tenia la taronja per al bàndol republicà foren les contínues crides del Govern i dels diferents organismes perquè el llaurador i els altres sectors involucrats en el comerç actuaren eficientment, "la guerra es guanya amb or"; "tota la taronja exportable per a 'exportació", o "camperols, lliurant les teues taronges al CLUEA xafaràs el feixisme." Aquestes eren les frases propagandístiques que animaven els llauradors i els col·lectivistes del País Valencià per aconseguir augmentar l'exportació i adquirir armes.

Des del port de Gandia, s'exportaren gran quantitat de taronges transformades pel Govern republicà en divises per a comprar armes en l'estranger. S'ha calculat que les exportacions republicanes de taronja sumaren 31,7 milions de dòlars en la temporada de 1936-37 i 12,7 milions en la de 1937-38.⁵⁰

La importància del port de Gandia era cabdal per al Govern republicà i també per al bàndol franquista, que considerava que l'exportació de la taronja havia de suposar divises per a comprar armes. Com a conseqüència d'això, el port de Gandia no es lliurà dels atacs de l'aviació amb base a Mallorca, malgrat que el port era de propietat britànica, fet que sovint remarcaren durant la guerra els diplomàtics del Foreign Office davant el Govern de Franco. En la tasca dels bombardeigs, destacaren els avions italians de l'Aviazione Legionaria Italiana juntament amb aviadors espanyols amb base a l'illa de Mallorca. Un dels pilots fou el germà del general Franco, el qual morí en un accident d'aviació quan es dirigia a bombardejar el port de València. Gandia, doncs, com a segon port exportador de taronja, esdevingué un objectiu militar dels franquistes i dels seus aliats des del primer moment de la guerra. Aquesta pressió motivà un descens enorme

50. ABAD, V. (1988): *La Taronja (1781-1939)*: Alfons el Magnànim, València, p. 136.

del moviment de vaixells del port i, per tant, de les exportacions de fruita a l'estranger.

Durant el primer semestre de cada any anterior a la guerra, havien entrat al port de Gandia al voltant de 500 vaixells mentre que, en 1937, només n'hi atracaren 184; en 1938, 165 i, en el primer trimestre de 1939, només ho feren 39. Les xifres ens indiquen les dificultats del bàndol republicà per a mantenir les línies portuàries obertes al tràfic marítim i el descens evident del tràfic en el port de Gandia a causa de la guerra.⁵¹ Però les xifres també ens indiquen que mantingué un tràfic digne de considerar tot i les circumstàncies. Els vapors britànics *Dellwyn*, *Bramhill*, *Glynwell*, *Margaret Rose*, *Somersby* i *Gripfast* transportaren sovint carbó i carregaren taronges i el *Drakelow* fins i tot transportà sulfats. També entraren en el port de Gandia el vapor suec *Severin*, el noruec *Atte Jarl*, el mexicà *Veracruz* i el francès *Franc* amb mercaderies.

Quadre del moviment de vaixells del port de Gandia entre 1935 i el primer trimestre de 1939

SEMESTRE	NOMBRE DE VAIXELLS
Primer de 1935	509
Segon de 1935	292
Primer de 1936	559
Segon de 1936	97
Primer de 1937	184
Segon de 1937	60
Primer de 1938	165
Segon de 1938	33
Primer trimestre de 1939	39

Font: Stato Maggiore dell'Aeronautica: carpeta 32.

Els bombardeigs contra el port de Gandia no s'intensificaren veritablement fins a l'any 1938. Segurament, perquè les forces aèries de les Illes Balears eren insuficients al principi de la guerra per a poder controlar una

51. Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica. Cartella 32. Informe de la Ayudantía de Gandía, Comandancia de Marina de Valencia. Sense data, però probablement d'abril de 1939. D'ara endavant US. SMA.

costa tan extensa com la del Mediterrani i, a més, haver d'atacar sovint el port de Gandia. El cap de les forces aèries així ho comunicà al general Franco en un informe de juny de 1937, signat pel general Kindelan. En aquest informe, el general feia patent la insuficiència del material aeri espanyol; a més a més, incidia en la manca d'experiència del comandament naval central de les Illes en els temes d'aviació, la qual cosa obligava els pocs aparells disponibles a volar un nombre excessiu d'hores sense cap resultat positiu. Les mancances feien ineficaç el bloqueig que s'hi pretenia i el general Kindelan demanava una forta concentració aèria a les Illes Balears i un comandament únic aeronaval, que no hi existia.⁵²

L'any 1937 s'havia estabilitzat la guerra en els diferents fronts quan Alemanya i Itàlia ja donaven suport obertament al règim franquista amb ingents quantitats d'homes i material militar. Llavors, començaren els bombardeigs sistemàtics del port de Gandia i de tota la costa mediterrània que restava sota un bloqueig aeri i marítim de vegades més teòric que pràctic. El comandament franquista començà a engegar un dispositiu amb quatre vaixells de pesca francesos, que informaven les autoritats militars de les Illes Balears sobre els vapors i velers que entraven en les aigües republicanes i també proposà la creació d'un Estat Major amb representació de les tres aviacions: la nacional, l'alemanya i la italiana juntament amb els oficials de la Marina perquè integraren aquest organisme sota les ordres de l'almirall de la base naval de les Balears.⁵³

En aquelles dates, la presència italiana encara no era nombrosa a l'illa i, per tant, les operacions sistemàtiques contra les costes republicanes es van iniciar sols a principis de 1938, quan es decidí augmentar quantitativament aquesta força aèria a l'illa de Mallorca. A principis de 1937 només hi havia 6 avions de bombardeig S. 81, 6 avions de caça *Fiat CR 32* estacionats a Son Sant Joan i tres hidros *Macchi M. 41* a la base de Pollença en l'illa de Mallorca.⁵⁴ Tot i l'escassetat d'aparells, a partir del mes de febrer de 1937, els bombardejos sobre el port de Gandia i altres objectius de la costa mediterrània en poder dels republicans no es deturaren. El 24 de febrer

52. AGHA. Fondo, Asunto y Material. Signatura 211: Informe que presenta el general Kindelan al general en cap de tots els exèrcits nacionals, general Franco, el 4 de juny de 1937.

53. AGHA: Fondo Asuntos. Signatura 9135. Carta al general Garda, cap de l'Aviació legionària italiana de 6 de juliol de 1937.

54. PEDRIALI, F. (1992): *Guerra di Spagna e Aviazione Italiana*, Roma 1992. p. 338.

de 1937 els avions italians bombardejaren les instal·lacions portuàries de Gandia sense provocar cap dany i intentaren enfonsar el vaixell mercant de bandera noruega *Breidablik*, ancorat fora del port.⁵⁵ A finals de febrer, els bombardeigs contra el port de Gandia continuaren i provocaren danys lleus a l'estació del ferrocarril. Morí un empleat de la companyia.⁵⁶ En el mes de març, s'hi produí un altre atac. El port fou lleugerament danyat i les bombes produïren desperfectes greus en les instal·lacions ferroviàries. Caigueren tres bombes de 150 quilos sobre l'estació, les quals destruïren alguns immobles prop de la via. La quantificació dels danys arribà a les 102.000 pessetes.⁵⁷

Els representants diplomàtics del Regne Unit a València notificaren de seguida al Foreign Office britànic que la propietat del port i ferrocarril de Gandia era britànica, una circumstància que havien de considerar els franquistes.⁵⁸ Les notificacions no tingueren cap resultat positiu i l'assetjament contra la costa republicana s'incrementà dia a dia, mes a mes. L'aviació legionària italiana atacava quasi sempre de matí amb la finalitat d'obstaculitzar les tasques d'estiba i de descàrrega.

El comandament nacional no solament utilitzava l'aviació per a fer efectiu aquest bloqueig. Els vaixells de guerra estacionats a Mallorca també hi actuaren, sobretot després que Franco va remodelar la flota en octubre de 1937. El decret 382 va habilitar el contraalmirall Francisco Moreno com a vicealmirall i el nomenà cap de les operacions de bloqueig en el Mediterrani amb quarter general a Palma de Mallorca. La part més important de la flota del Govern de Burgos es va traslladar des de Cadis fins als ports de les Illes Balears i, en la tardor de 1937, les accions bèl·liques franquistes van adquirir major dimensió i intensitat en la vessant mediterrània de la península.

La continuïtat de les agressions de la Flota franquista contra els vaixells mercants estrangers que transportaven aliments o mercaderies d'exportació republicanes va provocar nombroses discussions i protestes internacionals. Per a enfrontar-se a les protestes i justificar les seues activitats, al desembre

55. FO 371/3967/1/41.

56. FO 371/4075/1/41.

57. FO 371/ 5166/3/41.

58. FO 371/3967/1/41.

de 1937, el Govern de Burgos va declarar que considerava contraban les exportacions de l'Espanya republicana, perquè generaven divises per a comprar armes i que, per aquest motiu, capturava els mercants que les transportaven i requisava la mercaderia per a evitar que es transformara en armes.⁵⁹

La Patrulla Naval de Nyon creada per a protegir el tràfic dels vaixells mercants britànics i francesos començà a funcionar el 20 de setembre de 1937 i fou un colp dur per als plans dels franquistes; però la Patrulla no podia protegir els vaixells mercants en els ports republicans i les aigües jurisdiccionals. Només tenia competències en les aigües internacionals. I l'alt comandament franquista, davant els primers resultats de la Patrulla de Nyon, va iniciar un bombardeig aeri sistemàtic dels ports republicans i dels vaixells atracats o que navegaven en les aigües jurisdiccionals. El bombardeig sistemàtic es va intensificar durant les campanyes militars terrestres de Llevant d'abril a juliol de 1938 i la Batalla de l'Ebre de juliol a novembre de 1938. Aquest és el motiu pel qual durant l'any 1938 les batudes i els bloqueigs foren molt més intensos sobre els ports republicans de la costa mediterrània.

Pel que fa als bombardeigs perpetrats contra el port de Gandia, segons les dades manuscrites de Jesús Gomar,⁶⁰ els avions franquistes, italians i alemanys de Mallorca efectuaren 34 atacs durant tota la guerra sobre la ciutat de Gandia i el port, però fou especialment dur l'any 1938, sobretot el mesos de juny i de juliol. Els habitants de la ciutat batejaren els avions que acudien a atacar el port com la "Pava" pel seu color obscur.

Durant els mesos de juny i juliol de 1938 enfonsaren el pailebot *Cala Portals* de 129 tones i la draga *Gandia*; el pailebot *Antonio Matutes* de 66 tones, que fou destruït totalment; el vapor anglés *Dellwyn* carregat amb 1.500 tones de carbó i el vapor espanyol *Vicente* de 534 tones. El port fou atacat concretament els dies 1, 7, 9, 18 i 27 de juny i el 21, 24, 25, 27 i 29 de juliol. Tot i els bombardeigs, el moviment de vaixells mercants fou particularment intens com reflecteix la taula següent.

59. SANTACREU SOLER, J. M. (2006): *o. c. Piratas contra la República...*

60. GOMAR, J.: Bombardeos que sufrió la ciudad de Gandía y su puerto durante la guerra de España. Manuscrit que es conserva a l'AHCG.

Taula del moviment de vaixells mercants del port de Gandia durant els mesos de juny i juliol de 1938

VAIXELL	DIA D'ENTRADA	DIA D'EIXIDA
<i>Cala Fornells</i>	02/06	02/06
<i>Bellwin</i>	03/06	05/06
<i>Antonio Matutes</i>	07/06	07/06
<i>Cala Fornells</i>	08/06	
<i>Vicente</i>	12/06	16/06
<i>Caridad</i>	17/06	25/06
<i>Maria</i>	17/06	
<i>Vicente</i>	06/07	10/07
<i>Antonio Matutes</i>	10/07	12/07
<i>Glynwen</i>	10/07	14/07
<i>Bramhill</i>	15/07	23/07
<i>Caridad</i>	18/07	20/07
<i>Delwin</i>	19/07	No pogué eixir perquè fou enfonsat
<i>Paquito Vera</i>	20/07	20/07
<i>Vicente</i>	20/07	No pogué eixir perquè fou enfonsat
<i>Soledad Vera</i>	23/07	

Font: CDMH Salamanca, PS Barcelona 795/4

Els atacs continuaren durant els mesos següents, encara que amb menor intensitat, i el moviment de vaixells mercants descendí enormement fins a l'extrem que, en agost, no entrà cap vaixell mercant al port i, en setembre, només ho féu el motoveler republicà *Julio Casciario*, que arribà amb càrrega de blat procedent de Cartagena el 6 de setembre i salpà el dia 7 després de descarregar.

Durant aquells dos mesos hi hagué diversos bombardeigs. A les tres hores del 16 d'agost, cinc avions llançaren unes 30 bombes, que destruïren diversos edificis, entre els quals estava el de la Comissaria de Fronteres i Ports, i causaren quatre víctimes. A les 12.15 h del 19 d'agost cinc avions llançaren vora 50 bombes sobre el port i la costa, les quals destruïren l'edifici de Duanes. El 16 de setembre, a les 21 h, l'aviació amollà dues bombes sense danys. A les 16.05 h del dia 20 de setembre cinc avions llançaren 50 bombes en les aigües del port. Curiosament, algunes bombes caigueren a 40 metres del contratorpediner britànic *Imperial*, que estava en el port, però ni el danyaren ni el contratorpediner disparà contra els avions.

A partir d'aquesta data, la freqüència dels bombardeigs es reduí encara més i, a més a més, foren poc efectius. Per exemple, en octubre de 1938, no hi va haver cap bombardeig i, en l'únic bombardeig de novembre, que fou el dia 20 a les 13.30 h, cap bomba va caure en la zona portuària. Les autoritats franquistes, després de la guerra civil, assenyalaren que els bombardeigs nocturns foren molt més eficaços que els de dia, perquè durant aquests la majoria de les bombes queien al sud del port. Alguns dels informes dels comandants de les esquadilles d'avions italians feien constar les contínues errades en el tir. Un exemple: en el bombardeig del 27 de febrer de 1939 contra el port de Gandia, asseguraven: "il tiro risulta errato in direzione a sinistra...".⁶¹

No obstant això, la condició del port era lamentable quan van arribar Casado i els seus en març de 1939 com a conseqüència dels efectes de les bombes sobretot de juny i juliol de 1938. El diplomàtic britànic Sullivan, que des de quasi el principi de guerra estigué comissionat al consolat de València, ressenyava que el port de Gandia només tenia disponibles 125 iardes de moll per l'embarcament i, a més a més, les oficines i altres usos estaven inservibles quasi totalment.⁶²

Però tot i aquestes circumstàncies, el tràfic mercant es recuperà en novembre de 1938 aprofitant el descens dels bombardeigs i l'inici de la campanya de la taronja. En la taula següent hem reflectit el moviment de vaixells d'octubre i novembre. Hi destaca l'activitat dels motovelers republicans *Germinal*, que transportava càrrega general per a la Sotssecretaria d'Armament, i *Carmelita*, amb matèries primeres per a la indústria de teixits d'Alcoi. Segons els informes de l'Armada franquista, la motonau republicana *Germinal* de 81 tones de registre brut féu viatges des de Barcelona amb explosius. També començaren a arribar-hi els vaixells de càrrega britànics dedicats al transport de les taronges d'exportació però sempre amb la presència d'un observador internacional.

61. U.S. SMA. Cartella 32. Informe de la Ayudantia de Marina de Gandía, Comandancia de Marina de Valencia, sense data, possiblement d'abril de 1939.

62. FO 371/11414/29/41. Per a més informació en aquest aspecte cal veure la Tesi de Llicenciatura d'Eladi Mainar: "Guerra y revolución . Los intereses británicos en Valencia", llegida el febrer de 1984.

Taula del moviment de vaixells mercants del port de Gandia durant els mesos d'octubre i novembre de 1938

VAIXELL	DIA ENTRADA I PROCEDÈNCIA	CÀRREGA	DIA EIXIDA I DESTINACIÓ	CÀRREGA
<i>Germinal</i>	21/10 Barcelona	Càrrega general i 9 tripulants	21/10 Alacant	Càrrega general i 9 tripulants
<i>Germinal</i>	06/11 Barcelona	Càrrega general	8/11: mar	General
<i>Carmelita 2</i>	16/11 Barcelona	Càrrega general	16/11: Alacant	Trànsit
<i>Germinal</i>	17/11 Barcelona	Càrrega general	18/11: València	General
<i>Matilde</i>	24/11 Torrevella	Transit amb Sal	24/11 València	Sal
<i>Lucky</i>	26/11 València		26/11: Cartagena	Taronges, 20 tripulants i 1 obser-vador britànic
<i>Stanwood</i>	28/11: València	sense, 19 tripulants i 1 observador danés	30/11: València	Taronges, 19 tripulants i 1 observador danés
<i>Stanleigh</i>	29/11 València	21 tripulants i 1 observador belga		

Font: CDMH Salamanca, PS Barcelona 795/4

El tràfic continuà durant els primers mesos de 1939, però amb molta dificultat i s'hi donà la circumstància que, el 25 de febrer de 1939, la goleta francesa *La Korrigane* embarrancà en la platja de Daimús quan intentava entrar en el port de Gandia procedent de Marsella.

EL DESTACAMENT DE GANDIA DE LA COMISSARIA GENERAL DE FRONTERES I PORTS⁶³

Gandia només era un port republicà més del Mediterrani, dedicat al transport comercial la qual cosa significa que no fou l'únic bombardejat. Tots els ports i ciutats republicanes del Mediterrani sofriren els atacs de l'aviació franquista, alemanya i italiana. De fet, a les acaballes del mes de setembre de 1938, els avions ja havien llançat més de 24.000 bombes i matat

63. CDMH Salamanca PS Barcelona 795/4: Comisaría General de Fronteras y Puertos. Destacamento de Gandía.

prop de 7.000 persones tot destruïnt al voltant de 10.000 edificis en total de la zona republicana durant la guerra.⁶⁴ La part corresponent a Gandia en aquest total era mínima. A més a més, atacaren 35 navilis de bandera anglesa entre 1937 i l'estiu de 1938 quan estaven estibant o descarregant en els ports valencians. Durant els atacs, van morir 5 persones, incloent el capità del vapor *Dover Abbey*. Entre els agredits, es trobava el cuirassat britànic *Royal Oak*, que fou bombardejat mentre es trobava ancorat al port de València. El destructor *Gallant* ho fou el mes d'abril de 1938, també en el port de València.⁶⁵ Les queixes del Govern britànic per aquestes accions quedaren en no-res davant el Govern de Burgos, perquè les incursions aèries quedaren sense cap entrebanc.

Davant els constants bombardeigs del port de València del mes d'abril de 1938, el cònsol britànic proposà al Govern britànic que els vaixells de guerra no anaren ja al port de València i que, des d'aquell moment, ancoraren davant del de Gandia. Igualment proposà que es projectara l'eixida d'Espanya dels súbdits britànics pel mateix port de Gandia amb els vaixells de guerra que tornaven a Anglaterra i que passaren per Gandia. Per tant, la conseqüència estratègica i militar més important per al port de Gandia dels bombardeigs dels ports mediterranis en la primavera de 1938 fou que el Govern britànic decidira que el port de Gandia esdevinguera el port d'atracament dels vaixells de guerra britànics en la costa valenciana republicana en comptes del de València i el punt d'eixida dels súbdits britànics a partir de maig de 1938.

Nosaltres sospitem que aquesta mesura no fou només una decisió estratègica de guerra per les bondats del port de Gandia i per les necessitats d'evacuació sinó una confluència d'interessos estratègics i econòmics, perquè el port de Gandia era un port comercial dels britànics i es preparava la campanya de la taronja de 1938/39. Només així és possible explicar la recuperació del moviment de vaixells mercants britànics esdevinguda en el port de Gandia en novembre de 1938.

Tot just després de conèixer la decisió britànica, el comissari en cap de la Segona Zona de la Comissaria General de Fronteres i Ports republicans

64. AZCÁRATE, M.: *Mi embajada en...* p. 82.

65. Recompte d'elaboració pròpia a partir dels documents FO371/12771/7512/41 i FO371/15066/7512/41.

proposà al director general, amb seu a Barcelona, establir un destacament al port de Gandia amb caràcter urgent per a controlar les entrades i eixides de passatgers. Els agents destinats foren José Alonso Giner i Isidro Barona Alcocer, de la plantilla del port de València. La tramitació oficial de la mesura tardà gairebé més d'un mes a causa de les dificultats de comunicació entre Barcelona i València, que es feien en avió o per correspondència submarina. El document de petició de creació del destacament de vigilància està datat el 6 de maig i la data del registre d'entrada a la Direcció General és de 8 de juny. Més de 30 dies de viatge. Finalment, l'ofici 17.286 creant el destacament de Gandia isqué de la Comissaria General el 16 de juny. No obstant això, el destacament fou creat el 2 de juny de 1938, data en què començà a treballar en el port de Gandia.

Gràcies als informes que el destacament enviava mensualment a Barcelona, coneixem el moviment de vaixells de guerra i els viatgers que passaren pel port de Gandia entre juny i novembre de 1938. El port de Gandia esdevingué així un port de tràfic de passatgers i evacuats a partir de l'estiu de 1938, una activitat que s'afegí a la comercial tradicional de mercaderies i cítrics d'exportació.

Com a port d'entrada de passatgers, primer arribaren els evacuats de Castelló entre el 13 i 19 de juny de 1938 en barques de pesca (*Teresa, Anita, Concha, Rafaela, Dos Amigos* i *Paca*). Després començà el transport de passatgers de Barcelona en els vaixells de guerra estrangers o en barquetes, perquè les comunicacions terrestres entre el País Valencià i Catalunya estaven tallades des d'abril de 1938. El 25 de juny hi desembarcaren 47 persones procedents de Barcelona en el vaixell de guerra britànic *Hilffem*. Però la part fonamental del tràfic foren els súbdits dels països estrangers.

Entre els passatgers estrangers més importants arribats en aquests mesos al port de Gandia estigueren el Cònsol-Secretari i Vicecònsol britànic i el Secretari de la Legació de Suècia, desembarcats el dia 2 de juliol. El 8 d'agost arribà Roland Marti de la Creu Roja Internacional i els britànics John Charles Morgan, Hatfield i Ormont Butler en el vaixell cuirassat *Hood*. El 12 d'agost desembarcà del destructor *Hostile* l'encarregat de negocis de l'Ambaixada de Cuba, Ramón Estalella Pujola, i l'agregat militar de l'Ambaixada dels Estats Units, coronel Stephen Fuqua. El 4 de setembre arribà la secretària del Consolat Britànic Lucy Sharp en el contratorpediner

Ivanhoe. El dia 13 del mateix mes arribaren l'empleat britànic de banca, Victor Raphael Roper, i el diplomàtic de Noruega, Erling Christian Ness, en el contratorpediner *Ilex*. El 15 d'octubre desembarcaren del contratorpediner *Ivanhoe* el periodista britànic Robert H. Claude Rapworth i dos alts càrrecs de la Telefònica, el britànic David Graam i el súbdit dels Estats Units George N. Saurweim. El 18 del mateix mes, ho feren l'empleat de banca suís Weber Paul, el secretari de l'Ambaixada de Brasil, Julio M. Ostheim, i dos funcionaris de l'Ambaixada Britànica, Gilbert Scoott i Arthur Frederick Baines, del contratorpediner *Inglefield*. El 28 d'octubre arribaren en el contratorpediner *Icarus 2* passatgers de Barcelona i el cònsol d'Holanda, Juan de Vvit. El mes de novembre fou molt mogut, perquè arribaren nombrosos vaixells i passatgers estrangers. El dia 1 arribà en el contratorpediner *Hyperion* l'administrador britànic del mateix port de Gandia, Edwin Apfel, juntament amb altres dos súbdits britànics. Els dies 6 i 12 ho feren respectivament 2 francesos en el torpediner de la mateixa nacionalitat *Tempête* (un dels viatgers era el director del Banc Francés, Pierre Hondin), l'agregat militar de l'Ambaixada dels Estats Units i el telegrafista francès François Kerrien en el contratorpediner *Guépard*. El dia 15 arribaren tres britànics, un era el vicecònsol Alexander H. Bayantine, en el destructor anglès *Hero*. El dia 17, els diplomàtics francesos René Martian i Georges Gaillarel en el destructor francès *Siroco*. El dia 22, el cònsol britànic James Mark Walsh en el destructor britànic *Hereward*. El dia 24, el cònsol francès Jaime Pigeouneau en el destructor francès *Simo*. I el dia 29, Barbara Wood del Comité d'Ajuda a Espanya en el destructor britànic *Hero*.

Però la part més important del moviment de passatgers fou la de les eixides. L'informe del mesos de juny i juliol és molt aclaridor de la nova activitat que començà a desenvolupar el port juntament amb la comercial.

Per un costat, embarcaren els tripulants de vaixells britànics i d'altres nacionalitats enfonsats. El 4 i l'11 de juny respectivament embarcaren en el vaixell de guerra britànic *Penelope* els tripulants dels vaixells britànics *Phentames* i *Greaterd*, que havien sigut enfonsats, i els de l'*Isadora*, també enfonsat. El 24 ho feren el tripulants del *Thorpenen* i del *Sunion*, també enfonsats, en el vaixell de guerra *Ysiss*. El 2 de juliol ho feren els tripulants dels vaixells enfonsats, *Arlon* i *Farnham*, en el vaixell de guerra britànic *Hardy*. I el 28 de juliol embarcaren en el vaixell de guerra britànic *Hyperion* 21 tripulants del *Delwin*, acabat d'enfonsar en el mateix port de Gandia.

Per un altre costat, embarcaren els súbdits dels països estrangers que eixien de la zona. El dia 12 de juny embarcaren diversos passatgers en el vaixell de guerra britànic *Beanoc* i el dia 20 ho feren 22 francesos en el vaixell de guerra francès *Frondeur*. El dia 27 ho feren 18 passatgers en l'*Arethusa* de nacionalitat britànica i el dia 30 embarcaren 29 passatgers en el vaixell de guerra francès *Fougueaux*. El 6 de juliol ho feren en el vaixell de guerra britànic *Hardy* i el dia 9 embarcaren en el *Hereward*. El dia 13 ho feren 18 passatgers en el vaixell de guerra francès *Indomptable*. El dia 17, altres 6 estrangers en el britànic *Hero*. El dia 26, 6 estrangers en el francès *Guépard*.

I, per un altre costat, embarcaren espanyols fugitius o refugiats en legacions estrangeres o es feren intercanvis de presoners espanyols i estrangers, fonamentalment italians. En el vaixell *Penelope* embarcaren el dia 19 diversos refugiats en la Legació Noruega i alguns estrangers. El dia 28 de juny embarcaren com a intercanvi la dona Salud Ristori Loras amb dos menors.

Durant el mesos següents continuaren les activitats amb l'embarcament dels tres tipus de passatgers en el vaixells de guerra britànics i francesos. Durant el mes d'agost ho feren en el *Sussex* el dia 2 i 3 respectivament; en el *Hood* el dia 8, en el *Frondeur* el dia 10; en l'*Active* el dia 12; en el *Hots-pur* el dia 16; en el *Barham* el dia 28 i en l'*Intrepid* el dia 31. El passatger més important embarcat fou Erling Cristian Ness el 12 d'agost, empleat de la legació noruega. També arplegà 4 passatgers francesos el vaixell de guerra francès *Vanquelin* el dia 29 d'agost. Durant el mes de setembre ho feren en els vaixells de guerra britànics *Ivanhoe*, *Aerarthusi*, *Ilex*, *Imperial* i el francès *Le Terrible*. El més significatiu de setembre fou l'intercanvi de 23 presoners. Igual passà durant el mes d'octubre: el dia 6 isqueren 24 passatgers en el contratorpediner *Imperial*, dels quals 14 eren presoners italians intercanviats. El dia 8 isqué Jesús Torrens Zabalza en l'*Isis* com a resultat d'una operació de canvi de presoners. El dia 15 embarcaren 6 estrangers en l'*Ivanhoe*; un era el cònsol de la República Argentina, Ricardo Spangembren. El dia 18 s'hi produí un nou embarcament d'intercanvi de presoners, amb 97 italians embarcats en l'*Inglefield*. El dia 20 arribà el contratorpediner francès *Vaimy*, que embarcà 27 passatgers. El dia 21 isqueren en el contratorpediner britànic *Icarus* 4 presoners d'intercanvi i dos passatgers, un dels quals era el vicecònsol britànic Alexander Bayantine.

Les eixides del mes de novembre de 1938 foren més intenses encara, igual que les entrades, la qual cosa demostra que, a finals de 1938, el port de Gandia s'havia convertit en un punt d'eixida de primera importància cap a l'estranger dels súbdits britànics i francesos, dels diplomàtics i de l'intercanvi de presoners. El dia 1 de novembre embarcaren en el contratorpediner britànic 18 passatgers, entre els quals destacaven l'alemany expulsat, Hofer Edouard, i l'agregat militar de l'Ambaixada de la República Argentina, Miguel F. Múgica Elizalde, l'encarregat de negocis de Cuba, Ramón Estalella Pujola, el cònsol britànic, High Carroll Holberton, amb la seua muller, i el secretari de l'Ambaixada de Brasil, Julio M. Ostheim. El dia 3 embarcaren 147 espanyols en qualitat d'intercanvi de presoners en el creuer *Hood*. Els acompanyaven com a encarregats de l'intercanvi el cònsol de Cuba, Pedro Saavedra Alemañ, i dos auxiliars del cònsol, Agustín Blanch i Pedro Mendiolaray. També anava la repatriada Elizabet Rone Burr. El dia 6 embarcà un radiotelegrafista francès en el vaixell de guerra francès *Tempête*. El dia 8 ho feren 6 passatgers en el vaixell britànic *Hasty*. El dia 12, el cònsol francès a Madrid, Jaime Pigeoneau, amb la muller i la secretària en direcció a Barcelona en el contratorpediner francès *Guépard*. El dia 15 embarcaren 3 passatgers en el destructor francès *Siroco*. El dia 17 hi hagué un nou intercanvi dels presoners espanyols Álvaro de Figueroa i Alonso Martínez en el destructor *Heward*. També hi viatjaren l'agregat militar dels Estats Units d'Amèrica, Stephen O. Fuqua, el delegat de la Companyia Telefònica, Alfredo Abrines, i el telegrafista britànic David S. T. John Jones. El dia 29 embarcà el cònsol britànic, William Sullivan, amb un altre passatger en el destructor britànic *Hero*. Finalment, el dia 30 embarcaren en el vaixell mercant *Stanwod* dos tripulants del mercant *Stanbridge*, que quedaren a terra en el port de València.

El destacament tingué diverses incidències i capturà alguns passatgers perquè portaven contraban, plata o estaven en cerca i captura. Per exemple, el 15 de novembre fou detingut, quan intentava embarcar, Álvaro de Figueroa Alonso Martínez sobre el qual hi havia una ordre de cerca.

Successivament arribaren al destacament nous agents. En el mes de novembre ho feren Ángel Martín Sangerónimo el dia 9 perquè estava de permís per la mort de sa mare, Vicente Manuel Lladro el dia 24, Mariano Menéndez Garcia el dia 29 i Santos Aguado González el dia 31, però foren insuficients. El 5 de desembre de 1938, el cap accidental del destacament,

Francisco Moreno, informava d'un moviment de passatgers i de vaixells excessiu en el port a causa de l'inici de la campanya exportadora de taronja i pels embarcaments d'evacuació, la qual cosa feia necessari l'arribada de més efectius per a controlar les nombroses entrades i eixides.

Malauradament, no hem trobat els informes del destacament de Gandia de la Comissaria General de Fronteres i Ports posteriors a novembre de 1938, raó per la qual es fa molt difícil documentar les eixides posteriors. Tot i no gaudir dels informes, podem assegurar que les operacions d'evacuació pel port de Gandia van continuar durant desembre de 1938 i gener, febrer i març de 1939. El mateix Casado en formà part. Podem afirmar-ho gràcies als informes de Mr. Godden, el cònsol britànic a València, que ens permeten reconstruir una part del moviment de passatgers d'alguns mesos; almenys amb una sèrie prou contínua per al mes de febrer de 1939.

Segons Godden, el dia 1 de febrer de 1939 el vaixell britànic de guerra *Hostile* embarcà 4 britànics i 17 passatgers d'altres nacionalitats. El 4 de febrer el *Devonshire* embarcà 71 presoners italians fruit d'un nou intercanvi. El 7 de febrer, el *Havock* embarcà 2 estrangers i 4 espanyols i, el 21 de febrer, 22 estrangers. El 8 de març, l'*Impulsive* embarcà 14 estrangers i 4 espanyols.

PRESONERS DE GUERRA ITALIANS A GANDIA:
CAPTURA, RECLUSIÓ I INTERCANVI

LA CAPTURA DE SOLDATS ITALIANS DURANT LA BATALLA DE GUADALAJARA

A principis de març de 1937 l'Exèrcit del General Franco preparava una nova ofensiva a les terres de Guadalajara amb l'objectiu de prendre la ciutat de Madrid, després dels dos intents anteriors per ocupar-la (Batalla del Jarama, 6/24 de febrer de 1937, i Batalla de Madrid, 6/23 de novembre de 1936). Aquesta vegada l'ofensiva devia estar formada per 35.222 soldats italians,¹ agrupats en una gran unitat militar anomenada Cos de Tropes Voluntàries (CTV) que s'havia constituït després de la Batalla de Màlaga (14 de gener/14 de febrer de 1937).² L'ofensiva del CTV es va iniciar el 8 de març amb el trencament del front i el consegüent replegament dels batallons de l'Exèrcit Popular, per a tot seguit canviar de signe a partir del dia 18 com a conseqüència d'una forta contraofensiva republicana que va finalitzar el 22 de març, amb l'estabilització de les línies a la situació anterior a la Batalla.

Un dels debats més controvertits sobre aquesta Batalla, encara d'actualitat, és el referit al nombre definitiu de pèrdues humanes i de desapareguts entre els soldats italians del CTV. Dimas Vaquero, en un estudi acabat de publicar, calcula un total de 350 soldats italians morts a Guadalajara, fent esment de la possibilitat d'increment d'aquestes dades per les defuncions

1. SALAS LARRAZÁBAL, R. (2006): *Historia del Ejército Popular de la República*, tom II, La Esfera de los Libros, Madrid, p.1160.

2. El suport del govern italià de Mussolini a les tropes rebels espanyoles s'havia iniciat als pocs dies del colp militar contra el govern de la II República, amb l'enviament al nord d'Àfrica de caces de combat, hidroavions per al transport de soldats i el reclutament de pilots militars voluntaris. Posteriorment, aquest suport es va intensificar amb el bloqueig naval dels ports republicans de la Mediterrània, i amb el constant transport de contingents de soldats feixistes a la zona franquista, des de setembre de 1936 fins a quasi la fi de la guerra.

en hospitals de la rereguarda o dels que foren traslladats a Itàlia.³ Així mateix, altres estudis anteriors assenyalen una quantitat en alça de pèrdues humanes que varien des de les 490 d'Atanasio a les 2.200 de Conforti.⁴

També trobem entre els investigadors diferents estimacions sobre el nombre total de soldats italians capturats, com a conseqüència de la diversitat de fons consultades i de la mancança de documentació definitiva sobre aquest aspecte. Les notificacions de guerra republicanes durant la Batalla de Guadalajara sumen un total de 284 soldats italians capturats (a falta d'un dia en el qual no es precisa i d'altres quatre dels quals no es fa menció).⁵ Dimas Vaquero aporta un conjunt d'informes elaborats pel CTV durant 1937 i 1938, relacionant un total d'entre 490 i 584 soldats desapareguts, i un altre que comptabilitza 496 presoners.⁶ En aquest estudi hem localitzat un total de 376 soldats italians del CTV, que havien sigut capturats a Guadalajara, tancats en presons de València i d'Almeria, i d'aquests n'hem pogut identificar 282 amb noms i cognoms.

Una captura de presoners italians destacada durant la Batalla de Guadalajara va estar la protagonitzada pel Batalló Garibaldi de les Brigades Internacionals, compost per prop de 600 italians antifeixistes.⁷ A la nit del 10 a l'11 de març aconseguiren capturar 41 soldats del CTV, inclòs 1 comandant de Batalló i 3 oficials, mitjançant l'astúcia de fer-se passar per combatents feixistes parlant italià.⁸ Les declaracions d'aquest primer grup de presoners van ser utilitzades per l'Exèrcit Popular en la redacció de propaganda en llengua italiana destinada als soldats del CTV, amb el propòsit d'aconseguir la seua deserció i desmoralització.⁹ També es devien llançar salconduits sobre els soldats feixistes oferint-los diners si s'entregaven i a les

3. VAQUERO PELÁEZ, D. (2007): *Credere, obbedire, combattere. Fascistas italiani en la Guerra Civil española*, Mira Editores, Zaragoza, pp. 143-153.

4. Vegeu un estudi comparatiu entre els principals historiadors en VAQUERO PELÁEZ, D. (2007): *o. c.*, p. 1188.

5. SALAS LARRAZÁBAL, R. (2006): *o. c.*, p. 1188.

6. Aqueix mateix nombre de presoners és assenyalat per GEISSER, C. (1986): *Prisoners of the good fight: the Spanish Civil War, 1936-1939*, Lawrence Hill, Connecticut, p. 18.

7. SKOUTELSKY, R. (2006): *Novedad en el frente. Las Brigadas Internacionales en la Guerra Civil*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, p. 161.

8. El comandant capturat, Luciano Antonio de Inino, excombatent italià a l'Abisínia, havia arribat a l'Espanya rebel el 6 de febrer de 1937 en el vapor *Sicília*. *La Vanguardia*, 13 de març de 1937.

9. CASTELLS PEIG, A. (1974): *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*, Editorial Ariel, Sabadell, pp. 187-188.

nits devien instal·lar-se altaveus gegants emetent música popular italiana, cançons revolucionàries i elocucions de presoners del CTV i de soldats del Batalló Garibaldi. Finalitzada la Batalla, les autoritats republicanes van instar els periodistes a exaltar el Batalló Garibaldi com l'antagonista de la Itàlia feixista de Mussolini i el defensor de la democràcia a Europa, malgrat representar en proporció un nombre de soldats molt reduït en comparació a la resta de brigades republicanes que lluitaren, segons Andreu Castells.

Els italians antifeixistes havien guanyat el primer efecte mediàtic a tot Europa amb la seua col·laboració en la humiliant derrota del CTV de Mussolini. És significatiu que la premsa francesa publicara, als pocs dies de finalitzada la Batalla de Guadalajara, un telegrama de 5 presoners italians del CTV saludant l'organització del Congrés del Front Popular Únic que se celebrava a Lyon, on afirmaven ser tractats com a germans pels soldats de l'Exèrcit Popular de la República.¹⁰ La batalla de la propaganda a nivell europeu no havia fet més que començar.

L'ESTATUT DE PRESONER DE GUERRA

Els primers grups de presoners italians del CTV van ser traslladats a la ciutat de Madrid, on la premsa va destacar el tracte humanitari que estaven rebent i les facilitats que les autoritats republicanes els estaven proporcionant per a fotografar-los i entrevistar-los. El brigadista txec Arthur London va recollir en les seues memòries els sentiments d'angoixa que els presoners italians sentien al ser captivats:

“... Muchos de los primeros prisioneros italianos que llegaron a Torija lloraban. Creían que iban a ser torturados y fusilados después por los rojos, como les habían dicho sus oficiales. Apenas se atrevían a comer y tenían miedo a que los curasen o afeitasen. Pronto se dieron cuenta de que los republicanos no solamente no los mataban, sino que los trataban humanamente. Otro tanto les ocurrió a los oficiales que esperaban ser pasados por las armas inmediatamente. Algunos manifestaban su sorpresa de no hallarse frente a unas hordas indisciplinadas...”¹¹

10. Citat en *La Vanguardia* de 30 de març de 1937.

11. LONDON, A. G. (1965): *España, España*, Artia Praha, Praga, p. 233.

En una publicació militar republicana, de caràcter propagandístic, un oficial de l'11 Divisió Republicana expressava així les seues impressions sobre els presoners italians, el 23 de març de 1937:

“... En la misma línea de fuego, nuestros soldados han apresado con sus manos a aquellos que momentos antes disparaban sus armas contra ellos y, sin embargo, al caer en nuestro poder, y una vez desarmados, en ningún momento se les ha tratado mal ni se les ha hecho objeto de vejación alguna, sino que, por el contrario, se les ha tratado con toda clase de miramientos, se les ha alimentado si venían hambrientos, se les han dado ropas secas para mudarse y se les curó a los heridos y fueron tratados con toda atención.”¹²

La captura de soldats italians va ser difosa massivament pels serveis de propaganda republicana, tant a nivell nacional com internacional, per evidenciar el suport militar de Mussolini al General Franco i denunciar la violació del Pacte de No-Intervenció, signat per Itàlia el 21 d'agost de 1936.¹³ Amb aquesta intenció es va convocar a Madrid una roda de premsa internacional el dissabte 20 de març de 1937, en la qual van intervenir el ministre d'Instrucció Pública, Jesús Hernández, i el General Miaja davant d'unes desenes de presoners italians. La premsa militar va descriure amb aquestes paraules la tensió dels presoners a l'inici de l'acte:

“Acaso pensaron escuchar su sentencia de muerte. Entraban los prisioneros italianos con espanto aún no disipado por el calor de nuestra acogida, que tal vez no lo creyeran sincero. Su andar desmayado, la medrosa actitud de sus figuras... Temblaban los hombres que han tenido la desgracia de nacer cuando en su patria se dibujaba con sangre el alborar del fascismo.”¹⁴

Per als soldats captius del CTV el més important d'aquesta elocució pública de les autoritats republicanes, i que van acollir amb evidents mostres d'emoció, segons la premsa present, va ser la promesa de respectar les seues vides i ser tractats com a presoners de guerra.

12. Comisaría General de Guerra y Comisaría de Propaganda, *¡Guadalajara!*, Editorial *La Voz del Combatiente*, Madrid, p. 30.

13. El 27 de setembre de 1937 Álvarez del Vayo va exposar davant la Societat de Nacions les proves de la participació italiana a través d'un Llibre Blanc i va expressar-hi la condemna de l'agressió a Espanya per part d'Itàlia i d'Alemanya. Vegeu el text íntegre a *La Vanguardia*, 28 de setembre de 1937.

14. Comisaría General de Guerra, *o. c.*, p. 26.

La consideració com a presoners de guerra i les condicions que regulaven aquest estatut estaven recollides pel Conveni de Ginebra, signat a Suïssa el 22 d'agost de 1864 i pel conveni relatiu al tracte dels presoners de guerra, del 27 de juliol de 1929, ambdós ratificats per l'Estat espanyol. Per tal que aquests convenis es respectaren, conjuntament amb la resta de mesures humanitàries i de socors, el Comité Internacional de la Creu Roja (CICR) havia enviat a Espanya el doctor Junod com a delegat general, el 29 d'agost de 1936. Josep Carles Clemente assenyala que la Creu Roja Internacional es va veure amb la problemàtica afegida que els convenis adés esmentats estaven pensats i concebuts exclusivament per a guerres de caràcter internacional i no per a conflictes civils encara que aquesta institució tenia clar els seus principis d'actuació d'acord amb la X Conferència Internacional de 1921.¹⁵ En la primera quinzena de setembre de 1936 el doctor Junod va aconseguir que el govern republicà i la Junta de Defensa Nacional signaren per separat acords de reconeixement de la intervenció humanitària del CICR i la creació de seccions d'informació sobre els presoners de guerra.

L'acord del govern de Burgos va ser l'únic que explícitament declarava estar disposat a observar i respectar el Conveni de Ginebra.¹⁶ Malgrat aquesta declaració formal d'intencions de la Junta de Defensa Nacional, a la pràctica no respectaren el Conveni de Ginebra i en la majoria de les ocasions afusellaren els presoners de guerra de les Brigades Internacionals¹⁷ (exceptuant els que eren capturats pels feixistes italians) fins que per l'abril de 1938 començaren a empresonar-los, iniciant una política d'intercanvis.¹⁸ Per la seua banda, el govern republicà, que havia omés en el seu acord amb el CICR qualsevol referència al Conveni de Ginebra, va ser més partidari de respectar inicialment la vida dels combatents estrangers capturats, per a posteriorment jutjar-los a través de tribunals militars que podien dictar penes de mort. En aquesta situació es va trobar el pilot italià

15. CLEMENTE, J. C. (1993): *El árbol de la vida 1936-1939. La Cruz Roja en la Guerra Civil española*, Laboratorios Beecham, Madrid.

16. Per a més informació sobre aquest aspecte, vegeu RUBIO, J. (1979): *Asilos y Canjes durante la Guerra Civil española*, Editorial Planeta, Barcelona, pp. 357-368.

17. P. Marques recull l'afusellament d'un total de 187 nord-americans, que havien sigut capturats en combat a diverses batalles. MARQUES, P.; SOMMARUGA, C. (2000): *La Croix-Rouge pendant la guerre d'Espagne: Les missionnaires de l'humanitaire*, Ed. Harmattan, Genève, p. 309.

18. SKOUTELSKY, R. (2007): *o. c.*, pp. 151 i 375.

Semprebene, que havia sigut capturat a causa d'un aterratge d'emergència a Jaén i seguidament condemnat a mort per un consell de guerra republicà. Semprebene va aconseguir salvar la vida per la mediació del doctor Junod davant el President del Govern, al ser inclòs en un llistat de presoners de guerra per a intercanviar.¹⁹ El gran nombre de soldats estrangers capturats a Guadalajara, conjuntament amb les pressions del CICR, va motivar que el Consell de Ministres republicà regulara el tractament dels presoners de guerra amb l'aprovació d'un Decret de Presidència, publicat el 9 d'abril de 1937 a la *Gaceta de la República*, que establia el següent:

“Artículo primero. Los combatientes facciosos, nacionales o extranjeros, que sean hechos prisioneros, serán respetados en sus vidas, y, sin pérdida de tiempo, se entregarán a las autoridades competentes, no pudiéndose incoar sumaria alguna sin previo acuerdo del Consejo de Ministros.”²⁰

A nivell internacional el govern britànic va impulsar en el Comitè de No-intervenció una crida a la humanització de la guerra a Espanya, a l'abril de 1937. Poc després, el 18 de juny de 1937, els 27 països signants del Pacte de No-intervenció van aprovar un text consensuat que comprenia el reconeixement d'un tracte humanitari per als ostantges polítics i presoners de guerra, que, en opinió de Javier Rubio, no va ser objecte de cap resposta per les parts en conflicte.²¹

EL TRASLLAT A VALÈNCIA DELS PRESONERS ITALIANS

Adés hem vist com un dels primers grups de soldats italians capturats a Guadalajara havia sigut traslladat a Madrid per a ser interrogats i presentats públicament en roda de premsa. La resta de soldats italians capturats, junt amb el grup esmentat de Madrid (encapçalat pel comandant Antonio Luciano), van ser traslladats a València entre finals de març i principis d'abril de 1937. Una vegada a València van ser allotjats a les Casernes militars

19. JUNOD, M. (1985): *El tercer combatiente*, Comitè Internacional de la Cruz Roja, Ginebra, pp. 113-120.

20. *Gaceta de la República*, 9 d'abril de 1937.

21. RUBIO, J. (1979): *o. c.*, p. 383.

d'Otumba i Almirante.²² En un principi sembla que l'avitallament dels presoners italians i l'organització d'activitats culturals i educatives va estar a càrrec del Socors Roig Internacional (SRI).²³

Els presoners italians van rebre les visites del poeta argentí Cayetano Córdova Iturburu²⁴ i també del comunista italià Paolo Tedeschi, que va publicar a París, pel maig de 1938, un llibre amb un marcat caràcter propagandístic, que recollia testimonis de soldats italians que expressaven estar ben tractats. En aquesta publicació també s'adjuntaven fotografies dels presoners en adequades condicions físiques, vestits amb uniformes i menjant en àmplies sales, amb cossiols damunt les taules i tot.²⁵ Al mes següent, *La Vanguardia* va publicar el 3 de juliol de 1937 un breu i interessant reportatge sobre els italians més ajustat a la realitat de la seua condició de presoners, però amb un to de crítica molt accentuat. El reportatge situava els captius italians en una presó de València (segurament la presó de Sant Miquel dels Reis) i remarcava el “seu estatut de presoners de guerra d'un Govern que respectava les normes del Dret Internacional”:

“... Los visitamos. Hay cientos de ellos. En esta hora precisa pasean por el patio. Unos, sentados, forman corros y hablan de sus hogares... Todos miran sin ver y mueven sus labios sin hablar. Prisioneros de guerra... Los miramos... ¿Bien?, ¡Oh! España, los republicanos generosos... La dulce cantata produce repugnancia... Todos carecen de arrogancia y de pensamiento... si fuésemos a creerles, todos pensaban pasarse a nuestras filas... Y así. Siempre. Ni gallardía ni hombría...”²⁶

El desprestigi dels soldats italians del CTV que havien lluitat a Guadalajara devia estendre's tant a la zona republicana com a la rebel, per paradoxal que puga paréixer, i van eixir els mateixos italians antifeixistes de les Brigades Internacionals per a defensar el caràcter combatiu dels seus compatriotes

22. DIVERSOS AUTORS (1937): *Verità su Guadalajara. Documenti di legionari fascisti*, Edizioni di Cultura Sociale, Paris, p. 24.

23. *La nuova parola*, núm. 2, 15 de maig de 1937. Biblioteca Nacional.

24. LEÓN, M. T. (2007): *Crónica general de la Guerra Civil*, Editorial Renacimiento. Centro de Estudios Andaluces, Valencia, pp. 253-255.

25. TEDESCHI, P. (1937): *Guadalajara, 8-23 marzo 1937*, Edizioni di Cultura Sociale, Paris.

26. *La Vanguardia*, 3 de juliol de 1937.

quan eren conscients de la causa per la qual lluitaven.²⁷ Aquest aspecte és una de les claus que diferenciaren la majoria dels presoners de les Brigades Internacionals dels presoners italians feixistes. Sembla que els italians capturats no tenien en general unes fermes conviccions polítiques per a afrontar la seua adversitat com a presoners, més enllà d'una certa prudència i/o afinitat raonable amb la República, que potser siga conseqüència del seu estat de falta de llibertat i d'incertesa en el seu futur immediat. Els presoners italians de Guadalajara van manifestar majoritàriament haver vingut enganyats per combatre a Espanya i devien expressar la seua adhesió a la causa republicana, segons diverses fonts consultades. Sobre aquest aspecte, Dimas Vaquero afirma el següent:

“... Muchos de los fascistas italianos que empiezan a llegar a España tomarían su decisión de venir momentos antes de partir hacia el territorio español. Muchos de estos voluntarios fascistas fueron llamados a partir a un destino desconocido... Otros muchos voluntarios alistados lo fueron para tener un trabajo seguro al estar en paro..., así como por la necesidad material que en esos momentos había en algunas partes de Italia. Este modo peculiar de reclutar voluntarios originó la formación de unidades militares con soldados de edades bastante avanzadas para formar parte de unas unidades de choque italianas que tanto prestigio les estaba dando en otros puntos de Europa. La misma razón sería la causa de la falta de un verdadero espíritu fascista, militar y fervor guerrero en algunos combates.”²⁸

La manca de formació militar i d'unes adequades condicions físiques, i l'engany d'un allistament per a suposadament treballar en els territoris africans, devien ser els altres factors que caracteritzaven el contingent italià del CTV. Dimas Vaquero també esmenta que una part dels voluntaris italians sí que eren autèntics combatents feixistes, sobretot els primers grups enviats a l'Espanya rebel i molts dels oficials, els quals entenien la importància que tenia el seu combat a Espanya per a la Itàlia de Mussolini.

Un nombre reduït de presoners de guerra italians van passar de manifestar públicament la seua adhesió al govern republicà a realitzar-hi tasques de “col·laboració” activa, per la qual cosa 11 d'ells van ser jutjats a

27. CASTELLS, A. (1974): *o. c.*, p. 195.

28. VAQUERO PELÁEZ, D. (2007): *o. c.*, p. 56.

Vitòria per un Tribunal del CTV, una vegada finalitzada la guerra, segons recull Pedro Corral.²⁹ Aquests “col·laboracionistes” italians van ser acusats pels franquistes de realitzar activitats de propaganda republicana entre els seus companys, vigilar-los i inclús de recomanar a les autoritats presidiàries l’afusellament d’algun compatriota empresonat. També els imputaven haver participat en la redacció del periòdic intern *Nuova Parola*³⁰ dins de la presó per canalitzar les consignes antifeixistes entre els italians presos. Pedro Corral afirma que els jutges italians van admetre en alguns casos que aquest comportament estava més motivat per la seua condició de presoners i per temor al Servei d’Investigació Militar (SIM) que per una vertadera conversió. Altres vegades, la suposada afinitat de presoners italians amb la causa republicana i la seua voluntat d’allistar-se a les Brigades Internacionals ocultava el desig de poder eixir de la presó i passar-se’n a la zona nacional. Les autoritats republicanes, llevat d’alguns casos excepcionals, mai no van autoritzar aquesta mesura a causa del seu recel i desconfiança amb els presoners de guerra italians. Aquesta postura es va veure confirmada a la pràctica per la deserció de tres italians que, després d’uns mesos d’empresonament, havien sigut acceptats per combatre amb els seus compatriotes de la XII Brigada Internacional.

EL DIPÒSIT DE PRESONERS DE GANDIA

Hem vist com la República va practicar una política externa sense restriccions aparents pel que es refereix al coneixement públic de la ubicació geogràfica dels presoners de guerra italians de Guadalajara i flexible amb l’accés de visites de periodistes i representants estrangers. A nivell internacional, Julio Álvarez del Vayo va reconèixer davant una sessió plenària de la Societat de Nacions a Ginebra, el 27 de setembre de 1937, que els presoners italians es trobaven concentrats a les proximitats de València, i va convidar els representants diplomàtics estrangers a visitar-los i comprovar

29. Per a més informació sobre aquest procés vegeu CORRAL, P. (2005): *Desertores. La Guerra Civil que nadie quiere contar*, Debate, Madrid, pp. 414-417.

30. Fins ara solament hem localitzat una reproducció parcial d’una de les seues capçaleres: “... La *Nuova Parola*, núm. 2, 15 Maggio 1937, órgano de expresión de los prisioneros italianos en poder de los republicanos.”. Vegeu RODRÍGUEZ DE LA TORRE, F. (2006): *Bibliografía de las Brigadas Internacionales y de la participación de extranjeros a favor de la República (1936-1939)*, Instituto de Estudios Albacetenses, Albacete, p. 1074.

el tracte que rebien, ahora que denunciava la situació que patien els presoners de les Brigades Internacionals a la zona rebel.³¹ Quan el 12 de gener de 1938 una Comissió de set parlamentaris britànics laboristes,³² i alguns periodistes de la mateixa nacionalitat, es van desplaçar a València per a veure l'estat dels presoners italians de Guadalajara, el seu nombre s'havia vist reduït notablement per un canvi d'ubicació acabat de fer. I és que el 4 de gener de 1938 un grup inicial de 116 presoners italians de la presó de Sant Miquel dels Reis havien sigut traslladats als Dipòsits de Presoners de Gandia i de Venta de Araoz, a Almeria.³³

Per aquelles dates l'Exèrcit Popular estava a punt de conquerir la ciutat de Terol (fet que va aconseguir el 8 de gener), i el Govern republicà habitava noves presons i reajustava altres per a distribuir l'allau de presoners de guerra franquistes capturats, amb l'objectiu d'utilitzar tota la mà d'obra de forma immediata en tasques de reconstrucció d'infraestructures.

La ciutat de Gandia fou una de les seus elegides per a ubicar un dipòsit de presoners en els darrers dies de desembre de 1937, el qual es va mantenir funcionant fins al 29 de març del 1939.³⁴ Tot havia començat el 23 de desembre de 1937 quan la Direcció General de Presons (DGP) comunicava per telegrama a l'Alcalde de Gandia i al Cap de les Forces d'Assalt, l'arribada imminent d'un miler de presoners de guerra per a instal·lar-se al "Quarter General", referint-se a l'Escola Pia, que va passar a denominar-se Dipòsit núm. 1.³⁵ En els dies successius el Dipòsit de Presoners de Gandia va rebre l'enviament d'unes desenes de presoners italians, el 4 de gener,

31. *La Vanguardia*, del 28 de setembre de 1937.

32. *La Vanguardia*, 13 i 14 de gener de 1938. La delegació britànica estava composta per John Jagger, George Strauss, Jack Lawson, Wifred Pallas, E. Silverman, E. Sinwell, E. Williams. Un dels periodistes era Hanen Swafer.

33. Un informe del CICR assenyala un total de 115 italians empresonats a Venta de Araoz, el 10 de març de 1938, dels quals només n'hem pogut identificar amb noms i cognoms un total de 41. Vegeu C ESCI-200.13 Inventari C Esci (2007): *Guerre d'Espagne*, de l'Arxiu del Comitè Internacional de la Creu Roja a Ginebra.

34. Al gener de 1938 Gandia comptava amb una Presó del Partit Judicial amb 9 penats per delictes comuns i polítics, que va incrementar-se a 40 a finals d'octubre de 1938. Pel desembre de 1936 ens consta que a Gandia es va habilitar un edifici per a traslladar les recluses de la Presó de Dones de Madrid, amb pressupost a càrrec del Ministeri de Justícia, però no ens consten més dades de la seua activitat i ubicació. Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca (CDMH). PS Madrid, 670 i 672,

35. CDMH: PS Barcelona, 122.

i d'uns centenars de soldats franquistes capturats a Terol, els quals van arribar entre el 8 i el 9 de gener. Amb el propòsit d'acollir aquest darrer contingent de presoners, que excedia la capacitat d'acollida de l'Escola Pia, va condicionar-se el Palau Ducal com a dipòsit núm. 2, seguint les recomanacions de la DGP d'ocupar un altre edifici militar, que complira amb les condicions de seguretat i capacitat per a futures remeses.³⁶

Tota aquesta operació de posada en marxa i de condicionament del dipòsit de Gandia en un temps rècord i la recepció de centenars de presoners va ser supervisada personalment el mateix mes de gener pel Coronel Cap de l'Estat Major de Llevant i pel director general de presons, Vicente Sol. La DGP va destinar una partida pressupostària de 3.750 pessetes, en concepte de despeses extraordinàries, per a condicionar les instal·lacions del Dipòsit de Presoners de Gandia. Entre aquestes despeses, destinades principalment a mobles, utensilis, vestuari, llum i calefacció, cal destacar l'enviament de 7 camions d'espart per a fer els matalassos dels presoners³⁷.

En resum, durant la primera quinzena de gener de 1938, el dipòsit de Gandia va acollir 1.400 presoners, estabilitzant-se sense moltes variacions en un màxim de vora dos milers d'homes en el primer trimestre³⁸:

QUINZENA	MES	NOMBRE DE PRESONERS
1a	Gener	1.400
2a	Gener	1.937
1a	Febrer	1.991
2a	Febrer	1.989
1a	Març	1.984
2a	Març	1.977

Font: R. Llopis

El director del Dipòsit de Presoners de Gandia va ser l'alacantí Antonio Salinas Guirao, junt amb l'administrador Carlos Agudo Cruz. Ambdós

36. El 20 de gener de 1938 l'arquitecte de la DGP, Yarnoz, va inspeccionar els soterranis del Palau Ducal, i va valorar que no constituïen cap perill per a evasions de presoners, per la qual cosa no havien pres cap mesura per a inutilitzar-los. CDMH: PS Barcelona, Caixa 122.

37. CDMH. PS Madrid, 678/2,

38. CDMH. PS Madrid, 678/2,

eren funcionaris civils de la DGP amb anterioritat a la guerra i van continuar la seua promoció administrativa durant el franquisme, malgrat haver dirigit el dipòsit de Gandia durant la Guerra Civil.

Antonio Salinas havia nascut a Callosa del Segura en 1904, i era el tercer de cinc germans. Els pares d'Antonio eren empresaris del cànem a Callosa del Segura i gaudien d'una posició distingida. Als 22 anys Antonio va ser nomenat Oficial del Cos de Presons i destinat a Figueres.³⁹ Segons un familiar, abans del 18 de juliol del 1936, Antonio treballava en una presó a València i al fracassar el colp militar en aquesta ciutat va ser detingut i empresonat per les milícies obreres.⁴⁰ El seu germà Joaquín, que va romandre empresonat a València junt amb Antonio, va ser assassinat el 10 d'octubre de 1936 i soterrat en una fossa comuna del cementeri de València.⁴¹ Un altre germà, Manuel, oficial també de presons i cap de servei de la presó d'Alcalà de Henares, va ser executat el 17 d'octubre de 1936 a Paracuellos del Jarama. Els testimonis familiars recollits afirmen que Antonio va poder salvar la vida gràcies a un antic pres de València que el va reconèixer i el va alliberar.

Acabada la guerra, Antonio Salinas va ser separat del servei com a conseqüència de la Llei de Depuració de Funcionaris i un temps després va ser absolt per un consell de guerra. El 7 d'abril de 1941 va ser readmés com a funcionari de presons amb el càrrec de sotsdirector-administrador (després de 10 mesos des que s'havia acordat la revisió administrativa del seu expedient de separació), sense ser objecte de cap sanció i mantenint l'antiguitat en el servei.⁴² El 15 de maig de 1941 fou proposat com a director de la Presó Provincial de Girona, en la qual hi havia reclosos prop d'un centenar de republicans.⁴³ Antonio va romandre en aquesta presó fins a març de 1947, data en la qual va passar a dirigir l'Escola-presó de Madrid, i en 1951 la

39. *Gaceta de Madrid* del 18 de setembre de 1928. Segons un informe policial de 1944, qui vertaderament dirigia la presó era l'administrador, com a conseqüència de la manca d'energia del director. Vegeu CLARA, J., *Per una biografia de Josep Pallach. Documents dels anys 1944-46*. Tesis no publicada.

40. Testimoni de José Salinas, nebot d'Antonio. 30 de maig del 2009.

41. Joaquín era industrial i membre d'Acció Popular. Vegeu ORS MONTENEGRO, M. (1995): *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*: Institut de Cultura Juan Gil Albert, Alicante, p. 336.

42. *Butlletí Oficial de l'Estat* del 7 i del 27 d'abril de 1941.

43. *Butlletí Oficial de l'Estat* del 15 de maig de 1941.

Presó Provincial d'Albacete, fins aconseguir ser designat Cap Superior de l'Administració Civil del Cos Especial de Presons.⁴⁴

Per una altra banda, l'administrador del dipòsit de Gandia, Carlos Agudo, també va tindre una carrera ascendent dins del Cos de Presons durant el franquisme i va aconseguir ser nomenat Cap de l'Administració Civil fins a la seua jubilació en 1958.⁴⁵ Carlos no va patir cap represàlia immediata per la victòria franquista, sinó que contràriament a l'expedient de depuració d'Antonio Salinas, se li va concedir la medalla Penitenciària de Plata, el 9 de gener de 1940, fent una expressa menció dels mèrits aconseguits en el desenvolupament del seu càrrec a la presó de Gandia en temps de guerra.⁴⁶

El Ministeri de la Guerra va col·laborar en la gestió del dipòsit aportant el personal militar de vigilància i avançant, per mitjà de la Pagadoria de Campanya, les despeses de manteniment dels presoners (que després els devien ser reintegrades per la DGP).⁴⁷ La custòdia i la vigilància dels presoners va estar a càrrec, principalment, d'un destacament d'aproximadament 120 soldats de l'Exèrcit de Terra, reforçats per uns 56 Guàrdies d'Assalt.⁴⁸ En la pràctica aquests efectius van resultar insuficients per a dur a terme adequadament les tasques assignades al dipòsit i, per això, la DGP va sol·licitar-ne un augment a finals de febrer de 1938. Hem de tenir present que el destí principal del dipòsit era la utilització dels presoners en treballs externs per la ciutat i la rodalia, fet remarcat en les ordres de constitució d'aquest penal, que requeria una vigilància i custòdia molt precisa del treball.⁴⁹

En coordinació amb les autoritats civils i militars de Gandia es van crear inicialment 5 brigades de treball compostes per 192 presoners al gener

44. *Butlletí Oficial de l'Estat* de l'1 de març de 1947, del 12 de gener de 1951 i del 19 de gener de 1956.

45. *Butlletí Oficial de l'Estat* del 6 de març de 1958.

46. *Butlletí Oficial de l'Estat* del 17 de gener de 1940.

47. CDMH. PS Madrid, 681,

48. Dades del 21 de febrer de 1938. Inicialment la DGP havia sol·licitat un mínim de 20 guàrdies d'assalt, el 28 de desembre de 1937. CDMH. PS Barcelona, 122.

49. El 16 de maig de 1938 el Dipòsit de Presoners de Gandia comunicava a la DGP que s'havien presentat voluntàriament dos presoners evadits, Paulino Ballestín Ballestín i Martín Viamonte Guirao, els quals se n'havien escapat el 7 de maig.

de 1938. Aquesta reduïda quantitat de presoners del dipòsit destinats a tasques a l'exterior era conseqüència de les ordres d'incomunicació que requeien sobre els centenars de soldats capturats a Terol i que romanien empresonats a Gandia. A finals de febrer de 1938 les ordres d'incomunicació van ser revocades i la DGP preveia la utilització d'uns 800 presoners en treballs a l'exterior si s'aconseguia poder augmentar el destacament de vigilància.

La primera eixida organitzada d'una part dels presos de guerra per a destinar-los a obres de sanejament i de construcció de refugis antiaeris es va produir el 10 de gener de 1938 (als pocs dies de la seua arribada a Gandia) i va ser de coneixement públic arran d'un ban del Consell municipal que establia el següent:

“... Queda terminantemente prohibido el dirigir la palabra a los presos, hacer señas ni saludarles. Apercibiendo a todo el vecindario, de que toda persona que sea sorprendida en cualquiera de algunos de estos actos, será inmediatamente detenida y puesta a disposición de los Tribunales Populares de Justicia.”⁵⁰

El Consell municipal de Gandia també va plantejar, conjuntament amb la Diputació i el Ministeri d'Obres Públiques, la utilització d'uns 400 presoners per millorar els camins veïnals de comunicació d'Oliva, Guardamar i Miramar amb el port de Gandia, i facilitar així els transports de mercaderies i descongestionar el trànsit de la carretera general.⁵¹

L'insuficient finançament per a la cobertura de l'atenció sanitària i les escasses remeses de sabó per a la higiene personal dels quasi 2.000 presoners del dipòsit van ser una constant reclamació del director Antonio Salinas davant la DGP. El director calculava, a finals de gener de 1938, que per a atendre satisfactòriament els serveis d'infermeria instal·lats al Dipòsit núm. 1 i al núm. 2 durant el primer trimestre, precisava la quantitat de 6.000 pessetes, de les quals ja havia invertit 2.000 pessetes en un sol mes. La DGP va aprovar per al trimestre inicial de 1938 l'import de 5.000 pessetes per al dipòsit de Gandia, informant-los que era la quantitat màxima de pressupost que hi podien destinar. Així mateix, els recomanava abastir-se

50. Ban del 9 de gener de 1938, signat per l'Alcalde Francisco Julio Roig, Arxiu Històric de la Ciutat de Gandia. Volem agrair l'ajuda i els suggeriments del seu tècnic Bernat Martí.

51. CDMH. PS Barcelona, 122: Ofici del 21 de gener de 1938.

per mitjà de la farmàcia militar (de València o de l'hospital militar de Gandia), que era més econòmica que la civil. Tanmateix, el dipòsit de Gandia només va rebre els enviaments ordinaris de sabó per conducte de la DGP durant els primers quatre mesos inicials, és a dir, fins al maig de 1938. En els mesos següents, el director del dipòsit de Gandia només va poder aconseguir sabó de forma limitada a través d'intendència militar, gràcies a les seues pròpies gestions. En aquest sentit, Antonio Salinas sol·licitava desesperadament a la DGP, el 2 de novembre de 1938, que es donaren les ordres oportunes per a subministrar-los el sabó necessari, i els informava de les gestions desfavorables realitzades davant la Conselleria d'Abastiment Provincial i Municipal. La DGP no va assumir la seua responsabilitat i els respongué adreçant-los a l'Oficina de l'Oli, perquè intervinguera davant les conselleries d'abastiment, a les quals, segons ells, els corresponia realitzar aquest subministrament.

El Dipòsit de Presoners de Gandia va acollir un màxim de 200 italians entre gener de 1938 i març de 1939. En aquest període, diverses desenes d'italians foren intercanviats, com posteriorment analitzarem, però el seu nombre es va mantenir inalterable al compensar-se les baixes dels evacuats amb diversos trasllats a Gandia d'altres compatriotes presoners, provinents de València i d'Almeria.

A partir de juny de 1938 una quarantena d'italians van ser traslladats des de Gandia fins a Calp per a treballar en el seu destacament penal. Aquest destacament depenia del Dipòsit de Presoners de Gandia i havia sigut aprovat per la DGP el 31 de gener de 1938, a instància del Consell municipal de Calp.⁵² Els presoners italians van ser reclosos, independentment dels espanyols, a la Duana del Pòsit del port de Calp i al xalet "El Arco", situat a la pujada del Penyal d'Ifach, segons els testimonis recollits per Pedro Pastor.⁵³ A Calp els presoners van ser utilitzats per a treballs d'adequació de camins rurals i per a obres al port, als refugis i al grup escolar. Pedro Pastor va recollir així el record de la presència dels italians entre algunes dones del poble:

52. CDMH. PS Barcelona, 122,

53. PASTOR PASTOR, P. (1984): *Calpe, Gentes y hechos*, Ayuntamiento de Calpe & CAM, Calp, p. 311.

“Y durante las horas de cautiverio, para aliviar su tiempo de ocio, realizaban algunos trabajos manuales-trabajos de preso (...), y de ahí que algunas mujeres calpinas, hoy sexagenarias y entonces mocitas, recuerden haber recibido a través de las rejas externas de la Aduana-prisión, y con la debida prudencia, algunas de estas manualidades, principalmente zapatitos de señora con tacón, diminutos y de adorno, realizados con fichas de dominó. Ellas, cuando les era posible, les suministraban cigarrillos y periódicos, de los que estaban ávidos estos hombres.”

Com hem assenyalat adés, el primer grup de presoners italians del CTV havien sigut traslladats des de la ciutat de València fins a Gandia el 4 de gener de 1938. Contràriament a la resta dels soldats espanyols del dipòsit, els presoners italians no van estar incomunicats. Així, pocs dies després de la seua arribada a Gandia van rebre la visita del corresponsal belga Mathieu Corman, que havia cobert recentment la batalla de Terol i també el bombardeig de Guernica anteriorment.⁵⁴ Llevat de la visita de Corman, no hem localitzat fins ara més visites de periodistes al dipòsit de Gandia, i des d'aleshores les úniques referències sobre l'estat dels presoners van ser a través de la Creu Roja Internacional. Roland Marti, delegat suís d'aquesta organització a València, va realitzar un circuit de visites a les presons republicanes de la zona Centre-Sud a partir del 25 de març de 1938, aprofitant la seua estada per a distribuir alguns paquets de roba entre els presoners italians.⁵⁵ Marti va visitar el Dipòsit de Presoners de Gandia, on va constatar l'existència de 200 presoners italians del CTV i també la Presó de Sant Miquel dels Reis a València, en la qual només restaven 41 italians. El delegat de la Creu Roja Internacional va mencionar expressament en el seu informe sobre el dipòsit de Gandia la manca absoluta d'higiene i d'aliments en què es trobaven els presoners, així com l'existència de 7 casos de tuberculosi. La denúncia de les condicions dels presoners a Gandia estava relacionada, com hem ressenyat en l'apartat anterior, amb la manca d'un adequat abastiment sanitari des de la DGP i amb la generalitzada manca d'aliments que estava soffrint la població civil de la zona republicana

54. Corman col·laborava amb la revista francesa *Ce Soir*, vinculada al Partit Comunista francès, i molts periodistes estrangers amb els quals va coincidir a la guerra d'Espanya afirmaven que portava sempre una bomba i una pistola damunt. Vegeu CORRAL, P. (2005): *Si me quieres escribir. La Batalla de Teruel. Gloria y castigo de la 84 Brigada Mixta del Ejército Popular*, DeBolsillo, Barcelona, pp. 73-80. Vegeu també CDMH. PS Barcelona, 122.

55. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 291. A desembre de 1937 el CICR també havia aconseguit repartir paquets de roba entre els presoners italians. CDMH: PS Madrid, 668.

a mitjans de 1938. Els 7 casos assenyalats de tuberculosi no suposen un nombre excessiu d'incidència de malalties al dipòsit de Gandia, si ens atemem al fet que només disposaven d'un metge per atendre una població reclusa de prop de 2.000 homes. A més a més, tenien la doble condició de presoners, allotjats en condicions precàries, i de treballadors forçats, que havien de realitzar un esforç addicional amb una alimentació deficitària.

Fernando Pérez Martí fou el metge del dipòsit de Gandia des del 25 de març de 1938, avalat per l'agrupació municipal d'Esquerra Republicana i per la direcció del dipòsit. En cas de necessitar una atenció sanitària especialitzada els presoners de guerra eren traslladats a l'Hospital Militar de Sueca on, entre d'altres, va romandre l'italià Amadeo Luigi.⁵⁶ El dipòsit de Gandia va rebre almenys dues visites més de delegats del CICR: una per part del doctor Junod, el 20 de juliol de 1938, i l'altra de Philippe Hahn, l'11 de febrer de 1939.

Si bé el Conveni internacional relatiu al tracte dels presoners de guerra del 27 de juliol de 1929, establia a la secció quarta, article 36, el dret dels presoners a escriure periòdicament als seus familiars, sembla que els presoners italians van tenir més d'un inconvenient per a fer-ho efectiu, principalment a causa dels problemes que el govern republicà va tenir per a enviar la correspondència a Itàlia, país amb el qual no mantenia relacions exteriors. Entre maig i juny de 1937 els presoners italians van poder comunicar-se, per mitjà del govern republicà, amb els seus familiars i informar-los de la seua captura i ubicació.⁵⁷

A través d'una carta del presoner italià Nicola Obrone, empresonat al dipòsit de Gandia, podem veure una mostra de les dificultats d'enviar i rebre la correspondència que tenien els presoners:

“Yo hago todo lo que puedo para escribir, mas a veces es muy difícil recibir cartas visto que tu mismo no has recibido durante 9 meses a pesar de que yo escribí a menudo, tanto que cuando no tengo carta vendo mi pan para poder escribir.”⁵⁸

56. Amadeo va ingressar en aquest hospital el 2 de març de 1938 i a maig encara hi continuava. CDMH: PS Madrid, 668.

57. Algunes de les seues cartes van ser publicades en un llibre a París relacionat amb els brigadistes italians de la Garibaldi. Vegeu DIVERSOS AUTORS (1937): *o. c.*, pp. 22-26.

58. CDMH: PS Madrid, 668. Carta escrita el 30 de juliol de 1938.

Tot indica que a partir d'octubre del 1937 els presoners italians, reclosos aleshores a València, van deixar de rebre la correspondència dels familiars, circumstància agreujada amb els trasllats a altres presons i també a conseqüència del tall de la zona republicana en dues parts, que va motivar una reorganització dels ministeris i una greu dificultat en les comunicacions. El Ministeri de Justícia, a través de la DGP, va prendre mesures a finals de maig de 1938 per reactivar la correspondència dels presoners italians i establir un protocol efectiu. Aquest canvi de política potser estava relacionat amb les pressions de la Creu Roja Internacional davant del govern republicà, per la quantitat de sol·licituds d'informació que havien cursat els familiars dels presoners a través d'aquesta institució humanitària (al no rebre notícies seues en mesos).⁵⁹

Inicialment, la DGP havia sol·licitat des de Barcelona, el 23 de maig de 1938, una relació nominal de tots els presoners italians reclosos en establiments penitenciaris i les seues adreces a Itàlia. També es van cursar les instruccions necessàries perquè se'ls comunicara als presoners que podien escriure als seus familiars i enviar-los les cartes a través del Ministeri de Justícia.⁶⁰ Les primeres 12 cartes dels presoners italians de Gandia es van remetre a la DGP de València, amb destí a Barcelona, el 8 de juny de 1938, i pocs dies després se'n devien enviar unes altres 22. La normalització del procés de correspondència iniciat al juny també va significar la possibilitat que els presoners italians reberen les cartes paralitzades dels seus familiars, escrites molts mesos abans. Així li ho comunicava Giacinto Muratore Olivadi a la seua muller, al juliol del 1938:

“Estas dos líneas para decirte que yo estoy bien como espero de vosotros... Tu me dices que hace 6 meses que no tienes noticias mías. Yo tampoco tuyas. Recibí una del mes de marzo el 25 de julio. Estad tranquilos y no pensad. No recibí nada de Francia ni de América. Escribir a menudo que me llegará.”

59. El 18 de maig de 1938, el delegat suís del CICR a Barcelona, Roland Martí, havia sol·licitat al Ministeri de Defensa Nacional que remetera al camp de treball de Venta de Aroz les 36 cartes de familiars dels presoners italians que reclamaven notícies dels seus. Així mateix, en una nota interna de la DGP sobre les relacions amb el CICR, datada a Barcelona el 2 d'agost de 1938, es va reconèixer que l'expedient d'intercanvi de correspondència dels presoners italians havia sigut aprovat pel Consell de Ministres, i seguidament s'havia extraviat a la Sotssecretaria de Presidència. CDMH. PS Madrid, 668.

60. CDMH. PS Madrid, 668.

Com esmenta de passada Giacinto en aquest fragment de la carta, alguns presoners italians tenien els seus familiars vivint als Estats Units, Argentina o França i, per tant, els escrivien amb eixa destinació. El Ministeri d'Estat, a través del seu Gabinet Polític d'Informació, va comunicar el 26 de juny de 1938 a la DGP que en les noves remeses de cartes dels presoners s'abstingueren de cursar la correspondència que no anara destinada exclusivament a Itàlia. Aquell mateix mes de juny el Ministeri d'Estat va tornar a la DGP dues cartes destinades a França i una a l'Argentina de presoners italians de Sant Miquel dels Reis. Dos mesos després van modificar les mateixes instruccions restrictives per acabar acceptant l'enviament a altres països, com en el cas del presoner Nicola Obrone de Gandia, el qual va poder enviar la seua carta cap als Estats Units, el 27 d'agost de 1938, on tenia un familiar.

Les primeres remeses de cartes dels presoners van arribar a Itàlia a mitjan juliol de 1938, avinentesa que va aprofitar el Ministeri d'Estat per a informar la DGP que les successives cartes havien de seguir les següents instruccions, una vegada censurades:

“ a) Los sobres de las cartas de los prisioneros italianos deben ser, en lo posible, de diferente tamaño y calidad. b) En las direcciones no se debe poner la mención “Italia”. c) No deben ir franqueadas con sellos españoles.”

Els presoners escrivien les cartes als familiars en italià, emparats pel Conveni de Ginebra, i abans de ser enviades eren prèviament traduïdes al castellà a fi que el Gabinet de Censura del Servei d'Informació Militar (SIM), adscrit al Ministeri de Defensa Nacional, poguera donar el vistiplau. Entre algunes de les cartes que no van ser enviades als seus destinataris per motius de censura, transcrivim aquest fragment, escrit el 22 de maig de 1938 per Valeria Angelini al seu familiar Michele Giliberti, empresonat a Gandia, exaltant una futura victòria feixista:

“Espero que con la ayuda de nuestra Patria os darán la Victoria y un día te llamarán el hombre más valiente.”

Malgrat el caràcter patriòtic d'aquestes paraules, en la major part de la correspondència entre els presoners italians i els seus parents només es

tractaven aspectes purament familiars, i, fins i tot en algun cas, aquesta via va ser utilitzada per a fer arribar els poders necessaris a fi de vendre una propietat a Itàlia, com va ser el cas de Giacinto Muratore Olivade, empresonat a Gandia.

Les notícies dels familiars donaven també als presoners els ànims i l'esperança per a afrontar la seua condició de captiveri, com assenyala Nicola Obrone al seu cunyat:

“ Gandia, 30 julio 1938. Mi querido cuñado... Tú no puedes imaginarte mi alegría después de tanto tiempo que me encontraba sin noticias tuyas ni tampoco de toda la familia. Estaba también cansado de vivir en las condiciones en que me encontraba sin saber nada de vosotros. Ahora estoy alegre al saber que todos estáis bien y que además habéis recibido mis noticias... Es necesario paciencia, lo que no me falta, y ahora tengo fuerza para superar todos los obstáculos que pueda encontrar.”

A partir d'agost de 1938 es va anar imposant en el procediment de correspondència la intermediació de la Creu Roja Internacional, per les dificultats que tenien els familiars de fer arribar les seues cartes a l'Espanya republicana⁶¹ i viceversa. Des d'aleshores, presoners i familiars van utilitzar aquesta via de comunicació a través del CICR, sempre canalitzada pel Ministeri de Justícia. Això els permetia escriure un màxim d'entre quinze i vint paraules tot assegurant-los una recepció de les cartes amb moltes més garanties, gràcies a la gestió humanitària d'aquesta institució, amb la preceptiva censura del Ministeri de Defensa Nacional de la República.

L'INTERCANVI DELS PRESONERS ITALIANS A GANDIA

Entre les principals iniciatives internacionals per a la humanització de la Guerra Civil Espanyola, cal destacar la política d'intercanvis de presoners i asilats, propiciada pel CICR, el Govern britànic i el Cos Diplomàtic acreditat. N'han fet diversos estudis, entre d'altres, Pierre Márquez, Cornelio Sommaruga, Javier Rubio, Josep Clemente i Antonio Moral.⁶² El treball

61. A primers d'agost del 1938 el CICR havia facilitat a la DGP 179 cartes de familiars de presoners italians perquè foren censurades i després els foren entregades.

62. MORAL RONCAL, A. M. (2008): *Diplomacia, humanitarismo y espionaje en la Guerra Civil española*, Editorial Biblioteca Nueva, Madrid.

humanitari en la Guerra Civil va ser possible per la mediació de tercers estats i institucions, aliens a les parts en lluita, els quals van gestionar les propostes i les execucions d'intercanvis. Els intercanvis de presoners polítics i de guerra, entre les dues zones en conflicte, van ser promoguts des del CICR fins a l'agost de 1938. Més tard van passar a dependre, quasi en exclusiva, de la Comissió Britànica per a l'Intercanvi de Presoners, coneguda com Comissió Chetwode.

Durant la Guerra Civil prop d'un miler de persones van ser intercanviades entre la part republicana i la franquista segons les estimacions de diversos historiadors; a més d'uns centenars de presoners, que salvaren les vides pel fet d'estar inclosos en llistats de possibles bescanvis.⁶³ Javier Rubio assenyala que la majoria dels intercanvis foren entre espanyols i que els realitzats entre estrangers representen un nombre minoritari però significatiu per la seua dimensió. Per la part republicana s'intercanviaren principalment alemanys i italians; per la franquista, soviètics i brigadistes internacionals (de diverses nacionalitats). A diferència dels bescanvis entre espanyols, les gestions per a aconseguir agilitzar l'alliberament dels presoners de guerra estrangers estaven sotmeses, en molts casos, a la pressió dels seus governs respectius sobre les autoritats espanyoles de cada zona (les quals intentaven no crear-se més dificultats d'ordre internacional).

Com una paradoxa més de la Guerra Civil, els processos de negociació d'intercanvis que s'iniciaren en 1938 van vincular entre si els presoners de guerra italians feixistes i els brigadistes internacionals, inclús mesos després de la victòria franquista. De l'èxit o de la paralització d'aquestes gestions va dependre, moltes vegades, el respecte de les seues vides i les condicions de captiveri.

A la mateixa Batalla de Guadalajara, el general italià Roatta, del CTV, va preveure un possible context d'intercanvis dels seus soldats capturats i va ordenar que es respectaren les vides dels combatents captius de les Brigades Internacionals, el 17 de març de 1937.⁶⁴ Aquell mateix any, el CICR finalitzava amb èxit una operació d'intercanvi de presoners estrangers entre el Govern de València i el de Burgos: el 2 d'octubre van intercanviar-se

63. RUBIO, J. (1979): *o. c.*, pp. 444-445; CLEMENTE, J. (1993): *o. c.*, p. 140.

64. 11 combatents de l'XI Brigada Internacional foren capturats en aquella Batalla i traslladats a un camp de concentració a Sòria. GEISSER, C. (1986): *o. c.*, p. 19.

20 marins soviètics dels vaixells *Konsomol* i del *Smidovitch* per 20 aviadors en poder dels republicans, dels quals 8 eren espanyols, altres 8 alemanys i uns 4 italians.⁶⁵ El gros dels intercanvis de presoners de guerra italians van realitzar-se entre finals de 1938 i el primer trimestre del 1939, impulsats per la Comissió Chetwode, que comptava amb el reconeixement explícit del govern republicà i del franquista. Aquesta Comissió s'havia constituït a mitjans d'agost de 1938 sota la presidència del mariscal britànic Sir Philip Chetwode,⁶⁶ amb seu a la ciutat francesa de Pau. Des d'aleshores, la Comissió Chetwode va assumir la gestió de les polítiques d'intercanvis de presoners espanyols i d'estrangers de les dues zones amb la col·laboració del CICR (que va continuar patrocinant-ne alguna amb menor mesura) i l'ajuda de representants diplomàtics.

A partir de maig de 1938 el port de Gandia va centralitzar les activitats diplomàtiques del govern britànic i l'eixida de presoners espanyols i estrangers intercanviats, a través de la flota de la Marina de Guerra.⁶⁷ Els continus bombardejos de l'aviació franquista sobre la ciutat de València havien decidit a les autoritats britàniques a canviar el seu port d'operacions pel de Gandia, que administraven directament i distava uns quants quilòmetres del casc urbà. A més a més, els proporcionava unes condicions més favorables i discretes per a la gestió d'una política d'intercanvis de presoners, que havia pogut causar certs malestars entre la població civil de València.

El 6 d'octubre de 1938 van eixir des del port de Gandia, en el contratorpediner britànic *Imperial*, 24 presoners de guerra, 14 d'ells de nacionalitat italiana (possiblement aviadors), dels quals desconeixem la seua presó de procedència.⁶⁸ En contrapartida van ser alliberats 14 brigadistes nord-americans per la frontera francesa, amb la mediació del CICR. Aquesta operació d'intercanvi s'havia realitzat sota l'impuls de l'ambaixador dels Estats Units, Claude G. Bowers, el qual duia els dos mesos previs de negociacions amb el marquès De Rialp, representant del govern de Burgos. Bowers va rebre els seus compatriotes en el pont internacional d'Hendaia,

65. RUBIO, J. (1979): *o. c.*, p. 423.

66. També en van formar part Henry Charles Dick, antic cònsol a Viena, el coronel Robert Alastair Hay, el tinent coronel W. H. Mosley i Howard Denys Russel Cowan, antic vicecònsol a l'Havana. *La Vanguardia* del 16 d'agost de 1938.

67. CDMH. PS Madrid, 508/57.

68. CDMH PS Barcelona, 795,

en la mateixa frontera francesa, sorprenent-se per l'actitud i la "normalitat" dels seus compatriotes:

"... al acercarme a ellos, gritaron todos a coro: ¿Quién ganó los campeonatos mundiales?, me impresionaron como norteamericanos normales. Eran rudos de aspecto, pero no de modales, y no se quejaron del trato recibido como prisioneros."⁶⁹

Uns dies després es va produir el primer intercanvi conegut d'italians capturats a Guadalajara que romanien empresonats al Dipòsit de Presoners de Gandia. El 18 d'octubre 97 presoners italians van ser evacuats des del port de Gandia en el contratorpediner britànic *Inglefield*, intercanviats per 100 brigadistes britànics. Aquesta operació s'havia acordat entre els governs britànic i italià, i va ser gestionada davant les autoritats espanyoles corresponents per la Comissió Chetwode. Prèviament, el 12 de juny de 1938, els presoners britànics en poder dels franquistes havien sigut traslladats des de la província de Càceres cap a un camp de concentració de Palència,⁷⁰ administrat pels italians del CTV, amb la intenció d'accelerar les negociacions i el tracte dels captius.⁷¹ El procés d'intercanvi s'havia vist paralitzat fins a octubre a causa de la crisi dels Sudets que mantenia tota la flota naval britànica en situació d'alerta, davant la possibilitat de l'esclat d'un conflicte bèl·lic europeu, segons Antonio Moral.⁷² El centenar de presoners britànics no van ser repatriats pel govern de Burgos fins haver rebut prèviament la confirmació de l'alliberament dels presoners italians, comunicada el 22 d'octubre. Aleshores els presoners britànics van ser traslladats a la presó d'Ondarreta,⁷³ a Sant Sebastià, i després de romandre-hi dos dies, un primer grup de 40 en van ser alliberats per la frontera francesa,

69. BOWERS, C. G. (1977): *Misión en España*, Editorial Grijalbo, Barcelona, pp. 404-405.

70. Marques assenyala que havien sigut traslladats 190 presoners britànics. Vegeu MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 295.

71. BAXELL, R. (2004): *British volunteers in Spain. The British battalion in the International Brigades, 1936-1939*, Routledge, London, p. 126.

72. MORAL, A. M. (2008): *o. c.*, pp. 252-253.

73. J. A. Fernández esmenta que els presoners britànics havien sigut conduïts al camp de concentració de Miranda de Ebro abans de ser alliberats en contradicció amb allò que afirma Baxell. Vegeu FERNÁNDEZ LÓPEZ, J. A. (2004): *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro*, Edita J. A. Fernández López, Miranda de Ebro, p. 132.

el 24 d'octubre, i la resta en els dies següents.⁷⁴ A conseqüència de l'èxit dels primers intercanvis i a l'esguard dels que estaven en procés, els 41 presoners italians capturats a Guadalajara, que restaven tancats a la Presó de Sant Miquel dels Reis, van ser traslladats al dipòsit de Gandia per ordre de la DGP, el 3 de novembre de 1938.⁷⁵

L'èxit d'aquests intercanvis de presoners estrangers, a més d'altres efectuats entre espanyols, va motivar alguns governs com el cubà, el xilè, el suec i el francès, entre d'altres, a iniciar gestions per a aconseguir l'alliberament dels seus súbdits, membres de les Brigades Internacionals.⁷⁶ Així l'ambaixada cubana, sota la direcció de Ramón Estalella, va remetre un projecte al Ministeri d'Estat republicà per a intercanviar 23 presoners cubans de les Brigades Internacionals pel mateix nombre d'italians feixistes. Aquestes negociacions es van realitzar entre novembre i desembre de 1938 i, a suggeriment del CICR, va augmentar-se fins a 40 el nombre de presoners cubans per a intercanviar, encara que finalment només es va tancar un principi d'acord per alliberar-ne 10.⁷⁷ Unes altres vegades, la passivitat d'alguns governs cap als seus brigadistes internacionals empresonats va instar el CICR a suplir-los i assumir, de fet, les gestions per al seu alliberament. Aquest fou el cas del delegat suís del CICR a la zona de Burgos, Jean d'Ammán, el qual no va dubtar per intermediar a favor de l'alliberament d'11 dels seus compatriotes empresonats a San Pedro de Cardeña.⁷⁸

A finals de 1938 es va constituir un Comité d'ajuda als presoners de guerra d'Espanya. Estava compost per francesos com el general mèdic Pelloquin, els coronels Vincent i Bienfait, el senador Marius Moutet i Jules Dumont (exmilitar i exbrigadista internacional), conjuntament amb el coronel suec Brats i el major anglès Niels Hunter.⁷⁹

74. BAXELL, R. (2004): *o. c.*, p. 126.

75. CDMH PS Madrid, 672.

76. També hi hagueren diferents gestions frustrades per a alliberar 41 presoners polonesos i 15 txecoslovacs, membres de les Brigades Internacionals per altres presoners italians del CTV. Vegeu Inventari C ESCI, *o. c.*

77. Per a més detalls sobre aquestes negociacions, vegeu MORAL RONCAL, A. M. (2008): *o. c.*, pp. 253-256.

78. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 310.

79. Marques li atribueix a aquest comitè l'alliberament d'alguns centenars de presoners de les Brigades Internacionals que nosaltres hem detectat que van ser alliberats per altres organismes. Caldria aprofundir en l'activitat real d'aquest comitè. L'actuació i els intercanvis que pogueren gestionar ens

L'ofensiva franquista sobre Catalunya, iniciada a finals de desembre de 1938, va accelerar els processos de negociació dels intercanvis entre el govern britànic i les autoritats de Burgos, amb una nova proposta que volia aconseguir l'alliberament de 77 britànics i 31 canadencs de les Brigades Internacionals per 110 italians del CTV. Aquesta diferència de 3 presoners més a favor dels italians es devia al fet que en l'anterior intercanvi d'octubre de 1938 s'havien alliberat 3 britànics més, que llavors calia compensar. Les autoritats franquistes van acceptar aquesta proposta, i el 23 de gener de 1939 van traslladar el grup de 108 internacionals des de San Pedro de Cardena fins a la presó d'Ondarreta (uns dies abans havien eixit en la mateixa direcció 11 presoners suïssos).⁸⁰ R. Baxell assegura que el govern canadenc va rebutjar assumir el cost de la repatriació dels seus compatriotes, situació que va provocar que els britànics es replantejaren les negociacions i decidiren continuar amb l'intercanvi però restringint-lo als presoners britànics tan sols.⁸¹ Les autoritats franquistes van rebutjar modificar les condicions inicials acordades mentre que els francesos comunicaven que no acceptarien el pas dels presoners canadencs per la seua frontera si no comptaven amb el recolzament de les autoritats del seu país. En definitiva, aquest projecte d'intercanvi es va veure frustrat i ajornat fins que el 28 de gener de 1939 el govern canadenc va disposar d'un fons econòmic per a finançar les gestions i la repatriació dels seus compatriotes empresonats. Superat aquest desencontre, el projecte d'intercanvi va continuar suspès perquè tota la flota britànica, que havia de transportar els presoners italians de Gandia a Palma de Mallorca, es trobava ocupada evacuant els ciutadans britànics i els refugiats espanyols per la imminent ocupació franquista de Barcelona, produïda el 26 de gener de 1939.

Aquesta operació es va reprendre amb una disminució considerable del nombre total de presoners per a intercanviar, amb 41 internacionals menys respecte a l'acord anterior. Es va caracteritzar per ser només entre britànics

plantegen certs dubtes, però possiblement aconseguiren l'alliberament de 82 francesos, en febrer de 1939, i de 15 suecs i 7 danesos, el 5 d'abril de 1939. Vegeu MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 318; BAXELL, R. (2004): *o. c.*, p.199 GEISSER, C. (1986): *o. c.*, p. 210.

80. WHEELER, G. (2005): *Devolvamos al pueblo su sonrisa. Memorias de un brigadista internacional en la guerra de España*, Oberon, Madrid, p. 146. C. GEISSER afirma que la proposta d'intercanvi era de 110 brigadistes internacionals i R. BAXELL esmenta que era de 75 britànics i d'11 suïssos. Vegeu GEISSER, C. (1986): *o. c.*, p. 193; BAXELL, R. (2004): *o. c.*, p. 132.

81. BAXELL, R. (2004): *o. c.*, p. 193.

i italians, en perjudici dels canadencs. Així el 4 de febrer de 1939 van eixir des del port de Gandia 71 presoners de guerra italians en el navili britànic *Devonshire* amb destí a Palma de Mallorca.⁸² En contrapartida, el 6 de febrer van ser alliberats 67 presoners britànics (3 menys pel romanent pendent) per la frontera francesa. El brigadista George Wheeler, que no fou alliberat en aqueixa operació d'intercanvi junt a 9 altres internacionals, va descriure en les seues memòries com va ser la selecció dels presoners:

“... se ordenó a los prisioneros británicos reunirse en el corredor principal del sótano. Hubo gran agitación cuando apareció un oficial con un fajo de papeles y empezó a leer nombres en voz alta. Fue llamándonos por orden alfabético, despacio, con método... Como deseaba que el oficial se diese prisa. ¿Por qué me llamaba Wheeler y no Aaronovitch? El oficial llegó a la “S”, dobló los papeles y dejó de leer... Qué decepción para los que nos quedamos. Iban a ser liberados sesenta y siete hombres, lo que dejaba aún cautivos a diez británicos, treinta y un canadienses y onze suizos. Fue un duro golpe.”⁸³

Davant el previsible final immediat de la guerra i la incertesa de la sort que podrien tenir els presoners italians del CTV, va accelerar la reacció urgent de l'ambaixada italiana. Per això va presentar, a inicis de febrer, diverses propostes d'intercanvi a D'Amman, delegat del CICR, que aleshores es trobava a Sant Sebastià. Márquez afirma que l'ambaixada italiana intentava negociar un intercanvi que englobara el conjunt dels seus soldats presoners que restaven en poder de la República. Per aquelles dates hi havien retinguts 71 presoners de guerra italians al dipòsit de Gandia i al destacament penal de Calp,⁸⁴ i un centenar més a Venta de Aroz i als seus centres dependents d'Aguadulce i Murta.⁸⁵

Philippe Hahn, delegat del CICR, va arribar a Gandia l'11 de febrer en un navili militar britànic. El vaixell anava proveït de paquets humanitaris

82. ADM 116 M/01105/39: Informe de l'HMS *Devonshire*, de l'1 de febrer de 1939.

83. WHEELER, G. (2005): *o. c.*, p. 150.

84. Més amunt hem afirmat que a Calp hi havien uns 40 italians. Actualment no sabem amb certesa si aquest nombre de presoners italians s'ha de comptabilitzar de forma independent del total dels 200 presoners que hi havia a Gandia fins a l'octubre del 1938.

85. Pel desembre de 1938 un nombre indeterminat de presoners italians concentrats a Venta de Aroz van ser traslladats a Aguadulce i Murta. PS Madrid, 1662, CDMH. MARQUES indica, a la baixa, que hi van restar 106 presoners italians a la zona republicana disponibles per a intercanviar. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 329.

amb alimentació i roba, encara que els seu vertader propòsit era intentar negociar amb les autoritats republicanes l'intercanvi definitiu dels presoners italians. Al port de Gandia, Hahn va ser rebut pel cònsol britànic i pel doctor Castañero (representant de la Creu Roja Espanyola) i, a continuació, va entrevistar-se a València amb el general Miaja. Márquez afirma que Miaja va rebre Hahn ben enfurismat i amb actitud desconfiada, i va rebutjar que els paquets d'ajuda als presoners italians foren repartits, Va recriminar també el CICR la seua suposada passivitat per intentar alliberar el seu fill, empresonat a Burgos.⁸⁶ A la fi, Hahn va aconseguir poder distribuir els paquets als presoners italians de Gandia però les negociacions per a obtenir el seu alliberament van ser suspeses per ordre del president Negrín.

Mentrestant, el cònsol Godden havia organitzat, el 16 de febrer, l'intercanvi d'un grup de presoners britànics (canadencs inclosos) i de suïssos per 45 italians, que havia sigut suspès pel Govern republicà a causa de la recent capitulació de Menorca i per la disposició de les autoritats britàniques a reconèixer oficialment el Govern de Franco. El vertader motiu de la suspensió de les negociacions es devia, segons Geisser, al fet que, abans de la caiguda de Catalunya, el govern de Negrín havia acordat amb la mediació de França un intercanvi de 600 presoners condemnats a mort pel conjunt dels presoners internacionals. Sembla que aquest intercanvi s'havia vist incomplert per les autoritats de Burgos, que només havien alliberat 82 francesos i havien promés completar-lo a continuació.⁸⁷

EL DARRER INTERCANVI DELS PRESONERS ITALIANS A GANDIA EN L'HMS *NUBIAN* (MARÇ DE 1939)

El reconeixement oficial britànic del govern de Franco, produït el 27 de febrer, i el posterior colp d'estat contra el govern de Negrín, del 5 de març, amb la constitució del Consejo Nacional de Defensa, van obrir un nou context per a les negociacions dels intercanvis pendents d'estrangers. Philippe Hahn, del CICR, va aprofitar els darrers esdeveniments per tornar a entrevistar-se a Madrid amb el general Miaja (que ostentava llavors la presidència del Consejo Nacional de Defensa) per a intercedir en la represa

86. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 338.

87. GEISSER, C. (1986): *o. c.*, p. 199.

de les negociacions per a alliberar els 168 presoners italians de Gandia.⁸⁸ Aquest darrer intent negociador va ser encapçalat conjuntament pel CICR, a través de Hahn, i per Denys Cowan, en representació de la Comissió Chetwode. El 26 de març, el cònsol Godden va informar el contraalmirall John C. Tovey,⁸⁹ cap de les forces navals britàniques a la Mediterrània, que al voltant de 200 presoners italians estaven sent concentrats a la zona de València per a un possible intercanvi (sembla que 97 presoners italians havien sigut traslladats des d'Almeria al Dipòsit de Presoners de Gandia, que aleshores retenia uns altres 71 italians) i que les autoritats republicanes sols estaven disposades a alliberar si tenien prou garanties que serien conduïts a un port estranger.⁹⁰ Godden també va comunicar a Tovey que 40 presoners italians anaven a ser intercanviats per presoners britànics i li requeria preferència en el seu embarcament. Márquez afirma, seguint el relat dels fets realitzat per Hahn, que els britànics només estaven disposats a evacuar un grup de 51 presoners italians. Va ser necessari que aquest delegat del CICR intercedira davant el cònsol Godden per aconseguir el consentiment del seu govern per a un previsible trasllat de la resta dels italians.⁹¹ Al capdavall, el 28 de març, Godden va rebre el consentiment del seu govern per a l'embarcament de tots els italians i d'un reduït nombre de refugiats polítics espanyols.⁹²

88. Curiosament, el 9 de març de 1939, el fill del general Miaja va ser intercanviat per Miguel Primo de Rivera, que va eixir des del port de Gandia. MORAL, A. M. (2008): *o. c.*, p. 243.

89 John Cronyn Tovey, 1r Baró Tovey (7 de març de 1885 - 12 de gener de 1971) va ser un almirall de la Royal Navy britànica. Tovey ingressà a la Royal Navy amb només 14 anys. Amb l'esclat de la Primera Guerra Mundial, Tovey serví al creuer *Amphion* i, posteriorment, comandà el destructor HMS *Onslow* durant la Batalla de Jutlàndia, per la qual cosa va ser condecorat. Després de la guerra ocupà diversos serveis, un a l'HMS *Victory* en la Base Naval de Portsmouth, i tingué diversos comandaments fins que, en 1932, se li atorgà la comandància del cuirassat HMS *Rodney*. A continuació, va ser promogut a Comodor i a Contraalmirall, servint a la Mediterrània amb Destructors, sota un altre antic oficial de Destructors, l'Almirall Andrew Browne Cunningham, i posteriorment, com a Ajuda de Camp Naval del Rei. Quan Itàlia declarà la guerra en 1940, Tovey havia estat promogut a Vicealmirall i Segon al Comandament de la Flota de la Mediterrània. Participà en la Batalla del Cap Spartivento. El seu èxit més notable va ser l'enfonsament del cuirassat alemany *Bismarck*, a bord del cuirassat HMS *King George V*. Com a Comandant en Cap de la Home Fleet, també era responsable dels Combois de l'Àrtic, que viatjaven cap a la Unió Soviètica. Es retirà l'any 1946 tot i que, al ser Almirall de la Flota, restà com a membre actiu de la Royal Navy la resta de la seua vida. El mateix any va ser ennoblit com a Baró Tovey de Langton Matravers, títol que s'extingí amb la seua mort.

90 ADM 116/3896: Informe de l'HMS *Galatea*, del 3 d'abril de 1939.

91. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 344.

92. Public Record Office, ADM 116/3896.

En l'informe redactat poc després dels fets, el cònsol Godden esmenta que la major part del dia 28 de març l'havia passat negociant amb les autoritats republicanes a fi d'obtenir la documentació necessària per a l'alliberament i el transport de 40 presoners italians, dins d'un intercanvi acordat pels britànics.⁹³ Aquell mateix dia va rebre l'autorització telefònica del Consejo Nacional de Defensa per a procedir a l'evacuació de la resta dels 128 presoners italians, gràcies a les negociacions del CICR i de la Comissió Chetwode. Godden també va fer esment de l'èxit de les seues gestions a l'aconseguir enviar el director del Dipòsit de Presoners de Gandia l'ordre final d'evacuació dels italians. El CICR, a través de Hahn, també va realitzar les seues pròpies gestions adreçant-se al general José Aranguren, de la comandància militar de València, per a organitzar el traspàs formal dels presoners italians.

La nit del 28 de març les autoritats republicanes van comunicar a Godden que, l'endemà de matí, devien estar a punt per a embarcar els 168 presoners italians i que no hi havia inconvenient per traslladar-los al port de Palma de Mallorca. Segons l'informe de procediment del navili britànic HMS *Nubian*, a les sis de la matinada del 29 de març, van rebre l'ordre d'embarcament transmesa pel contraalmirall Tovey i va enviar, a continuació, 1 bot amb 1 oficial i 1 intèrpret per a rebre'ls.⁹⁴ Aquests britànics es van trobar al port de Gandia quasi dos centenars de republicans, sobretot membres del Consejo Nacional de Defensa, més un grup de soldats armats, que desesperadament esperaven la seua evacuació. A causa de no poder obtenir cap informació sobre l'estat dels italians ni de poder-se comunicar amb el cònsol, pel tall de les línies telefòniques, el destacament britànic va tornar al *Nubian* a fi de rebre noves ordres. Unes hores després, a les 9 del matí, van arribar al *Nubian* procedents del port de Gandia el Coronel Hay, de la Comissió Chetwode, i dos bascos, Velar i Ibarra, membres d'una comissió semblant, segons els informes britànics. Hay va informar els oficials britànics que Godden havia tornat al consolat per a poder estar en contacte a través de l'estació pròpia de radiotransmissió i que els presoners italians estaven a punt d'arribar, per la qual cosa s'havien de preveure problemes en

93. Public Record Office, FO 371/25154/W6705/385: Informe del cònsol Godden al Foreign Office, 12 d'abril del 1939.

94. Public Record Office, ADM 116/3896.

el moll quan els republicans s'adonaren del seu embarcament mentre que ells no el tenien permés. A continuació, el *Nubian* va enviar una dotació de soldats aparentment desarmats de la Marina Britànica, amb armes i municions amagades en els bots, per a assegurar la protecció dels italians i la resistència armada de la tripulació si haguera sigut necessària. Una estona més tard va arribar el cònsol Godden a Gandia, i es va traslladar ràpidament al *Nubian* per a comunicar-los que la situació era molt tensa al port i que dubtava que els presoners italians aconseguiren arribar-hi. A les 10.30 h, el contraalmirall Tovey va ordenar personalment l'evacuació només dels presoners italians i va donar instruccions per a supeditar les vides dels marins britànics a qualsevol acció perillosa d'embarcament.

Una hora després, coincidint amb la presència del navili de guerra britànic *Sussex* a les proximitats de la costa de Gandia, es va tenir confirmació que el primer grup d'italians havia arribat, custodiats per una forta guàrdia, que s'havia obert pas pel moll enmig dels refugiats. Els presoners italians havien sigut transportats en camions des del Dipòsit de Presoners fins al port en alguns viatges, a través d'una ciutat que ja estava controlada per grups armats de falangistes.⁹⁵ El cònsol Godden va recollir en el seu informe el reconeixement a les gestions fetes per les autoritats republicanes i del Dipòsit de Presoners per haver pogut aconseguir traslladar al port els 168 italians, malgrat les dificultats del seu transport entre la confusió regnant en la ciutat de Gandia.⁹⁶ A la fi, entre les 12.30 h i les 14.30 h, tots els presoners italians van ser traslladats al *Nubian*, utilitzant els bots del *Sussex* que tenien majors dimensions. Però no es va permetre l'embarcament dels refugiats espanyols que romanien al moll de Gandia. Godden va assenyalar que sols un presoner italià que estava al port va rebutjar embarcar amb la resta, aparentment per motius polítics, i que a continuació va desaparèixer. Sembla, segons Márquez, que l'italià era un militar comunista que va ser

95. Eladi Mainar esmenta que al dipòsit de Gandia s'havien produït els primers alliberaments de falangistes a partir del 27 de març. Vegeu SANTACREU SOLER, J. M. (coord.) (2008): *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant. Març de 1939*, Tres i Quatre, València, p. 129.

96. Francisco Azorín, presoner franquista al dipòsit de Gandia, va afirmar en una entrevista anys després: "... nos levantamos y comprobamos con sorpresa, que se habían ido los guardias (...) El director de la cárcel nos llamó al patio y nos dijo que habíamos ganado y que nos pedía como último favor que esperaríamos a la tarde en que nos vendrían a buscar ...". Vegeu MONTOLIU, P. (1999): *Madrid en la Guerra Civil. Los protagonistas*, vol. II, Sílex, Madrid, p. 155.

un dels primers detinguts pels grups locals de falangistes.⁹⁷ Entre les 18.30 h i les 22.00 h, de la vesprada del 29 de març, els italians van ser traslladats des del *Nubian* fins al *Sussex*, per a dirigir-se darrerament al port de Palma de Mallorca, base de les tropes feixistes italianes durant la Guerra Civil.⁹⁸

En les hores que romangueren dalt del *Nubian*, els presoners italians van ser alimentats i posats a disposició dels metges per a ser examinats. El comandant del *Nubian* va assenyalar, en el seu informe, que els presoners estaven ben controlats per un jove tinent italià i que tots plegats presentaven una pobra condició física a més de malalties. L'informe mèdic del *Nubian* recollia que els 167 italians tenien una edat compresa entre els 19 i els 49 anys i que presentaven una moral molt baixa, amb l'excepció d'uns pocs.⁹⁹ Continuava l'informe assenyalant que el 15% tenien hèrnies de llarga durada, el 20% tenien escoliosi d'espina, 2 estaven encorbats, 11 presentaven cicatrius de ferides i sols 1 la tenia en la part davantera del cos. Critien, que fou el metge del *Nubian* que els va reconèixer, considerava que la seua condició física era extremadament dolenta i que això només es podia deure a la seua sobreexplotació en treballs forçats.

En contrapartida, les autoritats franquistes van traslladar a la frontera francesa 10 presoners britànics, 31 canadencs i 11 suïssos, el dia 5 d'abril. L'intercanvi va continuar amb l'alliberament de 71 nord-americans, 15 suecs, 7 cubans, 7 danesos i 4 xilens, el 22 d'abril de 1939. El procés de bescanvi es va completar el 27 d'abril amb la posada en llibertat de 8 britànics i 2 canadencs.¹⁰⁰ En aquesta darrera operació, el govern franquista havia alliberat 166 presoners de les Brigades Internacionals; però va retindre 12 nord-americans i 35 cubans perquè no s'havia completat l'intercanvi per part dels republicans a causa que 27 italians arribaren tard a Gandia per a

97. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 344.

98. El *Nubian* va arribar a Marsella el 30 de març, a les 17.00 h, on estaven esperant-los el cònsol d'Itàlia i un representant d'una línia naviliera de la mateixa nacionalitat, amb la creença que en aquell vaixell romanien els presoners italians. El coronel Hay, de la Comissió Chetwode, va oferir les seues disculpes per no haver pogut informar les autoritats italianes que els seus compatriotes alliberats havien sigut enviats a Palma de Mallorca, i no a Marsella com s'havia acordat inicialment. Public Record Office, ADM 116/3896.

99. Public Record Office, ADM 116/3896: Informe mèdic del metge del *Nubian*, C. R. Critien, redactat l'1 d'abril del 1939.

100. GEISSER, C. (1986): *o. c.*, pp. 210-213.

l'evacuació en el *Nubia*.¹⁰¹ Un dia després de l'evacuació general dels italians, el 30 de març de 1939, arribaren amb retard uns altres 27 presoners italians, que s'havien vist paralizats a 67 quilòmetres de Gandia per la càtica situació de les comunicacions terrestres en els darrers dies de la guerra. Eixe succés tingué les seues conseqüències, descrites en l'intercanvi acordat amb les autoritats de Burgos.¹⁰²

En resum, els processos de negociació i d'intercanvi entre 1938 i 1939 havien aconseguit l'alliberament de 349 presoners italians del CTV i l'alliberament de 347 brigadistes internacionals en contrapartida.¹⁰³

La victòria franquista va suposar l'imminent retorn al seu país d'un nombre indeterminat d'expresoners de guerra italians que romanien encara a la zona de València i d'Almeria, al no haver pogut ser inclosos en cap procés d'intercanvi. No tingueren la mateixa sort els combatents de diferents nacionalitats de les Brigades Internacionals que romanien empresonats a San Pedro de Cardeña i a Miranda de Ebro, per als quals el final de la guerra també suposava, en molts casos, perdre l'esperança de ser alliberats en un intercanvi. En el nou context, previ a la Segona Guerra Mundial, els brigadistes només van comptar amb la fugaç esperança o amb la por (segons si els països eren democràtics o feixistes) de les gestions que pogueren realitzar els seus països d'origen per a aconseguir-ne la repatriació.

101. URCELAY MARAGNES, D. (2008): *Les volontaires cubains dans la défense de la République espagnole*, L'Harmattan, París, p. 234.

102. MARQUES, P. (2000): *o. c.*, p. 345.

103. El CICR assenyalà en un informe propi que fins al 20 de febrer del 1939 s'havien alliberat 358 presoners italians. Inventari CICR, *o. c.*

ELS EXILIATS DEL L'HMS *GALATEA* I LA TRAGÈDIA D'ALACANT

El 30 de març de 1939, el port de Gandia fou el punt d'embarcament del coronel Casado amb un grup de 194 refugiats republicans mentre València estava ocupada per les tropes franquistes i al port d'Alacant es vivien uns moments dramàtics descrits en el llibre *Una presó amb vistes al mar* de l'editorial 3i4. Al port d'Alacant s'amuntegaren milers de republicans en un intent desesperat de fugida; però la fugida esdevingué un epíleg dramàtic de la guerra. Els vaixells que havien d'acudir al port d'Alacant per a embarcar-los cap a l'exili mai no arribaren mentre que l'Armada britànica embarcava els republicans de l'entorn de Casado en el port de Gandia sense que la flota de guerra franquista ho impedira.

Davant la costa dels ports de Gandia i Alacant, com ja hem vist, els vaixells de guerra franquistes podien patrullar sense cap impediment. El mateix destructor *Melilla* informava al comandament franquista: “no cal témer cap acció ofensiva enemiga”.¹ La Flota republicana feia més de 20 dies que havia fugit a Bizerta. Una ordre d'operacions de les Forces de Bloqueig del Mediterrani del dia 28 de març de 1939 informava que els republicans només tenien una part de l'Aviació, algunes barques torpedineres i alguns patrullers per a poder eixir del territori nacional. Al mateix temps, les autoritats militars franquistes ordenaven a qualsevol vaixell que es trobara dintre les 3 milles d'aigües jurisdiccionals que n'isquera. En cas de no obeir, li dispararien i el capturarien.² Els pocs vaixells que intentaven

1. Servei Històric de l'Armada (SHA): Estado Mayor Armada. partes de Campaña, 25-13, Destructor *Melilla*, Parte de Campaña nº 79, comprende del 29 de marzo al 1 de abril.

2. SHA. Estado Mayor Armada. Órdenes de Operaciones de las Fuerzas de bloqueo Mediterráneo. 25-12.

entrar en els ports republicans sabien que s'exposaven perquè les ordres eren "capturar tot buc que navegue dintre de les aigües jurisdiccionals".³

La situació en terra no era molt millor per als republicans. Per un costat, des del dia 27 de març, havien començat a ser alliberats els presos falangistes que es trobaven a l'Escola Pia de Gandia i els franquistes perseguits i amagats dels pobles de la Safor també isqueren dels seus amagatalls. Per un altre costat, els polítics del Front Popular volien marxar en qualsevol vaixell cap a l'exili igual que els soldats i militars que arribaven des del front de batalla abandonat.⁴

Aquestes circumstàncies dificultaren les condicions de l'embarcament pactat dels últims presoners italians des de Gandia, perquè al moll del port es concentraren nombrosos soldats republicans armats que esperaven qualsevol vaixell per a eixir-ne. El capità del *Nubian* qualificà els soldats republicans com "rather unpleasant type", és a dir, gent bastant desagradable.⁵ A la fi, el 29 de març a les 10.30 h, els presoners italians pogueren ser embarcats en el vaixell de guerra britànic HMS *Nubian*, des d'on foren traslladats al *Sussex*. El cap de les forces navals britàniques en la costa republicana, contraalmirall Tovey, restringí personalment l'embarcament només als presoners italians i no permeté que cap refugiat espanyol embarcara aquell matí del 29 de març, la qual cosa generà tensions entre els republicans que estaven al port de Gandia.

El 28 de març la ciutat de València havia viscut les últimes hores sota el règim republicà. Els anarquistes hi havien requisat automòbils i s'havien armat per a prendre el port de València i organitzar l'eixida d'Espanya, segons conten les fonts del Partit Comunista.⁶ Es publicaren els últims

3. SHA. Estado Mayor Armada. partes de Campaña, 25-13. Destructor *Melilla*. Les ordres afirmaven clar que "todo buque, cualquiera que sea su bandera que se encuentre dentro de las 3 millas se le ordenará salir fuera de ellas, se le detendrá y embarcándole una dotación de presa se le enviará a PALMA. Caso de no obedecer las señales se le disparará un cañonazo a proa de aviso, repitiéndose si es necesario y en último extremo se le obligará por la fuerza". Orden de Operaciones nº 641 para "Melilla" SHA. Estado Mayor Armada. Órdenes de Operaciones de las fuerzas del bloqueo del Mediterráneo, 25-12. Signat per l'almirall Jefe de Flota y Fuerzas de Bloqueo del Mediterráneo, Manuel Moreno.

4. ESCRIVÀ ROGER, A. (1981): *Historia Política de Gandia, 1880-1980*, Gandia, p. 95.

5. Letter of Proceedings of HMS *Nubian* at Gandia. Public Record Office, ADM 116/3896.

6. Informe al Comité Central de lo ocurrido en el puerto de Alicante y observaciones hechas en la España de Franco". Emilio Pérez, Comité Provincial de València, Archivo del Comité Central del PCE, Tesis y Manuscritos.

números de *La Correspondencia de Valencia*, òrgan de la UGT, *Fragua Social*, de la CNT, i *El Mercantil Valenciano*, diari republicà d'esquerres. També isqué l'últim vaixell amb refugiats del port de València: el *Lezardieux*, que transportava els quadres d'alguns partits i sindicats del Front Popular en nombre proporcional, entre els quals es trobaven, com hem vist més amunt, Ettore Vani, antic director del diari *Verdad*, i l'esposa de Palmiro Togliatti, Rita Montagnana. Les faules assenyalaven que al port d'Alacant devien arribar vaixells per a embarcar a tots aquells que ho desitjaren i que no havien pogut embarcar a València. De fet, en la seu del Partit Comunista de València, es va rebre la notícia que al port d'Alacant hi havia un gran vaixell per a embarcar la gent que volguera eixir d'Espanya. Els dirigents comunistes enviaren a Alacant quadres del partit per a organitzar-ne l'evacuació i més de 20 cotxes i entre 14 i 16 camions plens de gent.⁷

El 29 de març Casado encara parlà per ràdio des de València a la població demanant tranquil·litat, a pesar que des del dia anterior la gent de la ciutat coneixia l'arribada dels Serveis de Propaganda de l'Exèrcit franquista. Els falangistes eren les noves autoritats fins que les tropes del general Aranda ocuparen la ciutat. Qui havia sigut capità ajudant del general Aranguren ostentava provisionalment el comandament militar de la ciutat. La preocupació principal de les persones que havien tingut algun relleu polític o professional era eixir de la zona republicana. El president de l'Audiència Provincial de València, José Rodríguez Olazábal, s'entrevistà amb el coronel Casado per a demanar-li auxili i l'informà que l'única eixida estava a Alacant. Rodríguez Olazábal també va entrevistar-se amb l'antic governador civil de València Manuel Molina Conejero, amb el general Menéndez cap de l'Exèrcit de Llevant i amb el general Aranguren per a poder traslladar els seus coneguts i companys cap a Alacant. Aconseguí una camioneta i anaren cap a Alacant. Mentrestant, els falangistes eren els amos de la situació. Comprovaren que el vaixell de guerra *Melilla* havia entrat al port de València, on embarcà el pràctic del port que els va anunciar que tot estava en mans de persones favorables als insurrectes.

7. Arxiu del Comitè Central del PCE: "Informe del Comitè Provincial de Valencia: conocimiento y posición del partido ante la Junta", p. 33.

L'endemà, 30 de març, les tropes del general Aranda entraren en la ciutat de València.⁸ Els primers soldats en entrar foren els de la Bandera Valenciana de la Falange, els del Batalló Arapiles i el Tercer Tambor de Regulars. Oficialment l'entrada es produí a les 10 del matí. S'hi publicà el diari *Avance* i l'emissora Unió Ràdio de València rebé a les 10 del matí una nota per a retransmetre-la a tots els valencians que deia:

“A las 8'30 el batallón de orden y policía de ocupación ha entrado en Valencia ¡Valencianos el Generalísimo Franco os ha liberado y podéis tener el orgullo de que vuestra liberación la ha llevado a termino el heroico ejército de Levante en el que forman parte las columnas de Galicia comandadas por nuestro general Aranda acabando con esta ocupación de Valencia el punto culminante de las sucesivas victorias conseguidas por el glorioso ejército español. El batallón de orden compuesto por la Guardia Civil, Asalto, Policía, etc. Ha venido para devolveros el orden y la tranquilidad que os pisoteó el régimen soviético y para implantar la nueva y patriótica disciplina de Franco. Para festejar tan gran acontecimiento se ordena el cierre del comercio excepto los de comestibles; igualmente cerrarán las cervecerías, cafés, bares, y toda clase de espectáculos. Desde las 8 de la noche queda terminantemente prohibida la circulación de la población civil por las calles celebrando en sus casas, en la intimidad del hogar, el triunfo de Valencia. Solamente podrán circular los militares en función del servicio y los obreros, que con los panaderos, vayan a incorporarse urgentemente al trabajo los cuales irán provistos de una autorización de los diferentes sectores en que se ha dividido la población. Espero que con vuestro patriotismo nos ayudaréis en nuestro trabajo. ¡Viva España!, ¡Viva Franco!”⁹

De seguida les forces d'ocupació aparegueren pels pobles de la costa i els milers de refugiats s'amuntegaren als ports del Mediterrani on suposaven que hi havia vaixells per a embarcar. Al País Valencià, les úniques possibilitats de fugida eren els ports que encara no havien ocupat plenament els franquistes: Alacant i Gandia.

Segons Andrés Escrivà,¹⁰ Gandia fou ocupada per les tropes de Franco el dia 29 de març de 1939 i, per ordre del comandant militar de la plaça, el 30 de març s'hi constituí l'Ajuntament franquista, presidit per Ramón Sancho Sorita. Les actes municipals de Gandia diuen que el nou Ajuntament

8. SHA. Partes de Campaña, 25-13. Parte de Campaña nº 79. Destructor *Melilla*.

9. AGMAV, Cuartel General del Generalísimo, Leg. 277, Carp. 5, Arm. 5.

10. ESCRIVÀ ROGER, A. (1981): *Historia política de Gandia*, Edició de l'autor, Gandia, p. 96.

es va reunir al Saló de Plens a les 18.15 h del dia 30 de març sota la presidència provisional de Juan Durà Sanjuan, nomenat pel comandant militar de la plaça, per a possessionar els nous regidors i elegir per unanimitat el primer alcalde del nou règim, Ramón Sancho. Curiosament, les actes municipals no diuen res de la situació del port ni de la presència de Casado ni del desembarcament dels oficials del *Mar Negro*.

EL PAPER DEL CÒNSOL GODDEN EN L'EMBARCAMENT

El 29 de març de 1939, el coronel Casado demanà ajuda al cònsol britànic Godden a València per a eixir en vaixells de guerra britànics ell mateix i els seus seguidors. El Foreign Office britànic informà el cònsol que tenia permís per a embarcar-los en els vaixells que estaven fora del port de Gandia i que el destí final dels refugiats republicans devia ser una decisió del Govern britànic.¹¹

El cònsol Godden jugà un paper decisiu en aquestes darreres hores del règim republicà a bord dels vaixells de guerra anglesos per tal d'informar constantment el seu Govern i les autoritats de Marina de guerra britànica, perquè les comunicacions a terra ho feien impossible en unes hores plenes d'angoixa i inseguretat. Malgrat la presència dels vaixells de guerra britànic al port de Gandia, les coses eren complicades per als republicans de Casado, ja que l'embarcament de refugiats des de qualsevol port era considerat pels militars franquistes com un acte contra el seu Govern.

El vicecònsol britànic a Palma de Mallorca avisà l'almirall Tovey, cap de les forces navals britàniques en el Mediterrani Occidental, que l'embarcament de refugiats en navilis anglesos devia causar un greu ressentiment en les autoritats franquistes.¹² Godden i el capità del *Sussex* es posaren en contacte amb el contraalmirall Tovey per a solucionar el problema. L'almirall havia arribat el mateix dia 29 de març a les 5 de la vesprada al port de Gandia a bord de l'*HMS Galatea*. El *Sussex* i el *Nubian* havien ancorat a Gandia el 29 de matí.

11. Public Record Office, FO 371/ W 5263/2082/41: Secret message from H. M. Consul; Message confidential from SNO Eastern Area, 29 march.

12. Public Record Office, ADM 116/3896: Report of Proceedings HMS *Galatea*, p. 7.

El mateix 29 de març ja s'havien concentrat un bon nombre de refugiats als molls del port de Gandia, els quals volien expatriar-se sense rebre cap comunicació de concentrar-s'hi. La situació s'agreuà quan hi arribaren també vora 300 soldats dels fronts a conseqüència de l'ordre de capitulació total signada pel coronel Casado i pel general en cap de l'Exèrcit de Llevant. Aquestes tropes s'havien trobat amb els falangistes als carrers de Gandia, la qual cosa els obligà a dirigir-se al port en els mateixos moments que hi havia els presoners italians i la majoria dels membres del Consejo Nacional de Defensa esperant embarcar en els vaixells de guerra britànics. El cònsol Godden assegura en el seu informe que eren militars comunistes, que estaven armats i que amenaçaren el coronel Casado que si embarcaven sense ells s'oposarien obrint foc en cas necessari contra els que ja es trobaven als molls per a accedir als vaixells. L'hispanista anglès M. Alpert, possiblement sense massa informació al respecte, assegura que els soldats eren un grup d'homes famolencs i malvestits que buscaven menjar.¹³

Aquesta situació inesperada obligà Casado a reunir-se amb els soldats i els convencé perquè es traslladaren a Alacant, informant-los que devia haver-hi gran quantitat de vaixells per a embarcar. El cap militar dels soldats era el comandant Narciso Julián, que comandava una brigada blindada. Narciso Julián afirma que fou Mr. Apfel el que els insistí que marxaren cap a Alacant on hi havien vaixells esperant-los.¹⁴ L'almirall Tovey, present en tots aquests esdeveniments, també confirma el judici del comandant Narciso. Tovey diu que se n'anaren cap a Alacant sota la falsa impressió que els va donar Mr. Apfel, que hi havia vaixells esperant per evacuar-los.¹⁵ Els soldats marxaren finalment cap a Alacant alhora que el capità de l'HMS *Sussex* desembarcà una guàrdia desarmada de Royal Marines.¹⁶

El mateix dia 29 de març, la situació fou explosiva al port de Gandia perquè hi havia els soldats republicans armats, que acabaren anant a Alacant,

13. Afirmació gratuïta que sembla no ser real, puix els soldats el que probablement devien voler era fugir de les possibles represàlies franquistes. De segur, poques persones en el bàndol republicà devien anar sobrats de menjar. ALPERT, M. (1975): *o. c.*, p. 69.

14. FRASER, R. (1979): *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros*, tom II, Ed. Crítica, Barcelona, p. 292.

15. Public Record Office, ADM 116/3896: Report of Proceedings, HMS *Galatea*, 3-4-1939..

16. Public Record Office, FO 371/W 6705/2082/41: Informe del cònsol Godden.

i els presoners italians esperant embarcar amb el que quedava del Consejo Nacional de Defensa. El coronel Burillo, que estava a Alacant, li comunicà a Casado que al port alacantí hi havia milers de refugiats esperant els vaixells. Casado i els seus consellers feren una reunió en un edifici del port de Gandia i les diferents opinions dels reunits feren emergir de forma dramàtica les tensions. Hi havia diferents opinions sobre si embarcar a Gandia o marxar cap al port d'Alacant, perquè el Govern britànic no els assegurava la llibertat encara que estigueren embarcats en vaixells de la Royal Navy. La discussió fou tan intensa que des de la rodalia se sentien els crits dels reunits.¹⁷ Després, 15 persones de l'entorn de Casado decidiren embarcar encara que no tenien seguretats de no ser lliurats a les autoritats franquistes, mentre que Casado i uns pocs membres del seu entorn decidiren seguir cap a Alacant.

Quan es disposaven a marxar, el cònsol Godden i Mr. Apfel (màner de la companyia concessionària del port) els convenceren perquè embarcaren en els vaixells britànics. El diplomàtic britànic havia rebut a última hora indicacions del seu Govern perquè facilitara l'eixida dels membres del Consejo Nacional de Defensa. A la nit, arribà un telegrama del Foreign Office que permetia els oficials anglesos embarcar els refugiats que tingueren la vida en perill. Curiosament, el telegrama arribà quan nombrosos refugiats ja eren a bord de l'HMS *Galatea*.¹⁸ Suposem que Godden considerà, en veure el telegrama, que els pocs refugiats i soldats que restaven als molls del port podien embarcar també, encara que les fonts són una mica contradictòries sobre el tema.¹⁹

Les noves autoritats franquistes, que ja controlaven la ciutat i la rodalia, enviaren alguns queviures als republicans, en situació desesperada, que

17. Public Record Office, ADM 116/3896: "quarrelling took place". Report on events ashore port Gandia on wednesday 29th march, HMS *Sussex* at Gandia.

18. Public Record Office, ADM 116/3896. Report of Proceedings HMS *Galatea*, p. 7.

19. L'informe del PRO 371/25154/w6705/385 del 12 d'abril de 1939, redactat per Godden, no dona tants detalls com el de Tovey i diu que finalment el dia 29 Casado accepta les condicions per a embarcar. En contrast, l'informe del Public Record Office ADM 116/3896, sobre "Report of proceedings", de 3 d'abril de 1939, redactat pel contraalmirall Tovey, diu en la pàgina 5: "28 th. At 1730, the decyphering of a long and rather corrupt message from the Consul Valencia was completed. From this and subsequent signals and from the wireless news reports it was evident that it might shortly be come necessary to embark not only the 200 italian prisoners but also a large number of political refugees." L'informe continua i el dia 29 diu: "The Consul, Valencia, was now onboard *Sussex* and at 1222 *Sussex* requested approval to embark Colonel Casado and his staff."

estaven concentrats en el port. Godden, a la nit, anà al Perelló, on estaven les oficines provisionals del Consolat britànic a València. El diplomàtic informà que Gandia es trobava en mans dels milicians de la cinquena columna i que la situació era de confusió.²⁰

El dijous dia 30 de març, a les 6 del matí, començà l'embarcament dels altres refugiats. Casado i el xicotet grup més afecte ja havien embarcat. Ho feren en les barques dels vaixells de guerra perquè la destrucció de la dàrsena interior del port feia impossible atracar-hi. L'almirall en cap de l'Estat Major de l'Armada franquista comunicà al quarter general de Franco que un buc estranger de guerra embarcava refugiats republicans a Gandia.²¹ A les 9.30 del matí acabà l'operació. Abans, obligaren tots els refugiats a deixar en els molls les armes de foc que portaven. Alguns llançaren les pistoles a l'aigua.²² Havien embarcat republicans, membres del Consejo Nacional, anarquistes i alguns capitosts del SIM i diversos militars, els quals foren admesos a embarcar a última hora. Segons el cònsol Godden, el seu caràcter i trajectòria no era el més adequat, però deixar-los a terra haguera sigut poc humanitari.²³

Els refugiats a bord de l'HMS *Galatea* compartiren el poc espai que existia, motiu pel qual foren traslladats al vaixell hospital *Maine*, que feia poques hores havia arribat a la rodalia del port de Gandia. En companyia dels refugiats embarcà en el *Maine* una guàrdia de Royal Marines, perquè el capità del *Sussex* temia que la barreja de refugiats de distintes ideologies causara greus aldarulls i baralles internes. Les autoritats britàniques informaven que entre els embarcats hi havia "gent amb baixos instints criminals".²⁴ El vaixell hospital podia embarcar 300 refugiats en bones condicions.

El destructor franquista *Melilla* arribà a les 8'25 h del mateix dia 30 a Gandia, en teoria per a deturar la possible eixida dels refugiats: però se li ordenà que es dirigira cap a València.²⁵ També es trobava fora del port el

20. Public Record Office, FO 371/W 6705/2082/41. Informe del cònsol Godden.

21. AGMAV, c. 2602, cp. 102/12.

22. Public Record Office, ADM 116/3896. Report of Proceedings, HMS *Galatea*.

23. Public Record Office, FO 371/W 6705/2082/41; Informe del cònsol Godden, p. 6.

24. Public Record Office, ADM 116/3896. Report of Proceedings, HMS *Galatea*. 3-4-1939. p. 9.

25. SHA. Partes de campaña, 25-13. Parte de Campaña nº 79. Destructor *Melilla*.

vaixell mercant armat *Mar Negro*, però sense ordres d'intervenir contra les tasques d'embarcament. Potser el comandament nacional no volia provocar un greu enfrontament amb les forces britàniques al port.

En la rodalia del port de Gandia hi havia dos vaixells de guerra i un vaixell hospital britànics. Hores abans, quan l'almirall Tovey envià un emissari al *Mar Negro* per a parlar sobre diversos aspectes del tràfic de mercants en els ports de la zona republicana, el capità Francisco Benito del vaixell franquista li comunicà que no havia de permetre que cap refugiat isquera del port de Gandia, que només havia de permetre l'eixida de refugiats de nacionalitat britànica. Malgrat aquesta amenaça, els refugiats republicans foren embarcats en les naus britàniques.²⁶

Quan els refugiats havien embarcat, el capità del *Mar Negro* envià un bot amb soldats per a prendre possessió del port de Gandia, amb la qual cosa la contesa a Gandia acabava el 30 de març de 1939.

El govern francès també havia preparat un vaixell perquè el coronel Casado i els seus seguidors embarcaren a Gandia. El diputat francès Forcinal havia previst i preparat l'eixida de Casado i dels seus seguidors en el vaixell de guerra *Lynx*; però quan aquest arribà a la costa de la Safor el dia 30 de matí, el coronel Casado i el seu entorn ja es trobaven a bord de l'HMS *Galatea*. En el *Lynx* embarcaren dos periodistes de l'agència de notícies Havas i altres 5 persones de nacionalitat francesa i posà rumb el mateix dia de vesprada cap a Toulon.²⁷

A més del diputat Forcinal, s'hi trobava el diputat francès comunista Charles Tillon. Tots dos pensaven dirigir-se cap a Alacant a bord del *Sussex*, perquè aquest vaixell tenia ordres d'embarcar el cònsol anglès i altres súbdits britànics de la ciutat. La seua missió era intentar apaivagar la situació anguixosa dels milers de republicans atrapats al port alacantí, però l'almirall Tovey decidí suspendre el viatge quan el vaixell arribà a Palma on desembarcà els presoners italians embarcats a Gandia. Les notícies que el diplomàtic anglès es trobava segur a València i que els súbdits de la Gran Bretanya no desitjaven eixir d'Alacant motivà que l'almirall Tovey no hi enviara el *Sussex*.²⁸

26. Public Record Office, ADM 116/3896. Report of Proceedings, HMS *Galatea*, 3-4-1939. p. 10.

27. Archives Marine de Vincennes. Télégramme de Gandia à Toulon. 1 BB9 583.

28. Public Record Office, ADM 116/3896. Report of Proceedings, HMS *Galatea*.

Els màxims responsables del Foreign Office expressaren en les setmanes següents al cònsol Godden la gratitud del Govern britànic per la tasca que havia dut a terme en condicions especialment perilloses i dramàtiques. Contràriament, algunes organitzacions humanitàries angleses criticaren durament el diplomàtic per la manca d'humanitat i denunciaren que havien enviat al port d'Alacant una gran quantitat de soldats i republicans civils sabent que allí no havia d'acudir cap vaixell per a embarcar-los.²⁹

LA TRAGÈDIA DEL PORT D'ALACANT

La premsa francesa també criticà i denuncià davant l'opinió pública internacional els fets. André Ulmann publicà el 7 d'abril de 1939 en el setmanari francès *Le Lumière* un article tan bon punt va tornar d'Alacant per a denunciar allò que havia vist i per a explicar l'actuació de la delegació francesa que havia acudit per ajudar en l'evacuació dels republicans i havia fracassat. Hi afirmava que mai no podria oblidar una entrevista feta amb Casado en una habitació de la Comandància Militar de València. També hi estava present el general Miaja, enfonsat en un racó de l'habitació envoltat pels membres de la Junta de Defensa. La delegació va convenir amb el coronel Casado que havia de demanar-se a tots els vaixells disponibles que es dirigiren cap a Alacant, el port més allunyat del front, perquè, segons li assegurà el coronel a Ulmann, devia ser ocupat en últim lloc per les forces franquistes. Casado li digué a Ulmann que “El generalíssim Franco m'ha promès de no oposar-se a aquesta evacuació: no ha signat cap paper, ja que seria una humiliació que no se li pot demanar a un vencedor, però poden confiar en la seua paraula: totes les promeses que m'ha fet, les ha complides.”

Després de l'entrevista, a la nit, ens explica Ulmann que els militants dels partits republicans i els militars més amenaçats per l'ocupació franquista pujaren a tots els cotxes i a tots els camions disponibles de València i es dirigiren cap a Alacant. La nit, per la carretera, degué ser terrible, “per l'emboïment dels homes, per les avaries pròpies d'uns vehicles que duïen llargs mesos d'ús en el front”, comenta Ulmann. El dia següent, dimecres

29. Public Record Office, FO 371/W6012/2082/41. Report of the International Delegation for Spanish Evacuation and Relief, 14-4-1939.

de matí, amb les seguretats promeses pel coronel Casado per al port d'Alacant, Ulmann i el seu amic Tillon van eixir cap a Alacant. Mentrestant, la resta de la delegació, presidida per Forcinal, es dirigí a Gandia per a recollir informes del vaixell de guerra francès que feia la vigilància regular d'aquest port i comprovar la possibilitat d'usar la seua emissora. En la mateixa carretera per on circulaven els cotxes i camions que resseguien, anaven trobant, cada cent metres, vehicles espatllats en les cunetes envestits els uns amb els altres contra els arbres.

La delegació presidida per Forcinal esperava poder demanar als vaixells de guerra anglesos i francesos situats a Gandia que es dirigiren cap a Alacant, on havia d'efectuar-se l'eixida més important dels evacuats promesa per Casado. Pensaven, confiadament, que era l'única, tal com denuncia Ulmann. L'autor de l'article ens fa imaginar la confusió que podia regnar a Alacant, on hi havia segurament 25.000 persones arribades des de tots els racons de la zona republicana, a més de la població de la ciutat i els seus voltants, amb l'esperança de ser evacuats, ateses les promeses de la Junta del coronel Casado. Ulmann opina en l'article que semblava com si el coronel Casado no haguera previst ni organitzat res. I denuncia que el coronel Casado, en compte d'anar a Alacant, fidel a la seua cita fixada espontàniament per ell mateix, es dirigí a Gandia. Ulmann pregunta: "Per atzar? Per curiosa coincidència?"

Tot seguit l'article denuncia que l'arribada del coronel Casado no sorprengué cap dels vaixells de guerra enviats a Gandia pels britànics i francesos. L'autor assegura que refusaren dirigir-se a Alacant, perquè no tenien ordres per a fer-ho, sinó que en reberen altres més precises per a embarcar el coronel Casado i els seus, atés que el vaixell anglés ho féu sense cap dificultat. Ulmann critica també que, quan el coronel Casado estava en el vaixell anglés, el cònsol de França amonestà els membres francesos de la delegació internacional per no haver pujat el coronel i una dotzena de membres del seu govern a un vaixell francès. Aquest cònsol mostrà un telegrama amb una llista de personatges que el govern francès i la delegació havia d'evacuar a Gandia. Forcinal demanà, en nom de la delegació, a aquest mateix cònsol que alertara tots els vaixells de càrrega que estaven disponibles, amb l'ordre d'apropar-se a Alacant. El cònsol acceptà, afirma Ulmann, però afegeix que l'ordre no solament no fou donada sinó que fou cursada en contrari i que, si aquesta ordre haguera estat honestament

executada, els vaixells de càrrega hagueren arribat a Alacant quan la ciutat romania encara lliure. Les noves autoritats franquistes ocupaven a poc a poc el lloc dels republicans. Gandia, en el moment d'embarcar el coronel Casado, estava militarment ocupada pels feixistes i per la Falange. I aquests, lluny d'oposar-se a l'eixida del coronel Casado, li enviaren al port un lleuger refrigeri perquè no passara fam en l'espera. Tot el contrari del que passà a Alacant.

La suposició que Alacant era el lloc ideal per a escapar corregué de boca en boca per tots els pobles i prengué més força amb la concentració de personalitats importants en la rodalia de la ciutat d'Alacant i les promeses del coronel Casado sobre el fet que els comandaments franquistes devien respectar uns terminis mínims per a una suposada evacuació.³⁰ El 28 de març de 1939 la consigna que l'única eixida possible es trobava en el port d'Alacant s'havia escampat. Centenars de soldats i civils hi anaren en busca de poder eixir de l'Espanya franquista; però a la ciutat d'Alacant el desordre i la confusió eren totals. La caravana humana començà a arribar massivament a la ciutat just quan salparen els vaixells *Stanbrook* i *Maritime*, els últims vaixells que n'isqueren del port.

El 29 de març tot era molt tens i el desànim s'accentuà quan la multitud acabada d'arribar s'assabentà que el carboner *Stanbrook* i el *Maritime* havien salpat i que no hi havia més vaixells al port d'Alacant. Les llistes oficials franceses de desembarcament del *Stanbrook* van registrar 2.638 passatgers.³¹ Aquest carboner fou l'únic que s'atreví a burlar el bloqueig de Franco gràcies a la decisió del seu capità. Tan bon punt va abandonar el port, fou atacat per l'aviació franquista; però se salvà perquè l'embarcació navegava sense llums i era de nit. El viatge fins a Orà va durar dos dies i cadascú es va aviar com va poder a bord. A la seua arribada al port de destí, va estar ancorat a distància del port fins que li va estar ordenada l'entrada i va romandre amarrat al moll d'Orà quasi un mes fins que els passatgers van poder baixar a terra. Nombrosos passatgers foren traslladats al camp de concentració de Boghari.

30. MAINAR CABANES, E. (2006): "Alicante y Gandía, última esperanza republicana", en *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15. El final de la guerra, Editorial Prensa Valenciana, València.

31. VILAR, J. B. (2006): "El viaje del *Stanbrook* y el exilio en Argelia", en *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol 16. Exilio y represión franquista, Editorial Prensa Valenciana, València, pp. 86-95.

La gran quantitat de refugiats congregada als molls del port d'Alacant esperava uns vaixells que mai no hi van arribar. Segons R. Fraser, el dia 29 de març un vaixell anglés va prometre embarcar una dona embarassada; però, en veure que s'acostaven un parell de dotzenes de persones disposades a pujar a l'embarcació, el capità decidí retirar l'escala i el buc va salpar deixant al moll la dona embarassada.³²

Els republicans refugiats en el port van tancar el recinte portuari amb sacs plens de terra i de lletilles, amb les tanquetes i els camions abandonats per aquells que hi arribaven i s'hi van parapetar. Hi hagué qui no entrà al port i deambulà per la ciutat. El coronel Burillo, que també s'havia refugiat en la drassana alacantina, es féu càrrec del comandament militar de tota aquesta massa ingent de republicans, perquè era el militar professional amb més graduació. S'hi instaurà una mena d'organització militar i una improvisada Junta d'Evacuació integrada per representants de totes les organitzacions polítiques i sindicals. Van elaborar llistats de persones per a l'evacuació confeccionant una quota per partit i organització, mentre iniciaren contactes amb una Comissió d'Ajut i amb una Comissió Internacional dirigida pel diputat francès Charles Tillon a més dels cònsols d'Alacant. La missió era enquadrar i dirigir els militants respectius per tal d'elaborar un programa d'embarcament, organitzar la vigilància i establir contacte amb el Consejo Nacional de Defensa, que era encara a València.

Els membres de la Junta, dirigida pel coronel Burillo, del PCE, amb el diputat del PSOE Carlos Rubiera, Rodríguez Vega, Antonio Moreno de la CNT, el comunista Larrañaga i Gómez Osorio, acompanyats per Tillon i Ulmann i els cònsols d'Argentina Eduardo Barrera, de Cuba, Juan Monegal y Ortega, i el de França, Adrian Fleurot, entaularen converses amb els integrants de la Comissió Internacional d'Evacuació en el Consolat francès. Se'ls informà que diverses embarcacions es dirigien cap Alacant escortades per un creuer i per alguns destructors francesos, com ara *Le Tigre*; però en comptes d'arribar el dia 30 a Alacant, com estava previst, ho va fer el dia 31 a Gandia i els vaixells de la Mid-Atlantic Company, encarregats de la majoria del transport republicà, es negaren a prestar els seus serveis. La companyia al·legà que el seu contracte era amb Negrín i no amb Casado,

32. FRASER, R. (1979): *o. c.*, p. 254.

a més que les seues prestacions encara no li havien estat satisfetes mitjançant cap tipus de pagament.³³

La matinada del dijous 30 de març no hi havia cap buc a la mar. Mentrestant, continuaven entrant al port persones que arribaven a Alacant i es veieren unes xemeneies en l'horitzó, però eren els vaixells de l'armada franquista que volien impedir-ne l'eixida. Els falangistes ja eren els amos dels carrers i, a poqueta nit del dia 30 de març, les primeres tropes de la divisió Littorio entraren a la ciutat cantant *La Giovenezza*.³⁴ Els italians, en els informes que enviaren poc després, es vanagloriaven que en un dia havien avançat 200 quilòmetres, "El dia 30 març la CTV de la línia Cuenca-Motilla del Palancar-Albacete, en una galopada fantàstica de quasi 200 quilòmetres, va arribar a primera hora de l'endemà a Alacant, últim objectiu assignat".³⁵ Per a alguns supervivents d'aquesta desfeta, com Teodoro López Mena, del Comité Federal del PSOE, "fou una sort que els italians ocuparen la ciutat [d'Alacant]; d'altra manera hagués estat passada a ganivet".³⁶

El dia 31 va aparèixer el minador *Júpiter*, que entrà en el port d'Alacant per a informar i, a migdia del dia 31 de març, els dos minadors que transportaven tropes franquistes estaven a la vista del port d'Alacant. El *Vulcano* atracà a les dues i vint del migdia i el *Marte* ho féu a les tres de la vesprada. Desembarcaren ràpidament dos batallons de soldats espanyols de l'Exèrcit de Galícia transportats des de Castelló. Els franquistes no tenien cap intenció de deixar eixir cap refugiat i els militars no acceptaren les protestes del cònsol francès perquè el seu nomenament era de 1937, quan manaven els republicans en la ciutat, per la qual cosa no era considerat com un cònsol vàlid. A última hora, el cònsol francès havia proposat l'evacuació de vora 400 destacats dirigents i militars en el vaixell de guerra francès *Tigre*; però aquesta operació no es va poder realitzar.³⁷ L'Estat Major franquista havia ordenat als seus vaixells situats davant del port d'Alacant de fer una demostració amb l'objectiu d'impedir-ne la fugida dels que volgueren embarcar.³⁸

33. Vegeu GRETTON, P. (1984): *El factor olvidado. La marina británica y la Guerra Civil española*, San Martín, Madrid.

34. Arxiu General Militar de Àvila (AGMAV): c. 2602, cp. 102/25.

35. AGMA, DN, Leg. 8, carp. 7 arm. 36. Partes de Información. Noticiario del CTV.

36. *Valencia Semanal*, 3-10 Septiembre de 1978.

37. AMV. 1 BB9 583. Messages Secrets.

38. AGMAV, c. 2602, cp. 102/15.

A les sis de la vesprada del mateix dia 31 de març de 1939 començà la rendició dels refugiats en el port. La maniobra d'empresonaments s'aturà a les 10 de la nit i continuà l'endemà per a finalitzar abans de les 9 del matí, segons ens informa un telegrama enviat per Gambarà a l'Estat Major del general Franco.³⁹

En el transcurs de l'operació, hi hagué suïcidis.⁴⁰ El comandant de la 127 Brigada Màximo Franco i el comissari de la 28 Divisió Evaristo Viñuelas es donaren la mà esquerra amb força cridant *¡Nostra última protesta contra el feixisme!* i amb la dreta es dispararen al cap alhora.⁴¹ Segons alguns testimonis⁴² s'hi van produir 26 suïcidis mentre que d'altres⁴³ parlen de vora 136 suïcidis.

Tan bon punt es va comunicar a Franco la captura del port d'Alacant, el dictador redactà la famosa darrera notificació de guerra que donava per acabada la contesa l'1 d'abril de 1939. Franco mai no va estar disposat a deixar escapar els republicans del port d'Alacant en contrast amb el que havia ocorregut al port de Gandia.⁴⁴

Una prova contundent n'és la negativa de Franco a acceptar la zona internacional que, durant la tensa espera dels darrers dies de març al port d'Alacant, el coronel Ricardo Burillo Stholle, que havia organitzat la defensa del port, negocià amb els còsols de França, Bèlgica i Argentina. Fins i tot, el general Gambarà accedí a les propostes de l'establiment d'una zona neutral al port d'Alacant i el govern de Mèxic es comprometé a admetre

39. AGMAV, c. 2602, cp. 103/26.

40. FRASER, R. (1979): *o. c.*, p. 264.

41. *Triunfo*, "Agonía y muerte de la segunda República en el puerto de Alicante", 3-4-1976.

42. ACC PCE, Informe al CC de lo ocurrido en el puerto... 50/3.

43. Larrañaga, ACC PCE, Tesis...

44. Una selecció de testimoniatges i llibres sobre la sort dels vençuts capturats al port d'Alacant es pot veure en *Fragua Social*. Extra de juny de 1995; la novel·la de Max AUB (1968): *Campo de los almen-dros*, el llibre de Vicente BELMONTE BOTELLA (2007): *Prisioneros de guerra*, editat pel Centre d'Estudis Locals del Vinalopó; el treball de José BONET SANJUAN (2001) inclòs en el volum 2 de *Exili cultural de 1939. Seixanta anys després*, editats per la Universitat de València i la Biblioteca Valenciana en 2001; el treball de José Luís DE LA GRANJA (1998): "Max Aub y Manuel Tuñón de Lara: dos intelectuales del exilio ante el laberinto español" publicat en el volum 2 d'*El exilio literario español de 1939* editat per Gexel; el llibre de Santiago MACÍAS; Emilio SILVA (2003): *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*; i, per suposat, els treballs de Javier NAVARRO, Albert GIRONA i José Miguel SANTACREU publicats en el volum 18 dedicat a 'La memoria de la guerra civil en 2007' de *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, editat per Prensa Valenciana i SANTACREU SOLER, J. M. (coord.) (2008): *o. c.*

tots els refugiats; però el general Franco negà la validesa del pacte. L'Ambaixada de França es dirigí al Ministeri d'Assumptes Exteriors franquista per a referir-se a la situació creada per les autoritats locals d'Alacant, que havien acceptat en principi l'establiment d'una zona neutral, sota la protecció del cos consular. Llavors, el Ministeri demanà instruccions al Quarter General de Franco per a saber què respondre.⁴⁵ Se li contestà que tot era fals, que potser els civils d'Alacant s'havien entés amb ells abans d'arribar les tropes; però que cap autoritat de Franco havia pactat amb ningú ni havia establert cap zona neutral.⁴⁶ El coronel Burillo fou capturat i afusellat en 1940.⁴⁷

ELS EXILIATS DE L'HMS *GALATEA*

En contrast amb l'abandonament patit pels fugitius del port d'Alacant, Casado, els seus i els que estaven en el port de Gandia per diverses circumstàncies embarcaren en el vaixell de guerra britànic HMS *Galatea* la nit del dimecres 29 de març de 1939. L'operació d'embarcament, que acabà la matinada del dijous dia 30, afectà un total de 194 passatgers, que passaren els dies 30 i 31 de març en l'HMS *Galatea* i, l'1 d'abril de 1939, foren traslladats al *Maine*, que salpà cap a Marsella de vesprada. Hi arribà el 3 d'abril de 1939. Molts travessaren França en tren per a embarcar cap a Londres, on arribaren el 4 d'abril de 1939; d'altres es quedaren a França i patiren els efectes de l'ocupació nazi durant la Segona Guerra Mundial.

En total pujaren 194 passatgers a l'HMS *Galatea* des del port de Gandia segons la llista d'embarcament conservada a la Fundació Pablo Iglesias que editem, *List of passengers HMS Galatea*. La llista fou confeccionada en arribar els passatgers a l'HMS *Galatea* i no començà a ser coneguda fins a maig de 1939 per alguns dels republicans arribats a Londres, perquè la majoria dels refugiats que anaren a la Gran Bretanya foren disseminats per l'illa i els resultava difícil relacionar-se.⁴⁸

De les 194 persones integrants de la llista, 9 eren membres del Comité de Coordinació enviat pel Comité Internacional de Coordinació i

45. AGMA. Cuartel General del Generalísimo. Leg. 277, carp. 5. Arm. 5.

46. AGMA. Cuartel General del Generalísimo. Leg. 277, carp. 5. Arm. 5.

47. <http://www.sbhac.net/Republica/Personajes/Militares/Militares1.htm>

48. MONFERRER CATALÁN, L. (2007): *Odisea de Albión. Los republicanos españoles exiliados en Gran Bretaña (1936-1977)*: Madrid, Ediciones de la Torre, p. 81.

d'Informació per a l'Ajuda a l'Espanya Republicana de París per ajudar a evacuar les persones en perill. El Comité Internacional havia estat creat l'agost de 1936. Fou una iniciativa més de l'alemany Willie Münzenberg, responsable de la secció de propaganda a Europa de la Internacional Comunista, i que tingué representació en 19 països. La presidència fou ocupada per intel·lectuals de prestigi com Victor Basch i Paul Langevin. El Comité realitzava diverses activitats i, especialment, l'organització de visites periòdiques de personalitats franceses a l'Espanya Republicana o l'edició d'un butlletí mensual.⁴⁹

Els membres del Comité embarcats en l'HMS *Galatea* foren la quàquera britànica Barbara Wood (passatgera 176), Laurin Zilliacua (183) amb passaport britànic, el metge polonés Zygfryd Beer (183) i els passatgers amb passaport francès següents: el diputat del Front Popular Albert Rigal⁵⁰ (passatger 178), l'antropòleg Bernard Maupoil (passatger 179), E.H. Brown (passatger 181), la dirigent feminista Alice Gilberte Sportisse (passatger 190), Jean Jacques Louis Pollin (passatger 191) i el metge Kalmanovitch (193).

Alice Sportisse era nascuda a Algèria, dirigent comunista i anticolonialista. Durant la Segona Guerra Mundial fou membre de la resistència i després va ser diputada comunista per Orà.⁵¹ Laurin Zilliacua, segurament era Konni Zilliacus, membre de la Secretaria de la Societat de Nacions. Barbara Wood era una quàquera i fou responsable de les cases d'acollida

49. PIZARROSO QUINTERO, A. (2001): "Intervención extranjera y propaganda", en *Historia y Comunicación Social*, núm. 6, pp. 63-95.

50. Nat el 18 de gener de 1900 a Bordeaux, França. Fill de pares obrers va començar a treballar als 13 anys en una drassana de construcció naval i després treballà de mecànic. Membre del Partit Comunista francès, PCF, des de 1924, i militant actiu dins del sindicalisme a la Citroën. Diputat del parlament francès pel Front Popular entre 1936 i 1940. Va denunciar les mesures repressives preses pel govern francès contra els republicans espanyols i els integrants de les Brigades Internacionals refugiats a França. Membre de la resistència francesa durant la Segona Guerra Mundial i representant del PCF en el comitè parisenc d'alliberament. Morí el 25 de setembre de 1984. Font: www.assemblee-nationale.fr/histoire/biographies/IVRepublique/Rigal-Albert-18011900.asp.

51. Nascuda el 9 de juliol de 1909 a Lavarande, Algèria. Filla d'una família modesta d'origen espanyol instal·lada a Orà. Membre de la secció oranesa del Partit Comunista des de 1935 i dirigent feminista. Delegada a París del CICAER des de 1937. Dirigent de l'aparell clandestí del PCF durant l'ocupació alemanya. Diputada a Orà entre 1946 i 1955. Es va casar, després d'haver-se quedat vídua durant la Segona Guerra Mundial, amb el valencià Emili Gómez Nadal, signatari de les Normes de Castelló i reorganitzador del PCE a França durant la invasió alemanya. Va morir el 3 de juny de 1996. Font: www.assemblee-nationale.fr.

d'infants de Madrid i València durant la Guerra Civil gestionades per la Society of Friends, coneguda també com Els Amics Quàquers. També va ser la delegada de l'International Save the Children Fund i del Friends Service Council per a la distribució d'aliments bàsics infantils en la zona republicana i, posteriorment, actuà com a membre d'un Comité de Coordinació Internacional d'ajuda als evacuats.⁵²

Jacob Maurice Kalmanovitch⁵³ era d'origen jueu, natural de París i comunista. Arribà a Alacant el 13 d'octubre de 1936 i fou membre del primer Comité Militar de les Brigades Internacionals a Albacete. Després, en 1937, fou secretari general de la Central Sanitària Internacional a París. Sospitem que el motiu autèntic de la presència de Kalmanovich a Gandia fou emportar-se el metge polonès Beer, que possiblement no havia sigut desmobilitzat i repatriat amb la resta de les Brigades Internacionals a finals de 1938. Zygfryd Beer, conegut com "Fried", havia nascut a Polònia el 1905 i es llicencià en medicina a Praga el 1935. Fou voluntari en les Brigades Internacionals des de 1937, com a major mèdic i cap de sanitat de la 86 Brigada Mixta. S'exilià a França, on aconseguí sobreviure a l'ocupació alemanya i retornar a Polònia en 1945, on morí el 1991 a Varsòvia.

Els membres del Comité Internacional embarcaren envoltant amb els seus cossos els membres del Consejo Nacional de Defensa per a protegir-los. També els acompanyava el cònsol de Cuba Rafael Menacho (Passatger 192 inscrit com Manacho y Vicente, Rafael), que arribà a Gandia amb el membres del Consell des de València. Casado només acceptà pujar a l'HMS *Galatea* en l'últim moment protegit pels 9 membres del Comité, el cònsol

52. Informació facilitada per la historiadora Angela Jackson. L'activitat de Barbara a Espanya durant la Guerra Civil pot seguir-se a MENDLESOHN, F. (2002): *Quaker relief work in the spanish civil war*, Ed. Edwin Mellen.

53. Conegut també com "Hans" i "Doctor Coron". Nascut a París el 1898 de pares jueus centroeuropeus emigrants. Va participar com a soldat francès en la I Guerra Mundial. Llicenciat en medicina per la Facultat de París en 1924. Vinculat al Partit Comunista francès. Fou un dels primers metges francesos que va prestar els seus serveis a la República arribant en un vaixell a Alacant el 13 d'octubre de 1936. Coorganitzador inicial de la Base de les Brigades Internacionals a Albacete i membre del seu primer Comité Militar. Després de participar en la Batalla de Madrid, en novembre de 1936, es va traslladar a París com a secretari general de la Central Sanitària Internacional, CSI, la qual centralitzava l'ajuda mèdica a les Brigades Internacionals. Durant la II Guerra Mundial va ser capturat per la Gestapo a Toulouse i deportat a un camp de concentració alemany, on morí el 1943. GUERRA, F. (2003): *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, p. 219.

cubà i acompanyat pels membres del Consejo Nacional de Defensa que l'havien seguit fins a València.

El coronel Segismundo Casado fou el passatger 184 de la llista oficial i anava darrere de Zilliacua. L'acompanyaven el conseller cenetista d'Hisenda, José Manuel González Marín, que fou el passatger 185 darrere de Casado; el també cenetista Eduardo del Val, conseller de Comunicacions, que fou el 186; el de Governació, Wenceslao Carrillo Alonso, socialista i pare de Santiago Carrillo, que fou el passatger 187, i el d'Instrucció Pública, José del Río Rodríguez, d'Unión Republicana, que fou el passatger 188.

L'últim a embarcar fou Gustavo Durán Martínez,⁵⁴ el passatger 194 (Duran Martimer segons la llista oficial), que arribà en una llanxa acompanyat d'un empleat del Consolat anglès. Era un militar acabat d'ascendir a tinent coronel després de la seua actuació en la defensa de València de juny a juliol de 1939 i, en aquell moment, era el cap del XX Cos d'Exèrcit que defenia el nord de València. Amb ell embarcava l'últim militar encarregat de la defensa de la rereguarda. Segons Ciutat,⁵⁵ Gustavo Durán negà que era comunista quan els preguntaren en l'HMS *Galatea* per a fitxar-los. Ja exiliat a Londres, féu una conferència a finals de 1939 a Dartington Hall per a explicar els fets i la derrota. Finalment, s'exilià als EUA per a treballar en els serveis d'intel·ligència. Morí a Atenes en 1969.⁵⁶

Per contra, el capità Santiago Jiménez Nicolau de l'ADC de Casado fou el primer passatger de la llista d'embarcament seguit d'uns quants coronels, tinent coronels, comissaris, policies i càrrecs polítics del Govern republicà.

El tinent coronel Rosendo Piñero Plaza, de la 8 Divisió i ajudant personal de Casado, fou el passatger 2 i tingué una activitat militar destacada en l'exili de Londres com a comandant del Batalló Basc creat el 10 de setembre de 1941 per a participar del costat britànic en la Segona Guerra Mundial. Quan el Batalló Basc es dissolgué en maig de 1942, Piñero ingressà en un batalló francès.⁵⁷

54. DURÁN, G. (1980): *Una enseñanza de la Guerra Española: glorias y miserias de la improvisación de un ejército*, Ediciones Júcar, Gijón. Hi ha també una novel·la basada en la vida de Durán de VÁZQUEZ RIAL, H. (1998): *Soldado de porcelana*, Ediciones BSA, Barcelona.

55. Arxiu del Comitè Central del PCE: "Informe de F. Ciutat al CC sobre el desarrollo de los acontecimientos en España durante el golpe de Casado", p. 35.

56. Una biografia detallada de Gustavo Durán en MONFERRER CATALÁN, L. (2007): p. 269 a 271.

57. MONFERRER CATALÁN, L. (2007): p. 273.

El coronel de Carrabiners Andrés Nieto Carmona, exalcalde socialista de Mèrida des del 19 de octubre de 1933 fins al 14 juny 1934 i des del 20 de febrer de 1936 fins a l'11 d'agost de 1936 i cap de la 40 Divisió de Carrabiners, fou el passatger 3. A diferencia de Piñeiroa, tingué una estada a Londres plena de complicacions a causa de la mala salut derivada de la guerra espanyola i ingressà en un hospital. Nieto havia estat detingut pel SIM del Govern de Negrín dies abans del colp de Casado a València en març de 1939 però, tot i la detenció, la seua divisió fou traslladada des del front a València per a donar suport al colp del 5 de març de 1939.⁵⁸

El tinent coronel Alejandro Zamarro de Antonio fou el passatger 4 de la llista. Com a capità artiller, Zamarro havia comandat la columna Hilarrio-Zamora en els inicis de la guerra. Havia sigut cap de la DCA (Defensa Contra Aeronaus) de Carabanchel, comandant en la Batalla de Brunete i, finalment, cap d'artilleria antiaèria del GERC com a tinent coronel. Era un militar de llarga trajectòria, en l'Exèrcit espanyol des de 1914. En l'exili de Londres, fou elegit vicepresident de la junta directiva de la secció britànica de d'Acció Republicana Espanyola el 13 de setembre de 1941.⁵⁹

Els policies de la Guàrdia d'Assalt, Emilio Moragas Corujo, capità Miguel Altabas Palacín, tinent coronel Francisco Hernández Sánchez, coronel Gabriel Aizpuru Maristany, major Valentín Ritore Olmo i capità Juan Puerto Escamilla foren els passatgers 5 a 10.

Pel que fa als primers càrrecs polítics de la llista, el director general d'Agricultura, Daniel Cano Vázquez, fou el passatger 11; el director general d'Economia, Leopoldo López Ceballos (Cabellos segons la llista), fou el passatger 19 i el director general d'Indústria, Fermín Mateos Moreno, va ser el passatger 31.

Els ADC de Casado, el major Rafael Calmado Ferrer i Orencio Labrador Maza foren els passatgers 15 i 17. Orencio era un socialista caballerista, algunes de les cartes del qual amb Largo Caballero es conserven en la Fundació Pablo Iglesias de Madrid. Participà a Londres amb Casado quan aquest intentà reanimar el Consejo Nacional de Defensa per si de cas Franco

58. Arxiu del Comité Central del PCE: "Informe del Comité Provincial de Valencia: conocimiento y posición del partido ante la Junta", pp. 15 i 16.

59. MONFERRER CATALÁN, LUÍS (2007): p. 274.

queia. Els escortes Clemente Garcia Sánchez, Justo Moreno Ortega⁶⁰ i Lorenzo Campos Arribas foren els passatgers 46, 47 i 48. Els dos primers es quedaren a viure a Londres, on encara eren després de morir el dictador Franco. Clemente Garcia presidia el Grup Sindical a la Gran Bretanya de la UGT d'Espanya en 1946; el secretari era Wenceslao Carrillo.⁶¹

Els comissaris José Ignacio Mantecón Navasal⁶² (passatger 18), de l'Exèrcit de Llevant, Ernesto Rojas Zabala (passatger 22) que rebé una ajuda econòmica de Pablo de Azcárate per a poder arribar a Londres, Estanislao Luís Hernalz (passatger 23), de la Primera Divisió, i Rodrigo León Ramos (passatger 24), de la 74 Brigada, també foren dels primers 25 de la llista. El cap de la policia de Cartagena, Balbino Rubín Camarena, fou el passatger 26.

El conseller de Comunicacions, Eduardo del Val, durant la guerra treballà per a la transformació de les milícies confederals en 5 divisions. Tingué l'exili més mogut de tots els membres del Consejo Nacional de Defensa, perquè fou capturat pels nazis a França i tancat als camps de concentració, d'on aconseguí fugir i, més tard, entrà en la 9^a de Leclerc, que prengué París durant la Segona Guerra Mundial. Després de la Segona Guerra Mundial, marxà a l'Argentina on morí en 1992. Fou el membre

60. Nat el 14-12-1903 a Bayubas de Abajo, Sòria. Fill de família d'agricultors i ramaders. Orfe de pare als 6 anys, va haver de posar-se a treballar de pastor amb 7 anys i de llaurador als 13. Es va traslladar a Madrid amb 19 anys per acabar treballant en Cerámicas Folguera. El 1925 es va afiliar a la Sociedad de Albañiles de Madrid El Trabajo i en 1928 a la Sociedad de Obreros Tejeros y Cerámicos de Madrid, de la qual fou secretari. Va ingressar en el PSOE el 1929. Fundador del Grup Sindical de Treballadors Espanyols a Gran Bretanya. També va ser secretari-tresorer de la UGT de Gran Bretanya des de 1946 i vocal suplent del Comité Nacional del PSOE-sector històric. El 1984 ell mateix va editar la seua autobiografia sota el títol *Lo que ya quedo atrás*. Va morir a Espanya l'1 d'octubre de 2004. Font: Arxiu de la Fundación Francisco Largo Caballero. Fons de Justo Moreno Ortega. Signatura: 000579-005.

61. MONFERRER CATALÁN, L. (2007): p. 498 *Spanish Political Organizations in London: March 1946*.

62. Nat a Saragossa el 1902. Llicenciat en Història el 1920 i en Dret el 1924. Entre 1931 i 1935 va estar treballant a l'Arxiu d'Índies de Sevilla i com a director de l'Arxiu de la Delegació d'Hisenda a Sevilla. Vinculat des de 1917 al republicanisme polític, inicialment a través del Partit Republicà Radical, després en Acció Republicana i finalment en Esquerra Republicana. Coorganitzador de les Milícies Aragoneses. Va ocupar diversos càrrecs al llarg de la guerra: Capità de milícies a Guadalajara, Comissari de la 72 Brigada Mixta, Governador General d'Aragó, Comissari de l'Exèrcit de l'Est, entre d'altres. Va ser secretari general del Servei d'Emigració de Republicans Espanyols, SERE, a París. A l'iniciar-se l'ocupació alemanya de França es va embarcar cap a Mèxic, on va destacar com historiador especialitzat en bibliografia amb una extensa obra. Va morir a Mèxic el 20 de Juny de 1982. Font: Gran Enciclopèdia Aragonesa online.

del Consell que més temps va viure, perquè Wenceslao Carrillo⁶³ morí a Charleroi, Bèlgica, en 1963 i Segismundo Casado, a Madrid en 1968.

Els coreligionaris anarquistes d'Eduardo del Val formaren un grup solidari entre ells, que els conduí cap a Gandia de forma improvisada però informats de boca a boca sobre la possibilitat d'embarcar per Gandia, ja que del Val abandonà Madrid abans que aquests. Tot i la marxa precipitada de del Val sense ells, arribaren primer a València, i després a Gandia, fins que aconseguiren embarcar separatament o en grup en l'HMS *Galatea* amb la força de les armes i la negociació. El comunista Francisco Ciutat Martín (Ciutat de Miguel) (passatger 162) conta en el seu informe sobre els fets que el periodista anarquista i director del periòdic de la CNT, José Garcia Pradas, va traure la pistola durant el debat que va haver-hi en els molls del port de Gandia sobre qui podia embarcar o no i digué que embarcaven tots o ningú.⁶⁴

José Garcia Pradas fou el passatger 74 i desenvolupà una reeixida activitat periodística i literària a Londres treballant per a la BBC. José Garcia Pradas havia sigut un periodista destacat de l'anarquisme espanyol durant la Segona República i la guerra, vinculat al Sindicat Únic del Ram de la Construcció a Madrid. A Londres, aconseguí obrir un restaurant i convertir-se en un intel·lectual cada vegada més liberal. Per contra, el major de la Brigada número 8, Acracio Ruiz Gutiérrez, passatger 28, estigué a França durant la Segona Guerra Mundial fins que fou capturat pel britànics en 1944, durant l'avanç sobre França. Fou empresonat en un camp a la Gran Bretanya durant 20 mesos per falta de regularització i per estar sota sospita. Va ser alliberat en abril de 1946, després d'una vaga de fam, i retornà a França al cap d'un temps decebut de la vida a l'illa britànica, encara que exercí de secretari del Moviment Llibertari Espanyol a Gran Bretanya (CNT) en 1946, abans de marxar a França.

El cap de la policia militar del SIM, Manuel Salgado Moreira, fou el passatger 32 i el seu cosí germà, també del SIM, José González Salgado, fou el passatger 30 (en la llista escrit Salzado). Ambdós aconseguiren passaports a Marsella per anar legalment a Londres, on s'implicaren en les

63. <http://www.elsocialista.es/grupoparlamnt.html>

64. Arxiu del Comité Central del PCE: "Informe de F. Ciutat al CC sobre el desarrollo de los acontecimientos en España durante el golpe de Casado", p. 34.

activitats dels anarquistes espanyols. El secretari de la Secció d'Educació i Comunicació, Gerardo López Lúcio, fou el passatger 29; el cap de la Brigada 74, Juan Polgate Galindo, fou el 33; José Maria Jarreño Muñoz,⁶⁵ de la CNT, el 55; i Joaquín Delso de Miguel, de la FAI, el 99. Ja en la Gran Bretanya, alguns dels anarquistes arribats a Londres i vinculats a Juan López editaren en 1939 el butlletí *Frente Libertario*. Gerardo López col·laborà en els butlletins editats per la CNT i Joaquín Delso de Miguel i el valencià José Cabanas Catalán (passatger 154) publicaren articles en la revista *Reconstrucción*.⁶⁶

Els membres de la FAI, José Cabanas Catalán (passatger 154), que fou secretari del grup de la CNT en Gran Bretanya, i Eduardo Cortijo Valverde (passatger 157), acompanyaren en la llista d'embarcament els agents polítics d'Argentina, José Grunfeld (passatger 155 registrat com a Grunfeld) i Tomás Arturo Garcia (passatger 156).

José Grunfeld havia nascut a Moisés Ville, província de Santa Fe a l'Argentina, el 1907.⁶⁷ Fou anarquista des de la joventut i fundà la Unió Socialista Llibertària i les Joventuts Llibertàries a l'Argentina.⁶⁸ Participà en el congressos anarquistes de 1932 i 1936 i fou cofundador de la Federació Anarcocomunista Argentina (FAA). Quan s'inicià la Guerra Civil Espanyola, viatjà a Barcelona amb la seua companya Anita Piacenza en representació de la FAA per a col·laborar amb els anarquistes espanyols. Desenvolupà tasques de direcció en el Moviment Llibertari espanyol com a Secretari provisional de la FAI de Barcelona i fou Secretari de Defensa del Comité Regional de Catalunya de la CNT-FAI des d'abril de 1937.⁶⁹

65. Segons Omar Jareño Vargas (www.nodo50.org/foroporlamemoria/desaparecidos/foros.php), el seu cognom és Jareño. Va nèixer a Madrid el 20 de Febrer de 1899 i va ser catedràtic a Madrid i socialista. Les fonts familiars afirmen que era empleat principal de la RENFE en desembre de 1938 i que, a partir del colp de Casado, va estar vinculat al Consejo Nacional de Defensa.

66. MONFERRER CATALÁN, L. (2007): *Spanish Political Organizations in London: March 1946*, pp. 361, 364 i 498.

67. GONZÁLEZ, L. [et al.] (2008): *Voluntarios de Argentina en la Guerra Civil Española*, Ediciones CCC, Buenos Aires, p. 187; GRUNFELD, J. (2000): *Memorias de un Anarquista*, Grupo Editor Latinoamericano, Buenos Aires, pp 224-226. (Volem agrair l'ajuda i documentació proporcionada per Jerónimo Boragina).

68. LLOPIS SENDRA, R., *La identificación dels passatgers internacionalistes del Stanbrook*, en SANTACREU SOLER, J. M. (coord.) (2008): *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant. Març de 1939*, p. 410.

69. Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca (CDMH): P. S. Madrid, 615.

A finals de maig de 1938, es traslladà en avió a València per a organitzar el sotscomité peninsular de la FAI en la zona Centre-Sud. El darrer càrrec de Grunfeld abans d'exiliar-se fou prosecretari de la Comissió del Moviment Llibertari de la zona Centre-Sud, constituïda entre finals de febrer i principis de març de 1939. El 27 de març de 1939 José Grunfeld s'havia traslladat a Madrid per assistir a una reunió de les regionals de la Comissió del Moviment Llibertari, i s'hi assabentà de la situació. Després, inicià un camí ple de peripècies, que el dugué a València i, després, a Gandia amb altres companys com relata ell mateix en les seues memòries.⁷⁰

Un altre passatger classificat com agent polític d'Argentina fou el passatger 91, Estanislao Lluessa Uranga, inscrit com a Estanislao Lluessa Urrega, que havia sigut membre de Comité de l'Hospital San Carlos de Madrid durant la guerra i vocal del Consell Directiu de la Casa Hispano-Argentina de Madrid en 1933-34. Era metge en cirurgia i fill de l'antic governador de Guinea en 1933. La mare i ell referen la vida a l'Argentina.⁷¹

70. GRUNFELD, J. (2000): pp 224-226: "El puerto de Valencia estaba desierto. Las organizaciones orientaban a centenares de compañeros diciéndoles que existían muchas posibilidades de que hallasen soluciones en Alicante y hacia allí se dirigieron todos. (...) Siguiendo nuestro criterio de salir los últimos, partimos al día siguiente ya anochecido y nos dirigimos hacia Alicante. Al llegar al pequeño puerto pesquero de Gandia se nos informó que a pocas millas de la costa mediterránea, en las proximidades, se hallaba un navío de guerra británico, con el que se estaban gestionando el embarque de los que habíamos llegado hacia allí, y donde confluyeron unas 180 personas, entre las cuales se contaban varios compañeros de la CNT y de las JJ. Libertarias y algunos de la FAI. Se comentaba que era riesgoso seguir hacia Alicante, porque en varios pueblos habían surgido los simpatizantes franquistas, los que para hacer méritos podían cometer ataques contra los republicanos. Entre nosotros, que llegamos los últimos a Gandia, estaban Casado (...), Val, García Pradas, algunos militares. Varios integrantes de los cuerpos de las Regionales: Polgare, Arturo T. García, Delso de Miguel, Iñigo, López, Pastor y algunas compañeras. Allí se habían congregado varios coches y las horas pasaban. Las personas que entendían inglés habían establecido contacto con el capitán del barco sajón, una cañonera cuyo nombre era "Galatea". La razón de la tardanza en embarcar se debía a que el capitán opinaba que si el gobierno franquista o las autoridades italianas reclamaban nuestra entrega, él obedecería ese reclamo. Ante ese tipo de seguridad nadie se quiso embarcar. Finalmente, las autoridades máximas del Almirantazgo Británico ordenaron al Capitán del "Galatea" no entregar a ningún refugiado a bordo. En tales condiciones comenzaron a llegar lanchas de la nave de guerra, que recogían de 12 hasta 14 refugiados en cada viaje. La operación duró hasta el mediodía, es decir, varias horas. Los últimos en embarcar fuimos mi amigo y compañero A. T. García y yo. Nos dolía abandonar estas tierras. Allí habíamos llegado animados de grandes esperanzas y habíamos trabajado intensamente, pensando en un mundo más equitativo y más libre. Allí quedaban los miles de muertos, heridos y amigos ...".

71. Estanislao Lluessa Uranga. Nat a Buenos Aires el 1909 de pares espanyols. Al cap d'un any de naixer la família va tornar a Espanya. Sembla que va tenir doble nacionalitat. Premi extraordinari de llicenciatura en Medicina per la Universitat Central de Madrid el 1931. El 1933 va ser pensionat per la Junta d'Ampliació d'Estudis i va treballar a Bucarest. Abans de la guerra era catedràtic en actiu de la Facultat de Medicina de la Universitat de Madrid (hui la Complutense). Son pare, Estanislao Lluessa García, d'origen valencià, era Coronel de Sanitat de l'Armada i va ser nomenat Cap de la Defensa

També embarcà un grup nodrit de joves llibertaris i de dones anarquistes. Els militants de les Joventuts Llibertàries, Avelino González Entrialgo (passatger 102), José Consuegra Criado (passatger 103) i Prometeo Miralles Ripoll (passatger 104) embarcaren en companyia de la telefonista Concepción Aldea Pérez (passatgera 105), amb Suceso Portales Casamar (*passatgera* 106), Patio Partos Polgare de la Base Naval de València (*passatgera* 107), la jove llibertària Manuela Vicioso Ollere (*passatgera* 108), la secretària del Ministre de Comerç, Carmen Pastor Solves (*passatgera* 109), Antonia Falomir Guerra (*passatgera* 110) i Rosa Lloreas Navarro (*passatgera* 111).

Una de les sindicalistes i feministes més destacada que s'exilià fou Suceso Portales. Nascuda el 1904 a Zahínos, prop de Badajoz, havia participat en el feminisme anarquista amb la creació de *Mujeres Libres* en abril de 1936 i també destacà en el primer congrés de grups feministes fet a València el 20 d'agost de 1936, i en la Conferència Nacional de Mujeres Libres d'octubre de 1938 de Barcelona. Es refugià a Anglaterra i en 1964 reedità a Londres la revista *Mujeres Libres*. En 1976 tornà a Espanya i morí a Sevilla el 1999.

Passiva de Madrid a març de 1937. Una mica abans, el 16 de setembre de 1936, el pare d'Estanislao fou designat, per Manuel Azaña, Governador general dels territoris espanyols del Golf de Guinea. A l'iniciar-se la guerra Estanislao va ser cirurgià en cap de l'equip quirúrgic de l'Hospital Clínic de San Carlos i després en fou nomenat director, des de desembre de 1936 fins al 19 d'abril de 1937, data en la qual va passar a prestar els seus serveis com a tinent mèdic provisional de la Sanitat de la Guàrdia Nacional Republicana (primer i quart terç) a les Casernes de Guzmán el Bueno i front de la Ciutat Universitària de Madrid. Per finals de 1936 va publicar el llibre *Estudios de fisiopatología neurovegetativa*. En maig de 1937 va ser cap dels treballs pràctics de la Càtedra de Terapèutica Quirúrgica de la Facultat de Medicina de València. Cirurgià en cap de l'equip quirúrgic mòbil dels hospitals de Foios (València), Aguilar de Alfambra (Teruel), Pertusa (Huesca) i Cofrents (València). Va estar adscrit també a la Sanitat dels Carrabiners amb el grau de tinent, capità i comandant des d'agost de 1937 fins a març de 1939; prestant els seus serveis en la 2ª Brigada Mixta, XVII Cos d'Exèrcit, Exèrcit de Maniobra, 211 Brigada Mixta, Exèrcit de l'Est i de Llevant i a la Comandància de Sanitat de València. L'últim hospital on va treballar abans de la fi de la guerra sembla que va ser el de Totana. Estanislao sembla que els darrers dies de la Guerra es va traslladar a Canet d'En Berenguer on tenia part de la seua família. Els testimonis del fill i de les nebodes d'Estanislao assenyalen que va ser acompanyat al port de Gandia pel seu cosí Francisco Sanchís Lluesma i per Barbara Wood, que era una persona de plena confiança de l'entorn familiar. A l'hora d'exiliar-se en el *Galatea* Estanislao va fer servir la seua condició de ciutadà argentí (Estanislao era membre de la directiva de la Casa Hispano-argentina de Madrid des de 1934). Estanislao no va viatjar amb la resta de refugiats del *Galatea* cap a la Gran Bretanya sinó que romangué a França acollit per uns amics a la Roche Chalais. El 15 de Juliol de 1939 aconseguí un salconduit com a refugiat espanyol de la Prefectura de la Dordogne. Poc després, a 1940, va continuar el seu exili cap a l'Argentina, on va reprendre els seus estudis amb una tesi sobre les ferides arterials de guerra el 1941. Va morir el 20 de Juny de 1968 a l'Argentina. (Font: Guerra, Francisco (2003): *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, p. 777. Documentació i testimonis aportats pel seu fill, Estanislao Lluesma, Llum Quiñonero i per Trini Gallego).

Pel que fa als joves llibertaris, José Consuegra va ser membre destacat del Comité Peninsular de la Federació Ibèrica de les Joventuts Llibertàries i signà el manifest “Programa de la unidad de acción entre la UGT i la CNT” el 13 de març de 1938. Fou membre del Comité Nacional de la CNT elegit en el Segon Congrés de la Federació Ibèrica de les Joventuts Llibertàries de València en febrer de 1938.⁷²

També hi embarcaren més dones entre secretàries, sindicalistes, telefonistes i mares. Carmen Vicente Gili (passatgera 112) embarcà amb el seu marit, Andrés Tamaral Robles (passatger 118), d'ofici policia, i els seus 5 fills, Concepción de 15 anys, Maria de 14, Mercedes de 12, Juan José de 10 i Antonia de 8 anys (passatgers 113 a 117). La secretària privada del director de Belles Arts, Micaela Carrasco (passatgera 63), embarcà amb el seu director Eduardo Ruiz Alcalà (passatger 64). La pescatera Elisea Trilles Martí fou la passatgera 145, Concepción Moltanbán Garcia la 70, Catalina Carreño Garcia la 72 i Maria Valdés de Rivaud la passatgera 180.

Les telefonistes Vega de Abajo (passatgera 85), Manuela Lasa (passatgera 86), Maria Luisa Bilabo (passatgera 87) i Antonia Guerra (passatgera 88) formaren un bloc compacte i pujaren escortades per un grup de militars de diverses procedències que coincidiren a Gandia cercant un vaixell per a exiliar-se i que s'organitzaren espontàniament per a embarcar amb la força de les armes. El grup que embarcà amb les telefonistes fou el format pel capità de Carrabiners, Bernardo Guisado Manzo (passatger 80), el capità d'Enginyers, Isidro Alonso Fernández (passatger 81), els tinents d'Enginyers, Félix de Cozar Herrera (passatger 82) i Eusebio Pérez Navalcerrada⁷³ (passatger 83), i els capitans d'Infanteria José Benedito Campins

72. *Diccionari biogràfic del Moviment Obrer als Països Catalans*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000, p. 424.

73. Entrevista realitzada amb Pedro Pérez, desembre del 2008, fill d'Eusebio Pérez Navalcerrada, passatger 83 del Galatea: “Durante las ultimas semanas mi padre se encontró con otros soldados republicanos allí cerca del muelle. Entre ellos vieron un barco inglés que se llamaba ‘Galatea’. Preguntaron qué es lo que ese barco estaba haciendo allí. Les contestaron que era un barco que el gobierno británico había enviado especialmente para rescatar al Coronel Segismundo Casado (...). El grupo en el cual se encontraba mi padre, decidió hablar y ponerse en contacto con el grupo del Coronel Casado. Y se propusieron ser embarcados en el ‘Galatea’. El grupo del Coronel Casado se negaron a embarcarles. Entonces el grupo donde se encontraba mi padre decidió embarcarse por la fuerza de armas. Diciendo que o se embarcaban o el barco no salía del puerto. Al subir al barco mi padre le dio pena tirar su pistola al agua. Uno de sus compañeros quería llevar su metralleta, y los marineros británicos le tiraron por la borda. Pero consiguió subir al barco otra vez. También subió un matrimonio de Valencia, la señora dio a luz una niña en el barco, la llamaron ‘Galatea’ Eso me lo contó mi madre (...). Todos los Republicanos del ‘Galatea’ fueron transferidos a un barco hospital

(passatger 84) i Rafael Reig Pardo (passatger 89), aquest últim valencià de naixement. La llista dels militars embarcats amb la força de les armes és molt més llarga i és cridaner l'embarcament d'un grup de sergents format pels passatgers 121 a 125, entre els quals estava el sergent radiotelegrafista Juan Batlle Guasch (escrit en la llista Ouasch passatger 122).

Sospitem que la telefonista Antonia Guerra (passatera 88) era la companya del mecànic madrileny Pedro Falomir Benito (passatger 119 escrit Falomis) i mare d'Antonia Falomir Guerra (passatera 110); i que Manuela Lasa (passatera 86) era la companya de José Cabañas Catalán (passatger 154 escrit Cabanas). Aconseguiren d'arribar a Londres i refer les seues vides.

Però, deixant de banda aquestes persones i militars que hi arribaren per casualitats de la vida, algunes vegades amb la família, i que forçaren el seu embarcament amb la pressió de les armes i les crides a la solidaritat internacional, el gros dels passatgers foren els militars de l'Estat Major de Casado, que es replegaren progressivament, i els nombrosos membres del Govern de Casado i el seu personal de serveis. Allí estava la cúpula de l'Exèrcit de Terra en la defensa del nord de València i figures clau de l'arma d'Aviació i de diversos departaments governamentals, amb els guàrdies de seguretat i els xofers com Luís Alcantarilla Benito, José Blanco Torres, Mario Sobrepeárez Beliver, Gabriel Sabater Reus, Manuel Gardo Amargos i Ramón Gordán Pla, que foren els passatgers 51, 78, 79, 143, 144 i 148.

Pel que fa als alts comandaments de l'Exèrcit republicà, el general Leopoldo Menéndez Lopez fou el passatger 158 acompanyat pel seu nebot Juan Menéndez (passatger 159), que era fill d'Arturo Menéndez López director general de seguretat en el Govern d'Azaña. Juan era tinent en aquell moment.⁷⁴ Leopoldo havia estat en la guàrdia presidencial d'Azaña, havia sigut sotssecretari de Guerra i cap de l'Estat Major del front de Còrdova,

Americano llamado 'Maine' que los dejó en Marsella, Francia. En Marsella, les pusieron en un tren especial con todas las ventanas cubiertas para que nadie pudiese ver que había republicanos españoles viajando en territorio francés. El tren llegó a Bolougne. Desde allí cogieron un barco que los llevó a 'Newhaven', donde los ingleses registraron a todos. Llegaron el día 4 de Abril 1939. Cuando los británicos entrevistaron a los republicanos les ofrecieron puestos en ejército o en la construcción. Mi padre escogió la construcción, y consiguió dos hernias al mismo tiempo usando el pico o pala. Terminó trabajando en una fábrica durante la Segunda Guerra mundial. Mi madre había venido con los niños vascos, cuando trabajaba de cocinera en la embajada española..."

74. Informació facilitada per Arturo Menéndez Vallserra, fill del passatger Juan Antonio Menéndez de Careaga.

havia lluitat a Terol, el Maestrat i la Serra d'Espadà, i fou ascendit a general en agost de 1938 i cap de l'Exèrcit de Llevant. Després del colp de Casado, fou nomenat cap del grup d'Exèrcits, càrrec que exercia quan embarcà. Morí a Mèxic en la dècada de 1960.

El coronel Antonio Camacho Benitez fou el passatger 160, al costat de Leopoldo i el seu nebot Juan. Camacho era un africanista Medalla Militar Individual en la Campanya d'Àfrica. Fou cap de la primera regió aèria i salvà l'aeròdrom militar de Getafe contra els militars rebel·lats en juliol de 1936. Fou sotssecretari de l'Aire durant el ministeri d'Indalecio Prieto i fou nomenat cap de les Forces de l'Aire quan Hidalgo de Cisneros s'exilià el 6 de març de 1939. Es posà a les ordres del Consejo Nacional de Defensa i s'exilià a Londres i Mèxic, on morí en 1974.⁷⁵ L'acompanyaven el coronel Alfonso Reyes Senen (passatger 161), governador de Castelló i cap de la Segona Regió Militar, i el tinent coronel Francisco Ciutat Martín (Ciutat de Miguel) (passatger 162), cap d'operacions de l'Exèrcit de Llevant.

Francisco Ciutat era un comunista que s'exilià finalment a l'URSS. Participà com a cap de secció d'operacions de l'Exèrcit de Maniobra en l'Estat Major Central i contribuí a l'elaboració dels plans estratègics de les operacions de Terol de desembre de 1937 a febrer de 1938, en el Pla P mai executat, en el de la defensa d'Aragó i el Maestrat de març a maig de 1938, en el de la defensa de València de juny i juliol 1938 i en les operacions locals del front llevantí fins al final de la guerra. El seguien en la llista d'embarcament el major Amador Silverio Jiménez (passatger 163), el tinent coronel de l'Aire Juan Arce (passatger 164), el lloctinent Luís Cardona (passatger 165) i el coronel d'Artilleria Francisco Belda (passatger 166).

El cap de l'Estat Major de l'Exèrcit de Llevant, el coronel Federico de la Iglesia Navarro (passatger 168), adoptà per al viatge els tres germans Just Pellicer, Alegria de 7 anys, Mario de 4 i Antonio de 2 anys (passatgers 169, 170 i 171), acompanyats per la seua filla adoptiva Maria Escriba de 12 anys (passatgera 172). Segons l'informe ja esmentat de Francisco Ciutat, el diputat Julio Just embarcà en un vaixell francès des de la mateixa Gandia durant aquella conjuntura. També diu que el comissari Mantecón havia

75. <http://www.sbhac.net/Republica/Personajes/Militares/Militares1.htm> i <http://www.adar.es/aviacion%20republica.htm>.

dut en el seu cotxe des de València fins a Gandia el nebot de Menéndez, a ell mateix i el coronel Federico de la Iglesia.

El tinent coronel Francisco Ciutat també relata en aquest informe que, quan els fitxaren en l'HMS *Galatea*, només uns 18 digueren que eren del Partit Comunista. Entre aquests estaven el cap de la 39 Divisió, Guillermo Grande Talavera (passatger 25), el sergent d'Enginyers Salvador Martorell Vives (passatger 141) i el coronel Rodrigo Gil (passatger 189), que com a tinent coronel en juliol de 1936 tingué un paper destacat a Madrid contra l'aixecament militar contrari a la República. Rodrigo Gil va presidir a Londres l'Hogar Español i va treballar per al Ministeri d'Informació britànic en febrer de 1943, en plena guerra mundial. L'Hogar Español fou inaugurat el 17 d'octubre de 1941 com a seu de diverses organitzacions creades pels exiliats espanyols en la zona de Londres; però progressivament quedà en mans dels comunistes, que la controlaren plenament des de 1943 i Rodrigo Gil en fou el seu representant en la majoria dels actes destacats fets pels republicans exiliats.⁷⁶

Embarcaren molts pocs passatgers estretament vinculats a Gandia o als pobles de la comarca ni del País Valencià. Segons Andrés Escrivà,⁷⁷ hi hagué polítics de Gandia que acompanyaren Casado; però no hem trobat cap membre del Consell municipal de Gandia ni polítics rellevants de l'Ajuntament o de la vida local entre els passatgers. No estaven ni l'alcalde Francisco Julio ni José Buígues Gil ni l'últim alcalde de la guerra, José Tarrasó García. Tampoc estava l'alcalde de la Gestora del 36, Marcel·lí Pérez Martí, afusellat a Paterna el 19 de desembre de 1939. De fet, els afusellaments començaren el 25 de maig de 1939 a la mateixa Gandia, segons Vicent Gabarda,⁷⁸ on foren afusellats Benjamín Bravo Morales, el xofer Vicent Galván Asuar, el consignatari membre de la CNT i cap d'Ordre Públic a Gandia, José Rodríguez Orlán, i el llaurador Salvador Sendra Alfaro, que no pogueren embarcar igual que l'uetista Arturo Carreras Coquillat, afusellat el 22 de juny. La llista dels afusellats és llarguíssima, segons Vicent Gabarda. Entre aquests també estan dos membres dels últims Consells

76. MONFERRER CATALÁN, L. (2007): *o. p.*, pp. 90, 121-125 i 272.

77. ESCRIVÀ ROGER, A. (1981): *o. p.*, p. 96.

78. GABARDA CEBELLÁN, V. (2007): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*: Publicacions de la Universitat de València, València, p. 309.

municipals, que foren afusellats a Paterna perquè no hi embarcaren. Són el socialista Domingo Alegre Llinares, obrer de vila afusellat el 28 de juliol de 1939 a Paterna, i l'uguetista Joaquín Melo Mayor, afusellat el 2 de novembre següent a Paterna. L'única salvació possible per a totes aquestes persones que van patir la repressió franquista haguera sigut embarcar en l'HMS *Galatea*.

Un dels que sí que embarcà i salvà la vida fou l'agent del Destacament de Gandia de la Comissaria General de Fronteres i Ports, Mariano Menéndez Garcia (passatger 120); un altre fou el president de l'UGT de Gandia, Victor Pagés Gallen (passatger 146), que suposem que anava acompanyat de la seua muller Elisea Trilles Martí (passatgera 145). Uns altres, de fora de Gandia, foren els de la Unión de València, Gerardo Giménez Hernández i Fulgencio Ibarra Muñoz (passatgers 96 i 98), que acompanyaven el membre del Consell municipal de València, Víctor Medin Sánchez (passatger 97). També estava el capità valencià ja mencionat, Rafael Reig Pardo (passatger 89).

El més cridaner de tots, pel que implica de cara a l'organització de l'evacuació republicana en el port d'Alacant, fou Serafín Sánchez Posadas (passatger 35), dirigent socialista que ocupà la Secretaria d'Organització de l'últim Comitè de l'Agrupació Socialista Valenciana i que intervingué activament en les gestions d'evacuació del port d'Alacant en març de 1939, encara que finalment ell embarcà pel port de Gandia en l'HMS *Galatea*.⁷⁹

El més conegut per a nosaltres, perquè Eladi Mainar l'entrevistà, és el president de l'Audiència Provincial de València, José Rodríguez Olazábal (passatger 173), i el seu germà, Manuel Rodríguez Olazábal (passatger 174). Sabem que José Rodríguez Olazábal, poc abans d'anar a Gandia, s'entrevistà amb el coronel Casado a València per a demanar-li auxili i que el coronel li digué que l'única eixida possible estava a Alacant. Rodríguez Olazábal també s'entrevistà amb l'antic governador civil de València, Manuel Molina Conejero, amb el general Menéndez i amb el general Aranguren per a aconseguir ajuda a fi de traslladar els seus coneguts i companys cap a Alacant. Aconseguí una camioneta amb la qual prop de 20 persones del seu entorn iniciaren el camí cap a Alacant. No havien rebut cap

79. *Diccionari biogràfic del Moviment Obrer als Països Catalans*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000, p. 1263.

comunicació de concentrar-se al port de Gandia perquè la idea era marxar cap Alacant i no a Gandia; però, quan arribaren a Gandia, trobaren barricades a l'entrada del poble i, quan estaven a punt de creuar la ciutat, observaren que algunes tropes republicanes i els falangistes locals mantienien un tiroteig enmig dels carrers. Aquest encontre obligà José Rodríguez Olazábal i tots els que viatjaven amb ell a dirigir-se cap al port de Gandia. Allí van buscar Mr. Apfel, el gerent del port, un vell conegut, i es trobà de cara amb el coronel Casado, que unes hores abans li havia dit que l'única eixida era Alacant. Al costat de Casado, segons Rodríguez Olazábal, hi havia molta gent de la FAI i de la CNT.

El mànager del port l'informà que l'única eixida possible en aquell moment eren els vaixells anglesos del port de Gandia i que només tenia eixa oportunitat per a salvar la vida. Junt a Apfel es trobaven Albert Forcinal, diputat francès, Lord Farringdon i Sir George Young, els quals pertanyien al Comité Internacional per a la Coordinació de l'Assistència a l'Espanya Republicana, encarregats de les tasques d'embarcament de refugiats. S'oferiren a les autoritats britàniques per a seleccionar els refugiats que havien d'embarcar.⁸⁰ Mr. Apfel digué a Rodríguez Olazábal que no anara a Alacant, perquè no en podria eixir. El comentari indignà José Rodríguez Olazábal, que es dirigí a Casado i li reprotxà: “¿Com que l'eixida era per Alacant, coronell, no és així?”. Es girà sense esperar la resposta. A Londres, Segismundo Casado intentà parlar amb José Rodríguez Olazábal, però José li negà la paraula. Rodríguez Olazábal ens afirmà que el coronel Casado sabia que l'única eixida del territori republicà el dia 29 de març de 1939 estava al port de Gandia i, malgrat això, enviava la gent a Alacant. La seua impressió era que Casado i uns pocs dels seus sabien que només podia eixir per Gandia un grup reduït i selecte, motiu pel qual enviava la gent a Alacant.⁸¹

Si comparem la llista dels 194 passatgers de l'HMS *Galatea* amb la llista oficial francesa de desembarcament dels 2.638 passatgers del

80. Public Record Office, ADM 116/3896: Report of Proceedings, HMS *Galatea*, 3-4-1939. p. 8. L'almirall britànic feia notar en el seu informe que aquests senyors representaven una organització d'un caràcter netament esquerrós, fins i tot, Lord Farringdon saludà alguns refugiats a l'estil comunista, amb el puny tancat. A més, l'almirall Tovey féu saber que en declaracions d'aquest lord anglès, aquesta organització actuava contràriament als desitjos del govern britànic.

81. Declaracions a Eladi Mainar en desembre de 1996.

Stanbrook,⁸² que salpà del port d'Alacant poc abans dels fets del port de Gandia, les diferències són abismals. Les persones desembarcades del *Stanbrook* tenen una casuística molt més diversa quant a les seues condicions polítiques, militars i civils. També hi viatjaren nombrosos veïns dels pobles del País Valencià de professions comunes i habituals, mentre que els passatgers de l'HMS *Galatea* foren molt més seleccionats i la llista té un component militar i polític predominant i quantiós. Excepte aquells que van aconseguir pujar a l'HMS *Galatea* amb la força de les armes, els passatgers formaven part d'una llista molt selectiva de governants i militars d'alt rang amb el seu seguici. La gent comuna dels pobles propers de Gandia que intentà embarcar-hi no ho va aconseguir i continuà camí cap a Alacant, on foren empresonats perquè ja no hi havia vaixells.

Tenim el testimoni d'Enric Chulio,⁸³ un militant de la UGT i del PSOE de Cullera, que anà a Alacant després de no poder embarcar a Gandia: "El 28, imagine, [...] alguns decidírem marxar. Un, Tello pense que es deia, anà cap a València perquè tenia la idea d'anar a França mitjançant coneguts a València i Castelló. Pensava que passaria desapercebut. El van agarrar i l'afusellaren. A migdia, vam veure que la carretera cap al sud era un riu de cotxes, camions, tanquetes, motos, bicicletes, carros i gent a peu. Com que vam veure també avions que passaven de tant en tant, vam tenir molta por d'afegir-nos ja que pensàvem que si atacaven les files, només amb quatre bombes i amb tres passades de metralladores allò seria una matança. Acordàrem eixir quan es fera fosc i anar a Gandia ja que algú, no recorde qui era, va dir que hi havia vaixells, i també a Alacant. Camí de Gandia, vam tenir molta sort. Vam veure molts vehicles abandonats a les voreres de la carretera. S'havien quedat sense combustible i allí es quedaren. N'èrem cinc i ens arreplegà un camió que ja anava molt carregat, i no anàvem a molta velocitat entre la sobrecàrrega i tots els obstacles de la carretera, sobretot els soldats. Arribàrem de nit a Gandia i allí hi havia un vaixell, que després vaig saber que hi estava Casado. Vam creuar-nos amb

82. VILAR, J. B. (2006): "El viaje del *Stanbrook* y el exilio en Argelia", en *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol 16. Exilio y represión franquista, Editorial Prensa Valenciana, València, pp. 86-95 i en SANTACREU SOLER, J. M. (coord.) (2008): *o. c.*

83. Enric Chulio (Cullera 1916-2000) fou entrevistat per Ricard Camil Torres el 3 d'agost de 1998. La transcripció del fragment relatiu als fets del port d'Alacant és de Ricard Camil Torres en SANTACREU SOLER, J. M. (coord.) (2008): *o. c.*

altres soldats que venien d'allí i ens digueren que no hi havia lloc i, encara que vam veure alguna llum a l'horitzó, ens comunicaren que no venien a Gandia, que devien ser franquistes o altres que ja havien partit d'on siga. Total, que ens n'anàrem a Alacant.”

Un altre testimoni és el d'Alfredo Agud,⁸⁴ un jove nascut a Torrent el 1922, que arribà a Alacant amb la família després de passar per Gandia: “Mon germà li va dir a mon pare que ens matarien a tots, que per on passaven els feixistes es carregaven a tots. I al final, mon pare va decidir que partírem. Teníem joies i li va dir a la seua germana que es quedara en sa casa amb les meues germanes i que jo aniria amb ells perquè a tots els actes m'havia portat i el meu germà va estar d'acord dient que ni les criatures eren respectades. Aprofitàrem que un veí, molt amic, estava carregant una camioneta. Era repartidor i carregava poques coses. Mon pare li preguntà i va dir que fugia i li va dir que aniríem amb ell. Jo crec que aquell sí que va matar algú quan començà la guerra. Es deia Ramon. Ens n'anàrem els cinc: ell, el meu germà, els meus pares i jo. Aquell va dir que a Gandia i a Alacant hi havia vaixells per a fugir i allí anàrem. Jo no he vist mai tanta gent i tantes motos, cotxes, camions i també tancs. Tots per la carretera. Allò era una desfilada de gent desfeta i cada cara que veia em feia més por. Eren cares de qui no té més ganes de seguir vivint. Sí vaig caure que, a mesura que ens allunyàvem, la muntonada disminuïa. Quan passàrem per Sueca, allò es convertí altra vegada en un formiguer i recorde que vaig veure gent vestida de blau i també amb boina roja. Portaven banderes i armes, però crec que ningú feia cas a ningú. En arribar a Gandia, vam veure uns falangistes que estaven al costat d'una barricada, però no ens digueren res. S'acostà un soldat i ens va dir que no hi havia cap vaixell, que era a Alacant on s'havia d'anar, i continuàrem”.

84. Alfredo Agud (Torrent 1922-Cullera 1999) fou entrevistat per Ricard Camil Torres el 23 de desembre de 1996. La transcripció del fragment relatiu als fets del port d'Alacant és de Ricard Camil Torres en SANTACREU SOLER, J. M. (coord.) (2008): *o. c.*

L'estudi de les últimes setmanes de guerra a Gandia i, sobretot, l'episodi de la fugida o embarcament del Consejo Nacional de Defensa (que poques setmanes abans s'havia fet càrrec del control del que restava de territori republicà) ha esdevingut un dels fets que marquen el final de la Guerra Civil Espanyola. A pesar que va marcar un dels darrers capítols de la Segona República, encara és, a hores d'ara, ben desconegut per la majoria dels estudiosos fins a l'extrem que encara hi ha historiadors que desconeixen per on isqué Casado cap a l'exili.

Fou al port de Gandia on unes desenes de civils i militars republicans d'alt rang aconseguiren embarcar en els vaixells de guerra anglesos ancorats en la rada del port. Això ocorregué durant una operació humanitària gestionada per la Creu Roja i els diplomàtics britànics per a l'intercanvi d'uns presoners italians (que ho esperaven des de feia mesos), motiu pel qual la flota franquista no els molestà tot i veure l'embarcament. Els 194 passatgers que embarcaren en l'HMS *Galatea* foren una minsa minoria si els comparem amb els milers de persones que s'amuntegaren a la drassana del port d'Alacant els mateixos dies que els vaixells britànics desenvolupaven l'operació del port de Gandia. A diferència de Gandia, el port d'Alacant es convertí en una ratera, "una presó amb vistes al mar", com hem titulat un llibre anterior dedicat a les últimes setmanes de la guerra en el port d'Alacant que edità Tres i Quatre en 2008.

Gandia, al llarg de tota la guerra, havia esdevingut una ciutat de la rereguarda, amb uns conflictes semblants als de la majoria de les terres del País Valencià: revolució social i econòmica; incautacions; col·lectivitats; terror, atomització del poder; refugiats procedents dels fronts de lluita; centralització, fam, bombardeigs del port... Un conjunt de causes intenses que feren que la població visquera en un constant i veritable terratrèmol polític, social i bèl·lic durant quasi tres anys; a la qual cosa cal afegir la particularitat que el port i el ferrocarril fins Alcoi eren

propietats britàniques i, en una petita mesura, gaudiren de la protecció de la Royal Navy.

El port de Gandia esdevingué un dels centres exportadors de fruita de la República espanyola, peça clau dels successius governs republicans per a l'entrada de divises, i objectiu principal dels avions alemanys, italians i franquistes amb base a Mallorca. Sobretot durant la primavera de 1938 aquestes accions de bombardeig foren contínues amb la finalitat d'aixafar qualsevol comerç del port amb l'exterior. Encara que el port de Gandia, durant aquesta conjuntura de lluita armada en la frontera del nord de València, fou escollit pel Govern britànic perquè atracaren els seus vaixells de guerra en compte del port de València, on ho feien abans d'aquella primavera de 1938. Aquesta circumstància salvà Gandia de patir bombardeigs amb la intensitat que ho havien fet abans de la decisió britànica. De manera que el port gandià es convertí en el lloc d'eixida i entrada dels diplomàtics i d'intercanvi de presoners italians de la mà dels vaixells de guerra britànics a partir de l'estiu de 1938 i fins al final de la guerra.

El coronel Casado va ser un dels instigadors del colp contra el Govern de Negrín a principis de març de 1939 i un dels màxims dirigents militars de l'Exèrcit republicà durant la guerra. Des del mateix moment en què el Govern republicà isqué del país pels Pirineus en febrer de 1939, ja plantejava l'acabament de la guerra el més aviat possible. Després de la desfeta de l'Exèrcit republicà a Catalunya, la major part dels alts comandaments militars republicans donaren la guerra per perduda. Els que passaren a França ja no tornaren al territori controlat pel Govern de Negrín. La situació era tan angoixosa que Negrín decidí, quan tornà precipitadament el mateix febrer de 1939 a la zona que encara romania en poder del seu Govern, fer una remodelació del seu gabinet en tots els nivells i estaments militars; però la moral, l'esperit de derrota, l'abandonament per part de les potències occidentals i democràtiques al llarg de la guerra, una actitud tèbia de la Unió Soviètica al final de la contesa i les negociacions en marxa de pau amb Franco dels militars i polítics republicans partidaris d'acabar ja la guerra feren que molts militars, sobretot els de carrera i antics africanistes, es plantejaren l'acabament de la guerra el més aviat possible. Fou el moment del coronel Casado i del seu colp, que precipità el final de la guerra des del dia 5 fins al 29 de març de 1939 en què Casado embarcà cap a l'exili en el port de Gandia.

Les tres darreres setmanes de març de 1939 veieren discórrer frenèticament diferents episodis, fins que la majoria dels membres del Consejo Nacional de Defensa es traslladaren a València i, finalment, a Gandia des d'on el Govern britànic, a última hora, els permeté l'embarcament en els vaixells de guerra de Sa Majestat, no sense patir problemes greus. Es donà la circumstància que els vaixells britànics estaven en missió humanitària per a embarcar un intercanvi de presoners italians de les CTV i la casualitat beneficià Casado i els seus.

L'embarcament del Consejo Nacional de Defensa des del port de Gandia fou un acte que, en un principi, no estava planificat ni premeditat. Però, a mesura que anava complicant-se la situació en la zona encara controlada pels republicans de Casado, es convertí en una decisió ferma que comptà amb el permís final del Govern de Neville Chamberlain per a facilitar l'embarcament, des de Gandia, tant de Casado com de tots els homes i dones que es trobaven en els molls del port. Un port que les bombes llançades pels avions insurgents havien deixat en un estat deplorable per a qualsevol activitat portuària, fet pel qual l'embarcament de Casado i els seus es realitzà en barques, perquè els vaixells de guerra no podien entrar al port.

En les immediacions del port es trobaven els navilis franquistes de guerra encarregats de tancar l'eixida dels exiliats republicans. Hi estaven en missió del bloqueig i pretenien evitar qualsevol fugida del territori republicà; però a la fi només foren espectadors de l'eixida humiliant del coronel Casado i de vora dos centenars de republicans.

La flota de guerra francesa i, sobretot la britànica, havien tingut un gran paper al principi de la guerra perquè milers d'espanyols pogueren eixir del territori republicà ens els moments més revolucionaris de la guerra, en veure perillar les vides de les persones a mans dels incontrolats de tota mena d'un i altre costat. Tanmateix, en aquells moments, jugaven a la moderació i evitaven qualsevol embarcament massiu dels republicans, que també tenien por de caure en mans dels franquistes desitjosos de revenja. Uns pocs centenars pogueren eixir en els vaixells anglesos. A Menorca, la Royal Navy ajudà a la rendició dels republicans i, tal vegada per això, alguns centenars de republicans van ser transportats amb el creuer *Devonshire* fins a Marsella. A Gandia passà quelcom semblant, però en unes circumstàncies molt

diferents i casuals. La majoria dels que embarcaren no eren de Gandia, ni tan sols de la comarca, sinó que eren persones de renom i relleu polític i militar de la Segona República. En aquella conjuntura, milers de republicans acudiren al port d'Alacant en busca d'uns vaixells que se suposava que devien arribar, però que mai ho feren, convertint-se el port alacantí en un camp de concentració, ja abans que les tropes italianes del general Gamba-
ra entraren a la ciutat al cant de *La Giovinezza*.

Ja res no es podia fer i, com va dir el *premier* Neville Chamberlain en aquells dies, era ja hora que es posaren a solucionar problemes més pre-
gons, que no el problema espanyol. Una gran quantitat d'espanyols repu-
blicans restaren sense poder exiliar-se i foren capturats als ports valencians
i conduïts als diferents camps de classificació i concentració; d'altres, els
que es salvaren del presidi o la mort, visqueren un exili interior molt dur,
emboscats, amb por. L'HMS *Galatea* fou l'últim vaixell que embarcà exili-
ats republicans espanyols i internacionalistes i ho féu pel port de Gandia la
vesprada i nit del 29 al 30 de març de 1939.

- ABAD GARCÍA, V. (1984): *Historia de la naranja 1781-1939*, Comité de Gestión para la Exportación de Frutos Cítricos, València.
- ABAD GARCÍA, V. (1987): *Valencia, marzo 1939*, Ajuntament de València, València.
- ABAD, V. (1988): *La Taronja (1781-1939)*, Alfons el Magnànim, València.
- ALONSO, J.; GARCÍA, À. “Alguns aspectes de la vida municipal a Gandia durant la guerra civil”, en *Ullal*, núm.3.
- ALPERT, M. (1987): *La guerra civil española en el mar*, Siglo XXI, Madrid, p. 352. (reeditat per Crítica en 2008).
- AZCÁRATE, P. (1976): *Mi embajada en Londres durante la guerra civil española, 1936-1939*. Barcelona.
- AZAÑA, M. (1.966-1.968): *Obras completas*, Oasis, Mèxic.
- BAHAMONDE MAGRO, A; CERVERA GIL, J. (2000): *Así terminó la Guerra de España*, Marcial Pons, Madrid.
- BAXELL, R. (2004): *British volunteers in Spain. The British battalion in the International Brigades, 1936-1939*, Routledge, London.
- BOWERS, C. G. (1977): *Misión en España*, Editorial Grijalbo, Barcelona.
- CALZADO, A. (2007): “El golpe de Casado y el final de la Contienda”, en *El final de la guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15, Editorial Prensa Valenciana S.A., València.
- CASADO, S. (1968): *Así cayó Madrid. Último episodio de la Guerra Civil Espanyola*, Madrid.
- COSTA VIDAL, F. (1998): *Villena durante la guerra civil, 1936-1939*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert /Ajuntament de Villena, Alacant.
- CASTELLS PEIG, A. (1974): *Las Brigadas Internacionales de la guerra de España*, Editorial Ariel, Sabadell.

- CLARA, J., *Per una biografia de Josep Pallach. Documents dels anys 1944-46.*
Tesi no publicada.
- CLEMENTE, J. C. (1993): *El árbol de la vida 1936-1939. La Cruz Roja en la Guerra Civil española*, Laboratorios Beecham, Madrid.
- CORRAL, P.(2005): *Si me quieres escribir. La Batalla de Teruel. Gloria y castigo de la 84 Brigada Mixta del Ejército Popular*, DeBolsillo, Barcelona.
- CORRAL, P. (2005): *Desertores. La Guerra Civil que nadie quiere contar*, Debate, Madrid.
- DIVERSOS AUTORS (1937): *Verità su Guadalajara*. Documenti di legionari fascisti, Edizioni di Coltura Sociale, Paris.
- DREYFUS-ARMAND, G. (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre Civile à la mort de Franco*, Albin Michel, Paris.
- DREYFUS-ARMAND, G; TEMIME, E. (1995): *Les Camps sur la plage, un exil espagnol*, Autrement, Paris.
- DURÁN, G. (1980): *Una enseñanza de la Guerra Española: glorias y miserias de la improvisación de un ejército*, Ediciones Júcar, Gijón.
- ESCRIVÀ ROGER, A. (1981): *Historia Política de Gandía, 1880-1980*, Edició de l'autor, Gandia.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, V. (2009): *El exilio de los marinos republicanos*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, J. A. (2004): *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro*, Edita J. A. Fernández López, Miranda de Ebro.
- FRASER, R. (1979): *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros*, tom II, Ed. Crítica, Barcelona.
- GABARDA CEBELLÁN, V. (2007): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- GALÁN CÁNOVES, C. (1991): "El 5 de marzo de 1939 en Cartagena", en *Cuadernos del Estero*, núm. 1, Cartagena.
- GEISSER, C. (1986): *Prisoners of the good fight: the Spanish Civil War, 1936-1939*, Lawrence Hill, Connecticut.
- GIRONA, A: Les finances del Consell Municipal de Gandia durant la Guerra Civil. *Ullal*, núm. 3.

- GIRONA, A. (2006): “El ascenso del Partido Comunista”, en *La hora de la revolución. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 6, Editorial Prensa Valenciana SA, València.
- GIRONA, A.; SANTACREU, J. M. (directors científics) (2007): *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, 18 volums, Prensa Valenciana S.A., València.
- GONZÁLEZ, L. [et al.] (2008): *Voluntarios de Argentina en la Guerra Civil Española*, Ediciones CCC, Buenos Aires.
- GOMAR, J.: Bombardeos que sufrió la ciudad de Gandía y su puerto durante la guerra de España. Manuscrit que es conserva a l’AHCG.
- GRAHAM, H. (2006): *Breve historia de la guerra civil*, Editorial Espasa Calpe S.A., Madrid.
- GRETTON, P. (1984): *El factor olvidado. La marina británica y la Guerra Civil española*, San Martín, Madrid.
- GRUNFELD, J. (2000): *Memorias de un Anarquista*, Grupo Editor Latinoamericano, Buenos Aires.
- GUERRA, F. (2003): *La medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá.
- IGLESIAS SUÁREZ, I. (1977): *La fase final de la guerra civil*, Editorial Planeta S.A., Barcelona.
- JUNOD, M. (1985): *El tercer combatiente*, Comité Internacional de la Cruz Roja, Ginebra.
- LEÓN, M. T. (2007): *Crónica general de la Guerra Civil*, Editorial Renacimiento. Centro de Estudios Andaluces, Valencia.
- LÍSTER, E. (1966): *Nuestra guerra*, Ebro, París.
- LLOPIS SENDRA, R. (2008): *La identificació dels passatgers internacionalistes del Stanbrook*, en SANTACREU SOLER, J. M. (coord.): *Una presó...*
- LONDON, A. G. (1965): *España, España*, Artia Praha, Praga.
- MAINAR CABANES, E. (2006): “Alicante y Gandía, última esperanza republicana”, en *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15. El final de la guerra, Editorial Prensa Valenciana, València.

- MAINAR CABANES, E. (2007): "El bombardeo de Xàtiva", en *El final de la guerra. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15, Editorial Prensa Valenciana S.A., València.
- MARQUES P.; SOMMARUGA, C. (2000): *La Croix-Rouge pendant la guerre d'Espagne: Les missionnaires de l'humanitaire*, Ed. Harmattan, Ginebra.
- MARTÍNEZ BANDE, J. M. (1985): *El final de la Guerra Civil*, Editorial San Martín, Madrid.
- MENDLESOHN, F. (2002): *Quaker relief work in the spanish civil war*, Ed. Edwin Mellen.
- MERA SANZ, C. (2006): *Guerra, exilio y cárcel de un anarcosindicalista*, Solidaridad Obrera, Madrid.
- MONFERRER CATALÁN, L. (2007): *Odisea de Albión. Los republicanos españoles exiliados en Gran Bretaña (1936-1977)*, Madrid, Ediciones de la Torre.
- MONTOLIU, P. (1999): *Madrid en la Guerra Civil. Los protagonistas*, vol. II, Sílex, Madrid.
- MORAL RONCAL, A. M. (2008): *Diplomacia, humanitarismo y espionaje en la Guerra Civil española*, Editorial Biblioteca Nueva, Madrid.
- MORILLO, A. (2003): *La Guerra Civil a Menorca (1936-1939)*, Documenta Balear, Palma de Mallorca.
- OLAYA MORALES, F. (2004): *El expolio de la República*, Belacqva, Barcelona.
- ORS MONTENEGRO, M. (1995): *La represión de guerra y posguerra en Alicante (1936-1945)*, Institut de Cultura Juan Gil Albert, Alicante.
- PAGÈS, P. (dir.) (2000): *Diccionari biogràfic del Moviment Obrer als Països Catalans*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- PAGÈS, P. (2004): *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*, Publicacions de la Universitat de València, València.
- PALAFOX, J. (1991): *Atraso económico y democracia. La II República y la economía española, 1892-1936*, Editorial Crítica, Barcelona.
- PASTOR PASTOR, P. (1984): *Calpe, Gentes y hechos*, Ayuntamiento de Calpe & CAM, Calp.

- PEDRIALI, F. (1992): *Guerra di Spagna e Aviazione Italiana*, Roma.
- PIZARROSO QUINTERO, A. (2001): “Intervención extranjera y propaganda”, en *Historia y Comunicación Social*, núm. 6.
- PONS, A.; SERNA, J. (1993): *Els ferrocarrils a la Safor*, Ajuntament de Gandia, Gandia.
- RAMOS, V. (1974): *La guerra civil 1936-1939 en la provincia de Alicante*, tomo III, Ediciones Biblioteca Alicantina, Alacant, pp. 135-136.
- RAVÉ, J. (1953): *Las Cortes errantes del Frente Popular*, Editora Nacional, Madrid.
- RODRÍGUEZ DE LA TORRE, F. (2006): *Bibliografía de las Brigadas Internacionales y de la participación de extranjeros a favor de la República (1936-1939)*, Instituto de Estudios Albacetenses, Albacete.
- ROJO, V. (1974): *Alerta los pueblos. Estudio político militar del periodo final de la guerra española*, Barcelona.
- ROVIRA, P. (1996): *Mobilització social, canvi polític i revolució. Alzira 1900-1939*. Alzira.
- RUBIO, J. (1979): *Asilos y Canjes durante la Guerra Civil española*, Editorial Planeta, Barcelona.
- SALAS LARRAZÁBAL, R. (2006): *Historia del Ejército Popular de la República*, tom II, La Esfera de los Libros, Madrid.
- SANTACREU SOLER, J. M. (1990): “La producción de guerra y las tesis de la Posición Yuste”, en *Guerra civil y franquismo en Alicante*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert de la Diputació d’Alacant, Alacant.
- SANTACREU SOLER, J. M. (1992): *Leconomia valenciana durant la guerra civil. Protagonisme industrial i estancament agrari*, Alfons el Magnànim de la Institució Valenciana d’Estudis i Investigació, València.
- SANTACREU SOLER, J. M. (2006): *Piratas contra la República. Un hecho silenciado de la Guerra Civil española 1936-1939*, La Xara Edicions, Simat de la Vallidigna.
- SANTACREU SOLER, J. M.; GIRONA ALBUIXECH, A. (2007): *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 15. El final de la guerra, Prensa Valenciana, València.
- SANTACREU SOLER, J. M. (COORD.) (2008): *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d’Alacant. Març de 1939*, Tres i Quatre, València.

- SANTACREU SOLER, J. M. (2008): *Tres claves de la Guerra Civil en el Mediterráneo*, La Xara Edicions, Simat de la Vallidigna, pp. 88 i 89.
- SKOUTELSKY, R. (2006): *Novedad en el frente. Las Brigadas Internacionales en la Guerra Civil*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid.
- TAGÜEÑA, M. (1973): *Testimonio de dos guerras*, Oasis, Mèxic;
- TEDESCHI, P. (1937): *Guadalajara, 8-23 marzo 1937*, Edizioni di Cultura Sociale, Paris.
- TORRES FABRA, R. C. (1991): *Cullera en guerra. Un poble valencià a la rereguarda*, Ajuntament de Cullera, Cullera.
- THOMAS, H. (1975): *La guerra civil española*, tom 1, Barcelona, 1976.
- URCELAY MARAGNES, D. (2008): *Les volontaires cubains dans la défense de la République espagnole*, L'Harmattan, Paris.
- VALERO ESCANDELL, J. R. (2004): *El territorio de la derrota. Los últimos días del Gobierno de la II República en el Vinalopó*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Elda.
- VAQUERO PELÁEZ, D. (2007): *Credere, obbedire, combattere. Fascistas italiani en la Guerra Civil española*, Mira Editores, Zaragoza.
- VARGAS, B. (1999): *Rodolfo Llopis (1895-1983) Una biografía política*, Planeta, Barcelona.
- VÁZQUEZ RIAL, H. (1998): *Soldado de porcelana*, Ediciones BSA, Barcelona.
- VÍLAR, J. B. (2006): "El viaje del Stanbrook y el exilio en Argelia", en *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, vol. 16. Exilio y represión franquista, Editorial Prensa Valenciana, València.
- WATKINS, K. W. (1963): *Britain divided. The effect of the spanish civil War on british political opinion*, Londres.
- WHEELER, G. (2005): *Devolvamos al pueblo su sonrisa. Memorias de un brigadista internacional en la guerra de España*, Oberon, Madrid.

ANNEX FOTOGRAFIC

BOMBARDEJOS AL PORT DE GANDIA

Els avions italians es dirigeixen a bombardejar diverses posicions republicanes.
Foto: Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

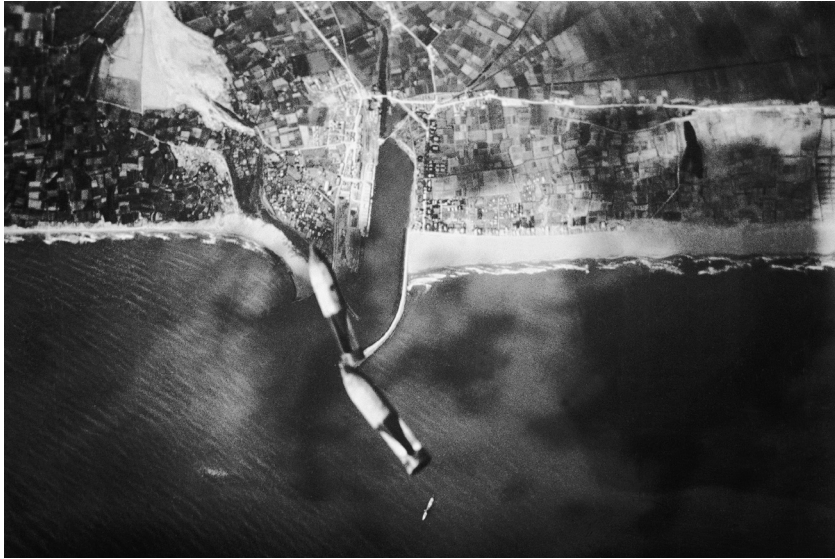
El port de Gandia fotografiat pels avions italians tot just després d'haver sigut bombardejat. Foto: Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

El port des d'una altura de vora 4.000 metres amb un vaixell prop de la bocana.
Foto: Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

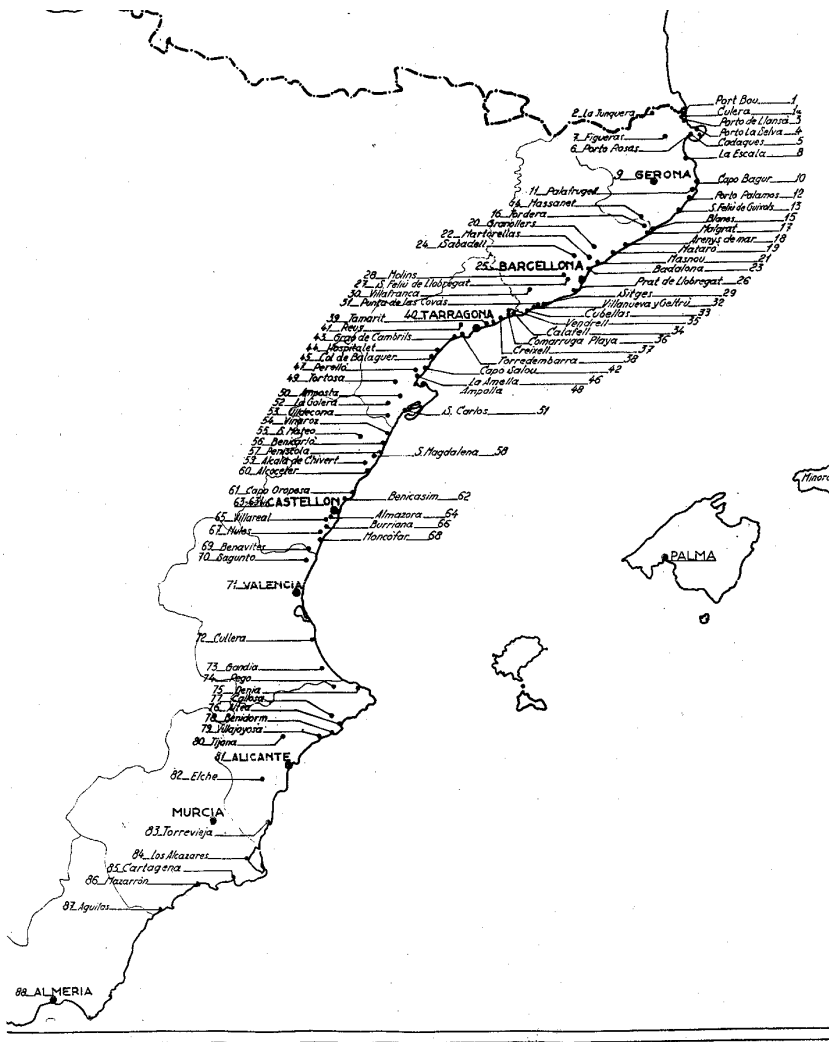
Possiblement siga el mateix bombardeig, però abans de llançar les bombes. Foto:
Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

Les bombes són llançades en busca del seu objectiu, el port i el vaixell. Foto: Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

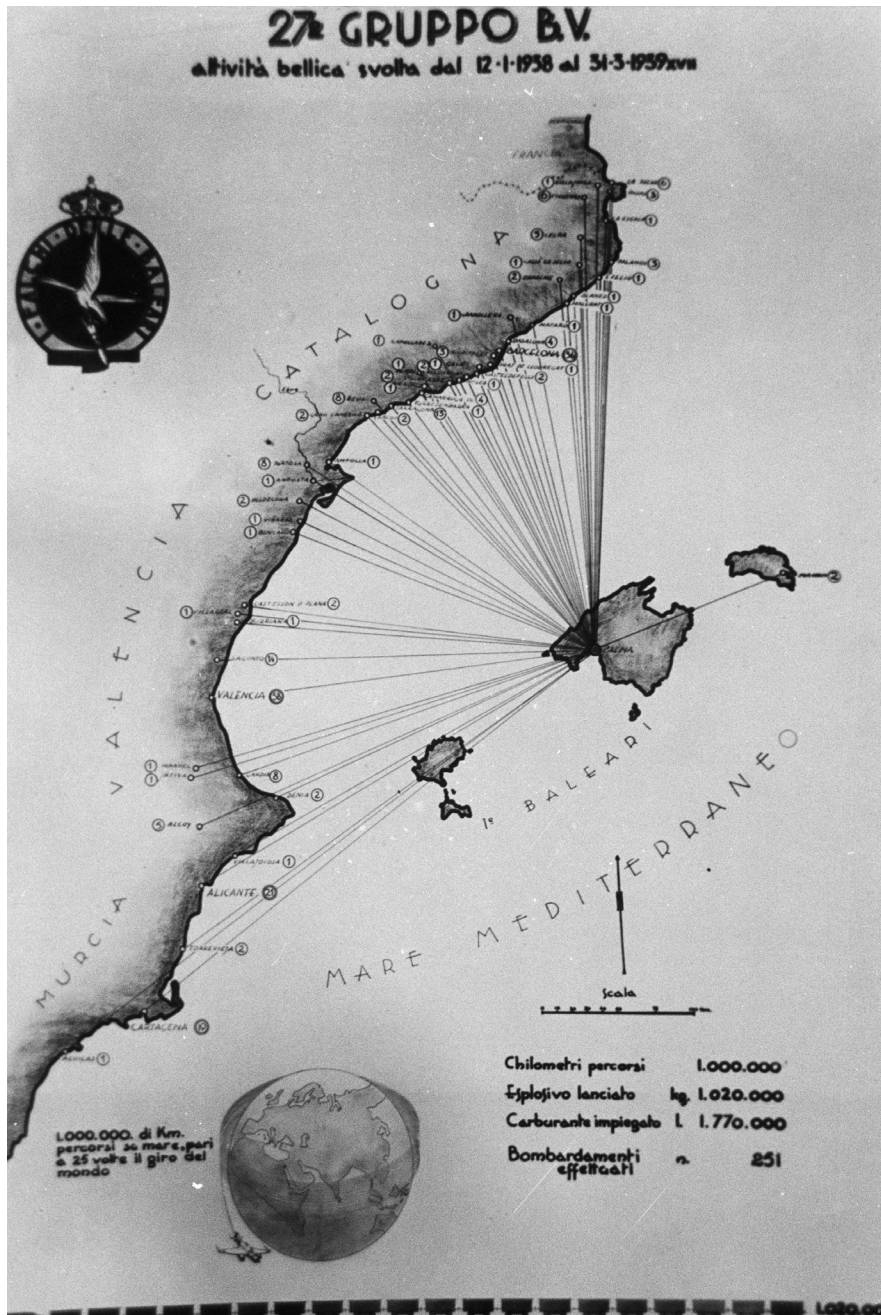

Les bombes dels avions italians encerclen un vaixell que no és tocat. Foto: Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

AVIAZIONE LEGIONARIA DELLE BALEARI
INDICE OBIETTIVI

Objectius de l'Aviazione Legionaria Italiana de les Balears. Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

Activitat del 27 Grup de l'Aviazione Legionaria de les Balears. Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

Les bombes són llançades i impacten de ple en la drassana de Gandia, propietat dels britànics. Fotos: Ufficio Storico. Stato Maggiore Aeronautica Italiana. OMS.

DESTROSSES AL PORT

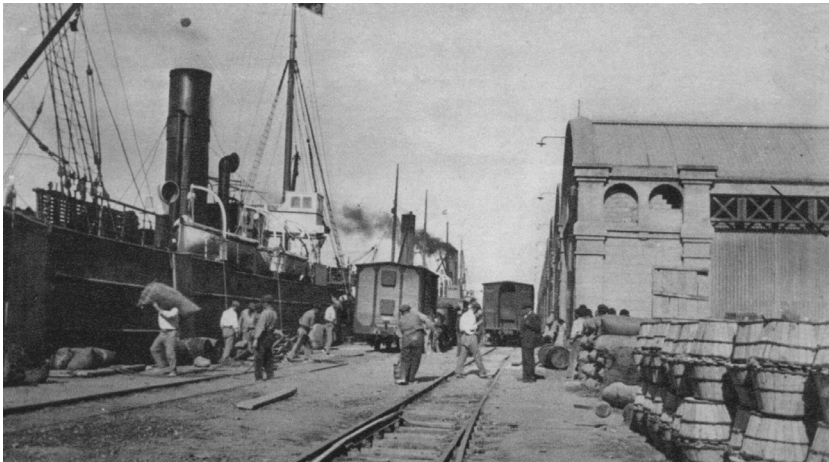

Estibadors al port de Gandia. Arxiu EFE.

Estibant taronges al port de Gandia.

El port en plena activitat. AHCG.

Destrosses al port de Gandia.

DOCUMENTS DEL PORT DE GANDIA

El puerto de Gandía es una concesión que explota la Compañía inglesa llamada "ALCOY AND GANDÍA RAILWAY AND HARBOUR Co" que ha dedicado siempre sus actividades a la exportación de la naranja que se produce en este Distrito, así como a la importación de abonos, maderas, carbones, etc. Durante la campaña de liberación continuo, aunque con menos intensidad, esta actividad, actividad que fue de creciendo debido a que la fruta que se cargaba en buques de banderas extranjeras (suecos, noruegos, etc.), iba a parar a los puertos nacionales de Ceuta y Cádiz al ser estos buques apresados por la Escuadra Nacional. Algunos motoveleros españoles hicieron viajes a los puertos del Sur de Francia con frutas cargadas en el de Gandía.

En cuando las importaciones no fueron muy intensas por este puerto, debiendo anotarse los buques que llegaron a él y sus cargamentos, tales fueron:

Vapor sueco "SEVERIN" con sulfato de amoniaco.
Vapor noruego "ATTE JARL" con carbón
Vapor mejicano "VERACHUZ" con sulfato de amoniaco
Vapor inglés "DRAKELOW" con sulfato de amoniaco
Vapor inglés "GRIPFAST" con carbón
Vapor inglés "SOMERSBY" con carbón
Vapor francés "FRANC" con carbón
Vapor inglés "MARGARET ROSE", cinco veces con carbón
Vapor inglés "MARGARET ROSE" con fosfatos
Vapor inglés "HILLFERN" con abonos
Vapor inglés "BELLWYN" con fosfatos
Vapor inglés "GLYNWELL" con carbón
Vapor inglés "BRAMHILL" con carbón
Vapor inglés "DELLWYN" con carbón

Además de estos la motonave española llamada en aquel entonces "Germinal" de 81 toneladas de registro bruto, hizo dos viajes procedente de Barcelona con cargamento de explosivos, viajes que fueron después de cartada la zona roja en dos partes con la toma de Vinaroz.

Con respecto a actos de guerra, este puerto fue bombardeado numerosas veces por la Aviación Nacional, que alcanzando plenamente sus objetivos, destruyó las instalaciones del puerto, averió gravemente los muelles y hundió los siguientes buques:

Pallebot "CALA PORTALS", hundido el 9 de Junio de 1.938
Pallebot "ANTONIO MATUTES" id. el 24 de Junio de 1.938
Draga "Gandía", 19 de Junio de 1.938
Vapor "Vicente", 25 de Julio de 1.938
Vapor inglés "DELLWYN", 25 de Julio de 1.938.

Todos estos buques, excepto el "Antonio Matutes" que fué destruido totalmente han sido puestos a flote después de terminada la campaña, y el vapor inglés "DELLWYN" cuyo cargamento de 1.500 Toneladas de carbón fue aprovechado por las industrias nacionales, está siendo reparado.

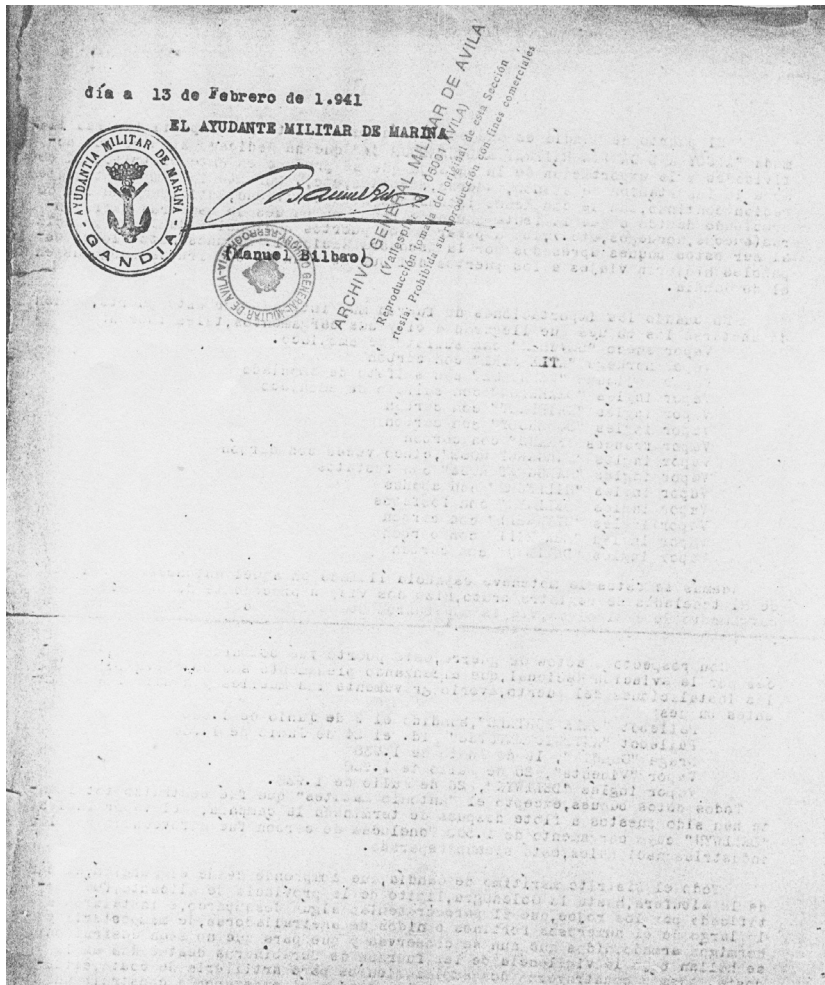
Todo el Distrito marítimo de Gandía, que comprende desde el Perelló, al Sur de la Albufera, hasta la Golanegra, límite de la provincia de Alicante, fué fortificado por los rojos, que al parecer tenían algun desembarco, e instalaron a lo largo de él numerosos fortines e nidos de ametralladoras, de mortajería y hormigon armado, nidos que aun se conservan y que para que no sean destruidos se hallan bajo la vigilancia de las fuerzas de Carabineros destacadas en la costa. Además construyeron dos emplazamientos para artillería de costa, situado uno en la playa de Jaraco y para el acceso a él empezaron a construir un camino de cemento que quedo sin terminar. Este emplazamiento con sus depositos cubiertos, se encuentra en malas condiciones y amenaza ruina. Otro emplazamiento de artillería construyeron en el lugar llamado Torre del Cabo, cerca del de Cullera.

Varada en la playa de Daimuz se encuentra una Goleta francesa llamada "la Korrigan" que embarrancó en dicha playa el día 25 de Febrero de 1.939 cuando se dirigía a este puerto, procedente de Marsella, para cargar fruta.

Es cuanto tengo el honor de informar relativo a movimiento de buques, importaciones y exportaciones y actos de guerra sucedidos en este Distrito.

Gen-

Incidencias port Gandia.

Incidencies port Gandia.

AYUDANTIA MILITAR DE MARINA
CAPITANIA DEL PUERTO
GANDIA

Reg. n.º 88

1

S.º n.º / 22

Sr. Coronel de Estado Mayor del Ejército, Director del Servicio Histórico Militar.
Madrid.

En cumplimiento a lo que se digna V.S. interesar en su superior escrito nº 68 de fecha 14 de enero último, tengo el honor de elevar a V.S. el adjunto historial entresacado de la documentación archivada en esta Ayudantía Militar de Marina y de las manifestaciones de personas adictas que, durante la campaña de liberación, permanecieron en esta.

Es cuento he podido recopilar, esperando con ello haber cumplimentado su superior escrito de referencia.

Dios guarde a V.S. muchos años
Gandia a 13 de Febrero de 1.941
EL AYUDANTE MILITAR DE MARINA

Manuel Bilbao

(Manuel Bilbao)

Incidencias port Gandia.

Se ve la eficacia de los bombardeos pues disminuyó notablemente la navegación a este puerto, ya que en los dos últimos trimestres del 1.938 y en el primero de 1939 fué escásisimo el movimiento de buques entrados, como puede compararse con los semestres anteriores y a la navegación de 1.935.

Puede asegurarse que no hubo ninguna defensa antiaerea en el puerto. Únicamente en el tercer trimestre del año 1.938 hubo tres ametralladoras antiaereas y un cañon de 47 m/m A/A.

El Comandante Melita Ma

Francisco Scherani

STATO MAGGIORE DELL'AERONAUTICA
5° Reparto - 5° Ufficio - 07-

Il presente documento di pagine n. 07
è stato declassificato a "Non Classificato" in
data 09/01/1998 in conformità del foglio
n. SMA/62 1987/G 28-2 del 20-10-1976.

IL CAPO DEL 5° UFFICIO in s.v.
(L. CO. ALFONSO GIACARDO DE MARCHIS)

Incidencies port Gandia.

CART. 32

COMANDANCIA DE MARINA DE VALENCIA AYUDANTIA DE GANDIA

STATO MAGGIORE DELLA FRONAUTICA 5º Reparto - 5º Ufficio

Il presente documento di pagine n. -02-
è stato declassificato a "Non Classificato" in

1) BUQUES HUNDIDOS EN ESTE PUERTO, NOMBRE, NACIONALIDAD, ORIGIN, Y OFICINA DE HUNDI-
MIENTO. Y BUQUES AVERTADOS. 20-10-1976. (I. Col. Ampla) Gandia, D. (Manchis)

Los buques hundidos en este puerto son los siguientes:

Draga "GANDIA" hundida en el atraque nº 1 el día 9 de Junio de 1.938 por bombardeo nocturno a las 23'30 horas.

Vapor inglés "DELLWYN" con 1.500 toneladas de carbón, hundido el 26 de Julio de 1.938 por bombardeo nocturno, a las 21'30 horas, en el atraque nº 2.

Pallebot español nombrado "ANTONIO MATUTES" de 66 toneladas, en lastre, hundido el día 24 de Julio de 1.938 por bombardeo nocturno, a las 5 de la madrugada.

Pallebot español nombrado "CALA PORTALS" de 129 toneladas, en lastre, hundido por bombardeo nocturno el 9 de Junio de 1.938 a las 23'15 horas.

Vapor español "VICENTE" de 534 toneladas, en lastre, hundido el 25 de Julio de 1.938 a las 5'10 de la mañana.

2) NUMERO DE BUQUES ENTRADOS DESDE EL AÑO 1.935 y TONELAJE.

Los buques entrados en este puerto durante los años 1.935 - 36 - 37 - 38 y primer trimestre del 1.939 son los siguientes:

PRIMER SEMESTRE DE 1.935	509	367.844
SEGUNDO id. DE 1.935	292	215.062
PRIMER id. DE 1.936	559	388.553
SEGUNDO id. DE 1.936	97	58.265
PRIMER id. DE 1.937	184	169.232
SEGUNDO id. DE 1.937	60	43.772
PRIMER id. DE 1.938	165	141.199
SEGUNDO id. DE 1.938	33	25.671
PRIMER TRIMESTRE 1.939	39	35.006

3) Generalmente llegaban los buques a este puerto en lastre o con carga en tránsito, para cargar naranja, la mayoría Ingleses, procedentes de Valencia, Barcelona y otros puertos del Mediterraneo, y algunos veleros de Barcelona con carga general; teniendo noticias que el único buque que trajo material de guerra, en tres o cuatro ocasiones, fué el "GENERAL", motonave de 81 toneladas que efectuaba la descarga sin interrupción día y noche.

Por el miedo existente en los obreros, en alguna ocasión se negaron a trabajar, efectuandolo fuerzas de infantería, hasta que militarizaron a todos los obreros portuarios no teniendo mas remedio que efectuar la descarga.

Los daños producidos por los bombardeos, además de los buques hundidos, destruyeron la mayor parte de los tinglados, así como algunos muelles de atraque y grúas de descarga existentes en el muelle del carbón y la mayoría de los edificios de la parte Sur del Grao de Gandia.

Los efectos del bombardeo, por la precisión de ellos, se puede asegurar que fueron mucho mas eficaces los bombardeos nocturnos, ya que todos los buques hundidos y daños causados en el puerto fueron de noche, y no así los bombardeos de día que la mayoría o casi totalidad de bombas cayeron al Sur del puerto, distantes de 800 a 1.500 metros del puerto, no ocasionando mas que pequeños daños a viviendas en el campo y cayendo las demas en terrenos cultivados y en el río Serpis.

No es cierto que se efectuara desembarco de material de guerra en embarcaciones pequeñas por la playa de este puerto.

Ufficio Stancio Stato Maggiore Aeronautica - ca. Nava - US - SMA - Cart. 32

Incidencies port Gandia.

DOCUMENTS SOBRE PRESONERS ITALIANS

DEPÓSITO DE PRISIONEROS DE GANDÍA

Relación nominal de los prisioneros de nacionalidad italiana, formulada en cumplimiento de lo ordenado por el Centro Directivo en telegrama fecha 25 del mes actual.

Nº	Apellidos y nombres	Edad	Calle	DOMICILIO EN ITALIA		
				Nº	Pueblo	Provincia
1	Marcello Arnoldo.....	37	Sommino	141	Cagliari	Cagliari
2	Giorgi Antonio.....	27			Maciano	Pesaro
3	Andrioli Giuseppe.....	52	Fama	6	Verona	Verona
4	Giobbini Bruno.....	35	Roma	102	Terranova	Arezzo
5	Baldini Renato.....	40	Fontia		Carrara	Massa
6	Boccardi Tosco.....	42	Taddeucci	5	Massa	Massa
7	Bazzoli Giuseppe.....	49	Daverio F.	4	Forli	Forli
8	Petrizzelli Vincenzo.....	27	Rosa S.	21	Corato	Bari
9	Iovino Damiano.....	44	Sabella	22	Canastra	Agrigento
10	Mazza Vincenzo.....	44	Muscio P.	18	Penne	Pescara
11	Fabris Carlo.....	26	G.Zanella	6	Mestre	Venezia
12	Tanda Sebastiano.....	23			Codrungiano	Sassari
13	Accordi Giovanni.....	24	Corazzi	22	Gortona	Arezzo
14	Amadei Luigi.....	34			Nese	Bergamo
15	Amoroso Paolo.....	34			Canalie	Carrara
16	Antognetti Paris.....	25	Paga	34	S.Basilio	Messina
17	Arena Antonio.....	37	Valancaza	83	S. Maria	Massa
18	Arsena Giuseppe.....	25			Torre di R.	Catanzaro
19	Arono Nicola.....	37	V.Veneto		Guasso P.	Varese
20	Baccini Luigi.....	27	Guasso P.		Como	Como
21	Baiocchi Emilio.....	25	Fiume	9	Verdova	Bergamo
22	Baitelli Annibale.....	39	Albertone	243	S.Giuliano	Campobasso
23	Barbieri Pasquale.....	38	Terze P.	2	Vichio M.	Firenze
24	Bargelli Pietro.....	44	Victtorio E.	6	Aurelia	Turano
25	Belli Pietro.....	22			Aurelia	Poggiolo
26	Bertelloni Orlando.....	34			Dell'Oriente	6 C.=Perugia
27	Benedetti Giovanni.....	33			Zecca	10 Massa
28	Berneri Dante.....	33			Chiesa	10 Giunguano
29	Bertei Silvio.....	28			Portiàlo	S.Benedetto=Mantova
30	Bertone Giuseppe.....	25			Grotta	2 Avenza
31	Bianchi Giovanni.....	24			Pariana	Massa C.
32	Bombarda Germano.....	29			Goetti	26 Palermo
33	Botintari Salvatore.....	28			Angelo	Carpenedolo=Brescia
34	Botturi Giovanni.....	38				Chiaramonte=Sassari
35	Brotzu Giovanni.....	29			Dell Gora	Bagnone
36	Brunini Orazio.....	42			Colle Sante	25 Castel Mauro
37	Buccelli Luigi.....	32			Mairone	54 Bergamo
38	Buffelli Giacomo.....	27			P.S.Paolo	1 Cremona
39	Buratti Celso.....	33				Illorai
40	Cabizzosu Nicolò.....	28			Piave	44 Paladina
41	Caccia Angelo.....	27				Montaione
42	Caioli Bruno.....	30			20 Settembre	3 Savona
43	Calabassi EusebioGuelfo..	37			Ausone	68 Roma
44	Calvo Giuseppe.....	29			XXVII Maggio	37=Como
45	Camagni Felice.....	45			Roma	21 Pace M.
46	Caminiti Antonio.....	33			Mercato	300 Enna
47	Camioli Liborio.....	26			Vittorio E.	182=Cassnuovo=Napoli
48	Capone Andrea.....	33			Caballieri	Guardiagrele=Chieti
49	Capuzzi Pietro.....	26			Brin B.	Marina C. Messina
50	Carabellò Biagio.....	39			Ragusa	Papparella=Trapani
51	Caradonna Sebastiano.....	26			Garibaldi	14 Genova
52	Cardi Mario.....	23			Garibaldi	4 Catellnuovo=Spezia
53	Carlini Bruno.....	32			G.Trezza	11 Verona
54	Cassali Enos.....	25			S.Gallo	2 Monte S.
55	Ceccardelli Federico.....	46			Vado	Camaiò
56	Geragioli Bruno.....	27			S.Antonio	11 Lucca
57	Ghelfemi Domenico.....	25			S.Bernardo	16 S.Antonio
58	Gibra Antonio.....	32				Milano

Relació presoners a Gandia.

Nº	Apellidos y nombres	Edad	DOMICILIO EN ITALIA			
			Calle	Nº	Pueblo	Provincia
59	Cinquini Angelo.....	33	Muniziona		Orzinovà	Brescia
60	Ciocca Nicola.....	28	Castello	49	Aguila	Aguila
61	Cipriani Bruno.....	21	Arno	5	Rassina	Arezzo
62	Ciuffini Remigio.....	27	Mercato	16	Cortona	Arezzo
63	Coletti Raffaele.....	39	Sesto IV	17	Roma	Roma
64	Colombo Pasquale.....	28	Fontane		Bonifro	Campobasso
65	Comerio Carlo.....	25	Roma	9	SangiorgoL.	Milano
66	Conterosito Donato.....	25	Castello	12	Tolve	Potenza
67	Conticini Lorenzo.....	24	Fiorentina	13	Pisa	Pisa
68	Corace Giacinto.....	29	Duca Abruzzi	3	Olivadi	Catanzaro
69	Corrado Pietro.....	32	Santerelli		Manoppello	Pescara
70	Corsi Archimede.....	35	Lama		Ortonovo	Spezia
71	Corsini Fernando.....	25	Sarticola	4	Casano	Spezia
72	Cortesi Cesare.....	29	C.Mateucci	17	Pisa	Pisa
73	Cosenza Paolo.....	22			Tarsia	Cosenza
74	Cosalter Sergio.....	32	Albere	88	Verona	Verona
75	Costa Elio.....	25	Costa	56	Valda	Trento
76	Costantini Giovanni.....	45	Costa	9	Sangiiovanni	Verona
77	Dall'Olio Marcello.....	26	Olle	1	Borgo V.	Trento
78	Dami Renato.....	20	Landesi	1	Pistoia	Pistoia
79	D'Andretti Alessio.....	36	Morrone	16	R.Romana	Napoli
80	D'Ascenzo Carmine.....	25	Gualtrone	6	Aschi	Aguila
81	D'Astolfo Michele.....	30			Civiti	Campobasso
82	Davoli Cesare.....	30	Pratisolo		Pratisolo	Reggio E.
83	Deledda Pietro.....	26	Manni	3	Posala	Nuoro
84	Del Greco Filippo.....	24	S. Giovanni	21	Ossogna	Chieti
85	Del Miglio Michele.....	25	Garibaldi	96	Torre B.	Cremona
86	Finarelli Domenico.....	29	Foresta	5	S. Giovanni	Chieti
87	Fiumana Irno.....	29	Osselvanza	11	Cesena	Forli
88	Fiscarelli Fausto.....	27	Lanza V.	40	Roseto V.	Foggia
89	Fiumara Carmelo.....	24			Brigo S.	Messina
90	Fleri Domenico.....	25	Torriione	25	Abbadia SS	Siena
91	Fortino Luigi.....	30	Trieste	8	Castiglione	Cosenza
92	Forlano Delfino.....	31	Piano S.B.		Guardiglele	Chieti
93	Fozzi Giovanni.....	23	Carlo A.	23	Anorva	Sassari
94	Fumasoni Dante.....	35	Garibaldi	5	Morbegno	Sondrio
95	Gabbani Francesco.....	39	Fentina	85	Firenze	Firenze
96	Galastrì Federico.....	29	Vittorio E.	15	Rassina	Arezzo
97	Gallo Oscar.....	36	Piave	104	Cavarzere	Venezia
98	Gasbarro Vincenzo.....	35	Crescenzi	33	Arischia	Aquila
99	Giacche Emilio.....	31	Fontia	123	Fossone	Massa C.
100	Giampiccoli Giovanni.....	26	XX Settembre		Giarratana	Ragusa
101	Giliberti Michele.....	25	Vico O.	5	Putiguana	Bari
102	Giuliani Nicola.....	30	Berta A.	46	Belmonte	Campobasso
103	Gnerucci Giuseppe.....	48	S. Marco	14	Cortona	Arezzo
104	Grandolini Tommaso.....	21	S.Giovanni	190	Roma	Roma
105	Greco Gabriele.....	36			Pianegrati	Cosenza
106	Gualandì Vittorio.....	24	Gandeglia		Gandeglia	Pistoia
107	Guarduci Emilio.....	33	Alvarado	879	Buenos A.	Buenos Aires(A.)
108	Iacobucci Ermanno.....	34	G.Bovic	68	Spinete	Campobasso
109	Intrieri Luigi.....	33			S.Pietro	Cosenza
110	Kaiser Mario.....	30	V.Canneto	3	Firenze	Firenze
111	Lattanzi Federico.....	27			Fossone	Massa C.
112	Legnami Amerigo.....	23	Galliano	8	Borgo P.	Massa C.
113	Liberatore Tito.....	27	Campo Fiori	35	S.Benedetto P.	Aquila
114	Loddo Francesco.....	28	Chiesa Pepi	59	Reggio Calabria	
115	Lombardi Antonio.....	25	Umberto I	12	Vittorito	Aquila
116	Lombardi Carlo.....	26	Grotta	6	Avenza	Massa C.
117	Lorenzi Enrico.....	26	Croce	5	Ponzuozona	Lucca
118	Luciani Santo.....	34	Regina M.	26	Civitaquana	Pescara
119	Maestrini Giovanni.....	32			Soci	Arezzo
120	Malossi Giovanni.....	28	Pianegrande	26	La Spezia	La Spezia
121	Manera Giovanni.....	26	S.Giorgio		Castelumberto	Messina
122	Manforte Carmelo.....	28			Roccello O.	Messina
123	Manitta Filippo.....	38			Castiglione	Catania

Relació presoners a Gandia.

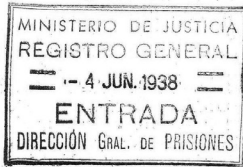
DOMICILIO EN ITALIA						
Nº	Apellidos y nombres	Edad	Calle	Nº	Pueblo	Provincia
124	Mariani Zulino.....	38	Podestà	21	Firenze	Firenze
125	Marino Francesco.....	25	Mazara	31	Marsala	Trapani
126	Marotta Giovanni.....	26			Rocca G.	Salerno
127	Marvaldi Umberto.....	29	Gino Salvatore		Casciavola	Pisa
128	Matteuzzi Gino.....	30			Riamola	Firenze
129	Masciantonio, Giuseppe	33	Grazie	43	Casvelliero	B.=Campobasso
130	Micalizzi Giovanni....	36	Pescatori		Scaletta Z.	Messina
131	Moretti Giuseppe.....	33	XI Settembre		Rianero F.	Potenza
132	Morelli Francesco.....	33			Pallagorio	Catanzaro
133	Moriconi Luigi.....	25	Arzanese	13	Camaiole C.	Lucca
134	Morielli Nicola.....	32	Margherita		Montorio	Campobasso
135	Miravile Giuseppe....	26	Duca Abruzzi	87	Canegatti	Agrigento
136	Nardecchia Angelo....	29			S.Sisto	Aquila
137	Nocchi Angelo.....	39			Vico Pisana	Pisa
138	Orlandini Marco Cesare	37	Cabarcore		Cabarzere	Venzia
139	Pancetti Arnani.....	35			Capriglia	Lucca
140	Pardini Corrado.....	31			Montoro	Lucca
141	Parisi Mario.....	24	Arco Mirelli	15	Napoli	Napoli
142	Patusi Amilcare.....	37	Vittorio V.	9	Castellново	M=La Spezia
143	Pedretti Antonio.....	22			Casino Boario	=Brescia
144	Periei Manfredo.....	24	Roma	7	TerranovaB.	Arezzo
145	Petullà Alberico.....	27	Garibaldi	36	Mercelinada	Catanzaro
146	Pezella Carmine.....	32	Orientale	105	Torino Sangro	Chieti
147	Piazza Brunehilde....	35	Sottportici	15	Castellново M.	=La Spezia
148	Piazza Giuseppe.....	39	Garibaldi		Tusa	Messina
149	Pieve Osvaldo.....	28	Lucca	5	Miariggio	Lucca
150	Pisani Marino.....	38	S.Rochino	1	Piacenza	Piacenza
151	Podda Saverio.....	23			Perdedevugu	=Nuoro
152	Prosperi Angelo.....	43	Ricasoli	54	Brecciolini T.	=Arezzo
153	Pugliavito Nicolo....	33			Vigliatore	Messina
154	Purcino Tintalo.....	43	Innacolata	50	Barcellona	Messina
155	Puzzonia Salvatore...	27	Cabour	27	Mercelinada	Catanzaro
156	Raffo Carlo.....	37	Fontiscritti	5	Misaglia	Massa C.
157	Rama Giuseppe.....	23	Vittorio E. II	17	BriugnonoG.	=Bergamo
158	Rando Salvatore.....	26	Olivarazza	6	Calvaruzo	Messina
159	Ricci Luigi.....	25	Sa Maria M.	3	Guardigrile	Chieti
160	Riccioppo Guerrino...	36	S.Piccola	22	Sartano	Cosenza
161	Ridolfi Pietro.....	25	Mascardi	7	Sarzana	La Spezia
162	Rini Vincenzo.....	26	Capuccine	251	Palermo	Palermo
163	Rizzari Giuseppe.....	29	Veintimiglia	15	Cartagirone	Catania
164	Rizzo Antonino.....	38	Levante		Paze d Mela	Messina
165	Rosetti Pietro.....	25	Umberto I	17	Villa Corzina	=Brescia
166	Rossi Emilio.....	35	Bondano	59	Follo	La Spezia
167	Rotolo Salvatore.....	36	Garibaldi	255	Aragona	Agrigento
168	Robellascchi Angelo...	51	S.Ambrogio	19	Milano	Milano
169	Rustichi Mario.....	28	Castagiola	81	Massa	Massa
170	Salori Luigi.....	39	Stazione	10	Perugia	Perugia
171	Salvatore Antonio.....	34	Rose		Urruri	Campobasso
172	Sangiorgi Antonio.....	23	Educardato	28	Fogliana	Ravenna
173	Sarmaggi Armando....	31			Pianola	Aquila
174	Scafe Antonio.....	34	Roma	43	Guglianadini	=Campobasso
175	Sena Francesco.....	25	Messina		Canegatte	Agrigento
176	Serenari Alberto.....	29	S. Lazzaro		S. Lazzaro	Bologna
177	Silvi Giovanni.....	26	Roma	38	Todi	Perugia
178	Soldani Settimio.....	34	Cava		Calce	Pisa
179	Sottile Nunzio.....	25			Scaletta	=Zancrea=Messina
180	Spagnoli Achille.....	22	S. Martino	3	Ortonovo	La Spezia
181	Stoppini Mario.....	26	Emilia		S.Giulata	Pavia
182	Scola Zulino.....	25			Ambr	Arezzo
183	Suardi Vittorio.....	26	B.Mussolini	7	Trescore B.	Bergamo
184	Tarchetti Gustavo....	26	Borghetto	31	Pisa	Pisa
185	Tempo Salvatore.....	36	Marinella	12	Amantea	Cosenza
186	Titona Carmelo.....	31	Noto	12	Avola	Siracusa
187	Tonelli Egidio.....	24	Provinciale	11	Bottaglia	La Spezia
188	Torso Mario.....	28			Cavarzere	Verzila
189	Troiano Giuseppe.....	34			Villanova	Pescara

MAD
568/82
5

Relació presoners a Gandia.

Nº	Apellidos y nombres	Edad	DOMICILIO EN ITALIA		
			Calle	Nº	Pueblo Provincia
190	Ulivi Amadeo.....	25			Ponte Stazione Lucca
191	Ulivi Pietro.....	30			Rosina Lucca
192	Valentini Sabatino....	31	Olomo		Liscia Chieti
193	Vallero Alfredo.....	29			S.Casciano Lucca
194	Valacchi Pietro.....	26	Borgo Canale	14	Bergamo Bergamo
195	Vinciguerra Aldo.....	24	Buramo	23	Monterosso M. La Spezia
196	Zanesi Mario.....	31	Gumenda		Castel Leone Cremona
197	Zeni Dino.....	25	Gioverti	5	Gragnana Massa
198	Zennaro Fausto.....	28	Canmaregiolo	71	Venezia Venezia
199	Zingales Luigi.....	33	Umberto I	165	Mirto Messina
200	Baldelli Carlo.....	35	S.Andrea	4	Livorno Livorno

Nota: Amadei Luigi (nº 14) se halla hospitalizado. El 2 de marzo de 1938 ingresó en el Hospital Militar de Sueba.

Gandia 27 de Mayo de 1938.

EL DIRECTOR,

[Handwritten signature]

Relació presoners a Gandia.

-TRADUCCION-

SOBRE: Dirección destinatario:
Mister Graziano Cirillo,
220 First St.,
Newburgh, N.Y.,
Norteamérica.

Remitente: **CENSURA**
Obrone Nicola,
Prisionero de Guerra,
Gandia.

FRANQUEO: Correo ordinario de España.

CARTA: Escrita en italiano y contenida, junta con las escritas por Obrone Nicola al destinatario citado arriba y otra para su hermana -seguramente para ser reexpedida a Italia-, dentro del mismo sobre. La carta de que se trata la remite el prisionero Giacinto Muratore Olivadi -amigo de Obrone Nicola- a su madre y a la Sra. Fausta Muratore Olivadi, Catanzaro, Italia, que se supone sea su ~~madre~~ madre. La traducción en español es la siguiente:

"Mi mamá querida:

Aprovecho la ocasión que mi amigo Nicola de Torre escribe a América para enviar dos líneas dándote noticias de mi salud que es buena como lo espero de la vuestra. El poder lo he hecho y costó 50 pesetas. Espero os llegará pronto y lo que digo a Fausta lo digo a vosotros: vended vosotros; lo que hagáis para mí está bien hecho. Nada más que abrazos a mis hermanas, cuñados, nietos y a usted pido la S.B. (santa bendición). Su afectísimo hijo (firmado) Giacinto."

"Fausta querida:

Estas dos líneas para decirte que yo estoy bien como espero de vosotros. Querida Fausta, el otro día recibí copia del poder y ya lo hice hacer por medio del notario y ya lo mandé y si todavía no llegó, dirígete a Megna Saverio que comprará sin duda, y yo estoy conforme con lo que hace la querida madre. Tú me dices que hace 6 meses que no tienes noticias mías. Yo tampoco tuyas. Recibí una del mes de marzo el 25 de julio. Estad tranquilos y no pensar. Yo estoy bien. No recibí nada de Francia ni de América. Escribir a menudo que me llegará. Nada más. Saludos para tí, hijos, cuñados, besos. Tuyo (firmado) Giacinto."

MAD
658/26

Carta presoner italià.

-TRADUCCION-

CENSURA

SOBRE:
Dirección destinatario:
Mister Graziano Cirillo,
220 First St.,
Newburgh, N.Y.,
Norteamérica.

Remitente: Obrane Nicola,
Prisionero de Guerra,
Gandía.

FRANQUEO: Correo ordinario de España.

CARTA: Escrita en italiano, cuya traducción literal en español es como sigue:

"Gandía, 30 julio 1938.
Mi querido cuñado:
Con placer contesto a la tuya que lleva fecha 21 junio.
Tú no puedes imaginarte mi alegría después de tanto tiempo que me encontraba sin noticias ni tuyas ni tampoco de toda la familia. Para mí tu carta ha sido un gran consuelo. Estaba también cansado de vivir en las condiciones en que me encontraba sin saber nada de vosotros. Ahora estoy alegre al saber que todos estáis bien y que además habéis recibido mis noticias. Me tranquiliza sobretodo al pensar cómo debían sufrir las mujeres, que ellas no saben aguantar como los hombres. Es inútil que te diga que siempre os escribo cuando sé de vosotros. Uno escribe al otro y nada recibíamos. Es necesario paciencia, lo que no me falta, y ahora tengo fuerza para superar todos los obstáculos que pueda encontrar. Conforme que ahora es un poco demasiado, pero se espera de un mes a otro poder volver a nuestros hogares. Si la suerte no quiere, paciencia y resignación. Pues la familia como sabes casi está plantada y puede sufrir los primeros años, después olvidan.
Te ruego cuando escribas a casa, les comuniqués siempre mis noticias, también si no recibes nada. Yo hago todo lo que puedo para escribir, mas a veces es muy difícil recibir cartas visto que tú mismo no has recibido durante 9 meses a pesar que yo escribí a menudo, tanto que cuando no tengo carta vendo mi pan para poder escribir. Hace días escribí también a casa por medio de la Cruz Roja y lo hubiera hecho también a tí si no hubiera recibido esta tuya. Aprovecho ésta para mandarte también un papel para la familia. Me hablas que te enteraste cerca de la Cruz Roja, mas todavía no recibí nada.
Estoy también contento que la familia de mi mujer está bien y si tienes ocasión de verlos, saludámela mucho y díles que les escribí también a ellos. Devuelvo los saludos a tus hermanos y amigos, particularmente a Gallaci Giuseppe. Salúdame a todos en casa y te abraza con afecto tu inolvidable cuñado Obrane Nicola (firmado).
Mi salud es discretamente buena.
Recibí también saludos de mi amigo Olivadi y te agradece mucho la nota que mandaste a su familia. En ésta te incluyo otra suya para enviarla también a Torre en seguida; ellos se arreglarán para hacerla llegar.
Nuevamente te saluda tu cuñado."

*Puede ser el correo al
27-8-38.*

MAD
668/26
40

Carta presoner italià.

 Sección 2a. Ministerio de Justicia <small>GABINETE TELEGRÁFICO</small>	TELEGRAMA		Transmitido a _____
	Destino <u>G A N D I A</u>	a las _____ horas _____ ms. <small>El Oficial de servicio,</small>	
N.º 34/ _____ ps. _____ día _____ hora _____	Valencia <u>23</u> de <u>Diciembre</u> de 1937		

J. Sosa Alós, Barcas, 5-Valencia

Director general Prisiones a Jefe fuerzas de Asalto.

Por este conducto digo a Alcalde lo que sigue: " En tren que llegará a ésa a las 18 horas hoy proxímanamente irá conducción mil prisioneros guerra para instalarse en edificio Cuartel general, convendría tomara precauciones necesarias para evitar incidentes o intestos fuga, especialmente en trayecto desde estación a cuartel."

C O P I A

Trasllat presoners

Al Director del Depósito de Prisioneros de Gandía.
Valencia, 10 de Enero de 1938.

MINISTERIO DE JUSTICIA
 DIRECCIÓN GENERAL DE PRISIONES
Sección 2a.

Por el presente se autoriza al Sr. N. M. Mathieu Gorman, para que hable con los prisioneros italianos o alemanes de los que existen en el Depósito del Cuartel Principal de esa ciudad, que estén en él con anterioridad al día de ayer, no pudiendo hablar con ninguno de los prisioneros de guerra incommunicados procedentes de Teruel.

M I N U T A

Permis par parlar presoners.

BANDO

Francisco Julio Roig

Presidente del Consejo Municipal

Hago saber:

Mañana, día 10 de Enero, saldrán los presos de guerra para dedicarlos a las obras de saneamiento de la ciudad y a la construcción de refugios.

Queda terminantemente prohibido el dirigir la palabra a los presos, hacer señas ni saludarles.

Apercibiendo a todo el vecindario, de que toda persona que sea sorprendida en cualquiera de alguno de estos actos, será inmediatamente detenida y puesta a disposición de los Tribunales Populares de Justicia.

Lo que se hace saber para general conocimiento de todo el vecindario.

Gandía 9 de Enero de 1938

El Alcalde,

Francisco Julio

Sind. Artes Gráficas.- Gandía

Ban alcalde Gandia 1938.

DEPOSITO DE PRISIONEROS
DE
GANDIA

DIRECCION

Segell dipòsit presoners.

Presoners italians a Guadalajara.

REFUGIATS *GALATEA*

Refugiats al HMS *Galatea*.

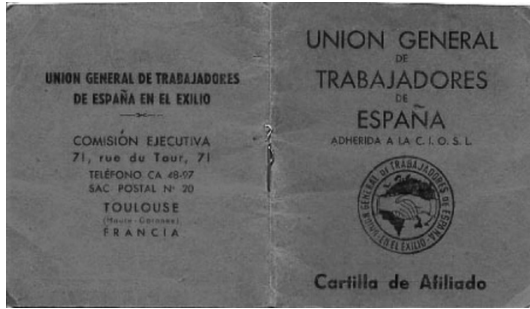
Antonio Gómez Acebo.

Antonio Salinas Guirao.

Carnet UGT Justo Moreno Ortega.

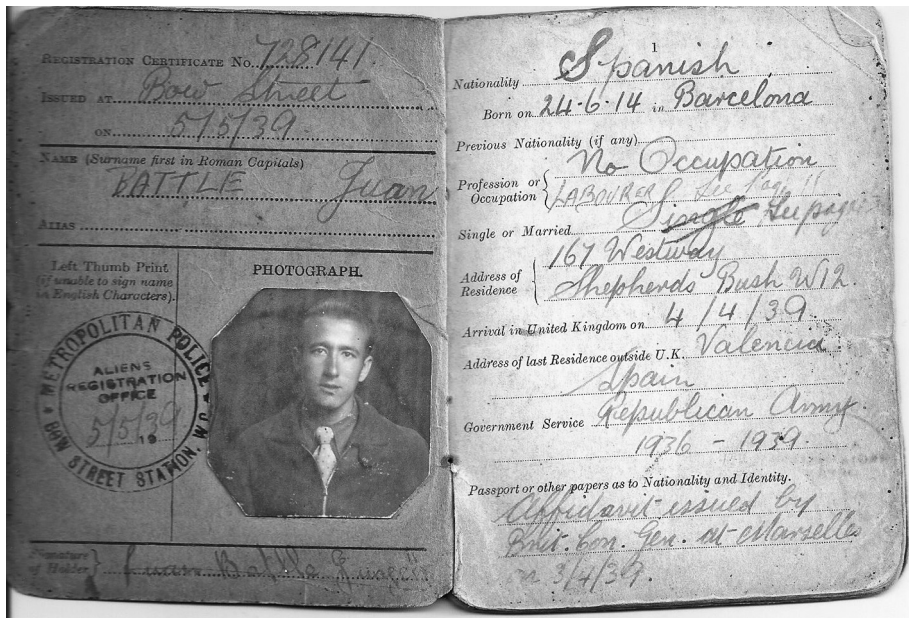
Carnet UGT.

Cédula militar Eusebio Pérez.

Credencial Juan Batlle.

Documentació com a refugiat polític de Juan Batlle.

Dr. Roland Martí, delegat del CICR.

El Dr. Junot del Comité Internacional de la Creu Roja.

E. Llesma en el congrés de cirurgia a Paris.

Estanislao Llesma, passatger del *Galatea*.

Juan Antonio Menéndez de Careaga.

Seu a València del Comit  Internacional de la Creu Roja.

Targeta d'identitat de José M. Jareño Muñoz.

Relació passatgers Galatea.

	Tamaral Vicente	Maria	114	14 years	00003
	Tamaral Vicente	Mercedes	115	12 "	
	Tamaral Vicente	Juan Jose	116	10 "	
	Tamaral Vicente	Antonia	117	8 "	
	Tamaral Robles	Andres	118	Police	
	Falomis Benito	Pedro	119	Mechanic	
	Menendez Garcia	Mariano	120	Commercial Agent	
	Gonzalez Ramirez	Manuel	121	Sergeant Infantry	
	Battle Ouasch	Juan	122	Radiotelegraphist	
	Casalo Ollestre	Juan	123	Sergeant	
	Lopez Muñoz	Jesus	124	Sergeant	
	Eriz Escurre	Juan	125	Sergeant	
	Barrea Sanchez	Juan Antonio	126	Pressman	
	Braganza	Antonio José	127	Telegraphist	
	Taliena Gadea	Pascual	128	Miner	
	Salvador Brum	Joaquin	129	Carabiniro	
	Marcillo Macinaz	Pedro Jose	130	Carabiniro	
	Oliva Ramon	Santiago	131	Sergeant, Shock Police	
	Gary Igatus	Pedro	132	Corp. Infantry	
	Aguirre Bengoa	Santiago	133	Trooper	
	il Orti	Felipe	134	Batallion Commander	
	Romero Rodriguez	Emilio	135	Corp. Infantry	
	Sola Pena	José	136	Corp. Infantry	
	Gomez Acebo	Antonio	137	Corp. Infantry	
	Ibero Martiñ	Edmundo	138	Corp. Infantry	
	Ferrer Soler	Enrique	139	Assistant Sick Bay	
	Perella Esteban	Antonio	140	Assistant Sick Bay	
	Martorell Vives	Salvador	141	Sergeant Engineers	
	Piferrer Chaffer	Enrique	142	Lieut. Engineers	
	Sabater Reus	Gabriel	143	Chauffeur	
	Gardo Amargos	Manuel	144	Chauffeur	
	Trilles Marti	Elisea	145	Fisherman	
	Pages Gallen	Victor	146	President U.G.T. de Gandia	
	Gallert Ferrer	Vicente	147	Sea Carabineros	
	Gordan Pla	Ramon	148	Chauffeur	
	Benedito Campins	Felix	149	Sergeant Supply Dept.	
	Blasco Frances	Pascual	150	Trooper	
	Jarra Romero	José	151	Trooper	
	Parrera Gutierrez	Manuel	152	Trooper	
	Labio Vazquez	Julian	153	Policeman	
	Cabanas Catalan	Jose	154	F.A.I.	
	Grunfeld	Jose	155	(Argentine) Political Agent	
	Garcia	Tomas Arturo	156	(Argentine) Political Agent	
	Cortijo Valverde	Eduardo	157	F.A.I.	
	Menendes	Leopoldo	158	General	
	Menendes	Juan	159	Son of the above	
	Cfmacho	Antonio	160	Colonel	
	Reyes Senen	Alfonso	161		
	Ciudad	Francisco	162	Lt. Colonel	
	Silverio A	Amador	163	Major	
	Arce	Juan	164	Lt. Colonel Air Force	
	Cardona	Luis	165	Lieutenant	
	Belda	Francisco	166	Colonel Artillery	
	Martin Canales	Eduardo	167		Army
	La Inglesia	Federico	168	Colonel Chief of Staff, Levant	
	Just Pellicer	Alegria	169	Daughter of above, 7 years	
	Just Pellicer	Mario	170	Son of above, 4 years	
	Just Pellacier	Antonio	171	Son of above, 2 years	

00002

González Sanchez Barbera	Jose	56	Sec. Railway Comm.
Gallifa Salamo	Miguel	57	Military Police
Gonzalez Garcia	Antonio	58	Capt. Infantry
Macero Perez	Emilio	59	Aviation
Roman Tejado	Emiliano	60	Capt. Carabineros
Lazaro Perez	Cristobal	61	Capt. Carabineros
Herrero de Blas	Lorenzo	62	Civil Police
Carrasco	Micaela	63	Private Sec. Director of Fine Arts.
Ruiz Alcala	Eduardo	64	Director of Fine Arts.
Gonzalez Dominguez	Pedro	65	Sergeant
Cimeno Cimeho	Salvador	66	Civil Police
Andradez Rodriguez	Francisco	67	Capt. Infantry
Abarca Martinez	Damian	68	Political Agent
Marcos Adua	Salvador	69	Political Agent
Montalban Garcia	Concepcion	70	
Fernandez Garcia	Pedro	71	Capt. Carabineros
Carreno Garcia	Catalina	72	
Espada de Lago	Sebastian	73	Madrid Police
Garcia Pradas	José	74	Press Secretary
Del Toro y Gomez	Antonio	75	Assistant Chief Police
Lepeda Montero	Nicolas	76	Assistant Exchequer Police
Guillen Vela	Enrique	77	Assistant Exchequer Police
Blanco Torres	Jose	78	Chauffeur
Sobreperez Beliver	Mario	79	Chauffeur
Guisado Manzo	Bernardo	80	Capt. Carabineros
Alonso Fernandez	Isidro	81	Capt. Engineers
de Cozar Herrera	Felix	82	Lt. Engineers
Perez Navacerrada	Eusebio	83	Lt. Engineers
Benedito Campins	Jose	84	Capt. Infantry
de Abajo	Vega	85	Telephonist
Lasa	Manuela	86	Telephonist
Bilabo	Ma. Luisa	87	Telephonist
Guerra	Antonia	88	Telephonist
Reig Pardo	Rafael	89	Capt. Infantry
Battaler Macer	Jose	90	Accountant
Lluessea Urrega	Estanislao	91	Political Agent. <u>Argentine</u>
Almeda Hermosa	Luis	92	Press Agent
Alba Alberta	Francisco	93	Press Agent
Amela Gilabert	Juan	94	Commissar
Montfort Oleta	Jose	95	Political Agent
Gimenez Hernandez	Gerardo	96	Sec. Soc. Union, Valencia
Medin Sanchez	Victor	97	Municipal Council, Valencia
Iberra Muñoz	Fulgencio	98	Sec. Soc. Union, Valencia
Delso de Miguel	Joaquin	99	F.A.I.
Villanueva Marquez	Juan	100	S.I.M.
Pastor Sevilla	Isidro	101	S.I.M.
Gonzalez Entrialgo	Avelino	102	Nat. Comm. Mov. Libert.
Consegura Criado	Jose	103	Nat. Comm. Young Libert.
Micalles Ripoll	Promateo	104	Nat. Comm. Young Libert.
Aldea Perez	Concepcion	105	Telephonist
Portales Casamar	Suceso	106	C.N.T.
Partos Polgare	Patio	107	Chief, Naval Base, Valencia
Vicioso Ollere	Manuela	108	Comm. Young Libert.
Pastor Bolves	Carmen	109	Sec. Ministry Commerce
Falomir Guerres	Antonia	110	
Lloreas Navarro	Rosa	111	
Vicente Gili	Carmen	112	
Tamaral Vicente	Concepcion	113	15 years

LIST OF PASSENGERS. M. M. S. "Galatea"

00001

Jimenez Nicolau	Santiago	1	Captain - A.D.C. of Casado
Pineiroa plaza	Rosendo	2	Lt. Col.
Nieto Carmona	Andres	3	Colonel
Zamarro de Antonio	Alejandro	4	Lt. Colonel
Moragas Corujo	Emilio	5	Sec.Chief of Police
Altabas Palacin	Miguel	6	Capt.Shock Police
Hernandez Sanchez	Francisco	7	Lt. Col., Shock Police
Aizpuru Maristany	Gabriel	8	Col. Shock Police
Ritore Olmo	Valentin	9	Major Carabineros
Puerto Escamilla	Juan	10	Capt. Shock Police
Cano Vazquez	Daniel	11	Chief Agricult. Dept.
Pestor Santamaria	Amaro	12	Pros. Counsel, Army of extremadura
Casado Iglesias	Angel	13	Sec.Direct.Agric.
Gomez Escribano	Jesus	14	Sec. Police & Public Health
Calzado Ferrer	Rafael	15	Major A.D.C. Casado
Morajas Corujo	Fernando	16	Sec. Police of Valencia
Labrado Maza	Orenáo	17	A.D.C. of Casado
Mantecon Navasal	José Ignacio	18	Commisar Army of Levante
LopeznCaballos	Leopoldo	19	Chief Section Economy
Imeron Hurtado	Abelardo	20	Delegate of Carabineros
Alvaro Perez	Pablo	21	Delegate of Carabineros
Rojas Zabala	Ernesto	22	Commisar Army 1st Division
Luis Hernalz	Estanislao	23	Comisar 1st Division
Leon Ramos	Rodrigo	24	Commisar of Brigade 74
Grande Talavera	Guillermo	25	Chief G.H.Q. Div. 39
Rubin Camarena	Balbino	26	Chief Police Cartagena
Valle Soria	Mariano	27	Major Brigade n° 4
Ruiz Gutierrez	Agracio	28	Major Brigade n° 8
Lopez Luvio	Gerardo	29	Sec. Section Education and Commu- nications
Gonzalez Salzado	José	30	Sec. Military Police (S.I.M.)
Mateos Moreno	Fermin	31	Chief Section Industries
Balgado Moreira	Manuel	32	Chief Military Police (S.I.M.)
Pulgate Galindo	Juan	33	Chief Brigade n° 74
Serret Cunat	Jose	34	Newspaper man
Sanchez Rosadas	Serafin	35	Sec. Socialist Comm. Val.
Pascual Ferrucha	Graciano	36	Major
Rodríguez Gonzalez	Celestino	37	Chauffeur
Sanchez Martinez	Pedro	38	Sec. Nat. Comm. Defense
Rodríguez Medina	Francisco	39	Batallón Commander
Puiz Perez	José	40	Military Police
Alarcon Minaya	Emilio	41	Military Police
Rovina Pena	Tomas	42	Military Police
Molina Gutierrez	Francisco	43	Military Police
Quintas Gomez	Nicolas	44	Capt. G.H.Q. n° 16
Gonzalez Fernandez	Pedro	45	Carabinero
Garcia Sanchez	Clemente	46	Escort Police
Moreno Ortega	Justo	47	Escort Police, Home Office
Campo Arribas	Lorenzo	48	Escort Police, Home Office
Bonet Leal	Leopoldo	49	Commisar, Home Office
Contreras Arriza	Jose	50	Lt. Infantry
Alcantarilla Benito	Luis	51	Chauffeur
Araujo del Castillo	Jose	52	Assistant Home Office
Blum	Oscar	53	Novelist
Curia Babra	Ricardo	54	Military Police
Jarreno Muñoz	Jose Maria	55	C.N.T.

00004

scriba	Maria	172	Adopted daughter of above, 12 years
Rodriguez Olozabal	José	173	President of Court of Valencia
Rodriguez Olozabal	Manuel	174	Prosecuting Lawyer-Brother of above
Alvarez X	Aurelio	175	Sergeant of Carabineros
Wood	Barbara	176	P.361140 London July 9, 1935
Barrado Herrero	Ignacio	177	
Rigal	Albert	178	P.66240, Paris, Nov.8;37
Maupoil	Bernard	179	P.52049, Paris Sept.30,32
Valdes de Rivaud	Maria	180	
Brown	E.H.	181	P.C.104451, Marseille, 23/3/39
Beer	Zygfryd	182	P.138/36 Prague, Jan.29/36
Zilliacua	Laurin	183	P.187/1095 Helsinfords, May 10, 1937
Casado	Segismundo	184	Colonel
Gonzalez Marin	Edwardo	185	Nombre: Manuel
Carrillo	Wenceslao	186	
Valz	Eduardo	186	
Del Rio Rodriguez	José	188	
Gil	Rodrigo	189	P.485 Madrid March 2,39
Sportisse	Alice Gilberte	190	P.18859 Paris, May 23, 38
Collin	Jean-Jacques Louis	191	P.69974 Paris, Nov.26,36
Manacho y Vicnte	Rafael	192	
Kalmanovitch		193	
Duran Martimer	Gustavo	194	Lt.Colonel Chief XXth.Army Corps

< Formaban parte de la Comision Internacional enviada por el Comité de Coordinacion en Paris para ayudar en la evacuacion de las personas mas en peligro

DOCUMENTS DELS ÚLTIMS DIES DE GUERRA

Año II
Núm 247

Castellón, viernes, 31 marzo 1939 - III Año Triunfal
Ediciones Administración y Talleres Gráficos, 11 - Teléfono 52

Franchiseo concertado
Aparato 18

Valencia y Alicante

y otras numerosas e importantes poblaciones han caído en nuestro poder

Ya no hay ejército enemigo, ni es posible contar los pueblos que se conquistan ni los prisioneros que se hacen

El entusiasmo de los pueblos conquistados

UN DISCURSO DEL GENERAL QUEIPO DE LLANO

El material de guerra cogido a los rojos es enorme

Parte Oficial de Guerra del Cuartel General del Generalísimo, correspondiente al día de ayer.

Nuestras tropas han continuado hoy la ocupación de la zona recién liberada, recorriendo numerosas poblaciones.

En Levante se llevó a cabo la ocupación de la capital de VALENCIA, siendo recibidas las fuerzas españolas con entusiasmo inenarrable y funcionando ya en ella todos los servicios públicos. En esta parte, se ha ocupado la línea del Turia, desde VILLAMARCHANTE al mar, y al Sur de la capital las regiones de Torrente y Catarroja.

Entre los pueblos ocupados de otros sectores de este frente, figura como más importantes los de MINGLANILLA, MOTILLA DEL PALANCAR, VILLAR DEL ARZOBISPO, LOSA DEL ARZOBISPO, REQUENA UTIEL, BODEBA, CASAS ALTAS y CANGRUAL.

Los prisioneros y presentados hoy en este frente son aproxi-

madamente unos treinta y cinco mil y un batallón de ametralladoras completo, y una estación de radio con su personal.

Se ha cogido mucho material de todas clases.

En el Sur también se han recorrido numerosas poblaciones, entre las cuales son los principales GUAROMÁN, UBEDA, TORREPEROGIL, MENOIBAR, ESPILLU, VILLANUEVA DE LA REINA, MANCHA REAL, BEZAR, CAMPOTEJAR, MOREDA, GUADIX, GOR y BAZA.

Suman varios miles los prisioneros y presentados, sin que en este momento se conozca su número exacto. Entre el material recogido figuran veintidós auto-ametralladoras en Jaén, y en Andújar se han retirado 24 vagones de explosivos colocados en el túnel, que servía de polvorín.

En el centro se ha llevado a cabo la ocupación de la ciudad de ALICANTE, en la que se han producido grandes manifes-

taciones con entusiasmas aclamaciones al Generalísimo.

Figuran entre los muy numerosos pueblos recorridos los de COLMEJAR VIEJO, PERALES DE TAJURA, BALVECHAS, FUENTIDUEÑA DEL TAJO, CONSUEGRA, MANZANARES y ALCÁZAR.

También en este frente se han hecho miles de prisioneros y se ha cogido abundante material.

Salamanca, 30 de marzo de 1939. — III Año Triunfal. — De Orden de S. E., el General Jefe de Estado Mayor, Francisco Martín Morero.

Mismos regojadamente a la marcha de los Cuerpos de Ejército que componen el del Sur, ocupando ciudades y pueblos con el entusiasmo de sus moradores ante la llegada de los auténticos españoles a quienes acogen con clamores plenos de sinceridad y emoción.

Ayer fué la cumbre minera de Llanos y la Carretera la que tributo a la gloriosa bandera nacional una acogida entusiasta, fiel reflejo de que en el fondo de los corazones de los españoles, engañados vibran los sentimientos de su patria ante los sugestivos colores.

Hoy he estado en Jaén atravesando la carretera donde los rojos habían hecho tres líneas de trincheras capaces de resistir a un gran ejército, pero no a los soldados de Franco.

El océano de olivares que contiene la provincia de Jaén, se observa cultivado, porque funcionaba una cooperativa que sembraba, ya que el aceite estaba requisado, unas comisiones extrañas para llevarlo al extranjero. Se daba el caso de que en unos pueblos poseedores de uberrimos olivares, no tenían con que guisar las gachas y lo hacían con seto y mantes, cuando lo tenían.

Jaén, cuando entramos, presentaba un aspecto imponente; estaba todo engalanado para recibir al General Queipo de Llano, que llegó con su Estado Mayor a la ciudad matriz de Andalucía. A pesar de la lluvia una enorme multitud se congregó en las calles y los balcones se hallaban repletos de público.

Hay entusiasmo en Jaén una población tres veces mayor de la normal, pues allí se hallaban refugiados todos los niños de los pueblos de Córdoba y Jaén.

No son para desear las ovaciones.

El entusiasmo con que la multitud acogió estas palabras, aumentó cuando el General vió a España y al Caudillo, cantándose los himnos con gran emoción. En estas plazas, en estas calles holladas por la horda antipatriótica, era la primera vez que sonaban los himnos que levantan los corazones.

Hay una pena en Jaén y es que el famoso Santo Rostro nadie sabe dónde se encuentra. Robaron las joyas que lo enmarcaban y se dice que lo llevaron a Valencia. Otras joyas como la custodia del siglo XVII, han sido robadas, los templos profanados y en la ciudad se ven huérfas en el aspecto moral, social y económico, del criminal régimen que allí ha imperado.

En Jaén, se iban recibiendo constantemente partes del Cuerpo de Ejército. El 9.º Cuerpo de Ejército rojo se entregaba por la mañana con toda la oficialidad y otras fuerzas nuestras capturaban prisioneros a millares y un botín incalculable.

No quiero terminar esta crónica sin referirnos la satisfacción que experimentó el Cuerpo de Ejército Matroqui al saber que su Jefe de Artillería, el teniente coronel don Luis Alarcón de la Lastra, había sido nombrado Gobernador civil de Madrid.

Sienten estos bravos la ausencia de un jefe tan prestigioso que el 18 de julio, a pesar de tener diez hijos y muchas preocupaciones, se incorporó a las columnas que llegaron a las puertas de Madrid, dando durante toda la campaña un alto ejemplo de sus virtudes militares.

JAVIER DE NAVARRA.

Las relaciones germano-polacas

Varsovia. — El "Correo Parany" dice que el acuerdo polaco-alemán de 1934, es básico para la política de Polonia, que está dispuesta a observar sus cláusulas mientras no sea por el Gobierno alemán.

Recuerda el periódico que los países occidentales, que al fin de la guerra europea se atribuyeron el papel de protectores de Polonia, no se preocuparon de su suerte cuando estuvo a punto de caer en las garras del bolchevismo.

Polonia — concluye diciendo — se mantendrá alejada de todo bloque y no se habrá por defender intereses que le son extraños.

Varsovia. — Los círculos autorizados desmienten las noticias hechas circular por ciertos elementos tendenciosos sobre una supuesta presión del Reich sobre Polonia respecto a la cuestión de Dandzig.

Se pone de relieve que con la eliminación del Comisariado de la Sociedad de Naciones, Dandzig ha recibido una nueva sistemización, procediéndose que ha habido contactos entre el Reich y el Gobierno polaco, por ser los más interesados en la cuestión.

Los círculos polacos subrayan el hecho de que Polonia no ha cambiado de política y que Alemania desea continuar basando su política sobre el acuerdo polaco-alemán del año 1934.

Por otra parte se hace hincapié en que los acontecimientos que originaron la nota publicada por la "Correspondencia Política y Diplomática", tiene carácter esporádico y aislado.

Hay empeño en que Lebrún siga en la presidencia de la República

París. — Los más importantes grupos de la Cámara y el Senado han invitado a los presidentes estas dos asambleas para que realicen gestiones cerca de Lebrún para persuadirlo de que acepte su reelección como Presidente de la República.

Lebrún recibió esta tarde al Presidente del Senado.

Algunos de los candidatos a la Presidencia de la República han anunciado que resistirán su candidatura caso de que M. Lebrún aceptara ser reelegido.

Los buques de guerra y mercantes que Francia devuelve a España

Bayona. — Se ha realizado el inventario de las naves españolas que se hallaban en el puerto de Bayona y que serán entregadas al Generalísimo Franco.

Estos barcos son en total cincuenta y uno, casi todos mercantes y saldrán para los puertos nacionales en la mañana del sábado próximo.

Los buques de guerra de los que se habían cargo los representantes de España, son los siguientes:

"LIBERTAD", crucero de diez mil toneladas, con ocho cañones de 150 mm. y armado de ametralladoras y lanzatorpedos, aparte de cañones ligeros, con una velocidad de treinta nudos. Es del tipo de guerra "Almirante Cervena", con cuatro chimeneas.

"ANGEL DE CERVANTES", crucero de las mismas características.

"MÉNDEZ NÚÑEZ", crucero, de 1500 toneladas, armado de 4 cañones de 150 mm., cañones ligeros, ametralladoras y tubos lanzatorpedos, con una velocidad de 26 nudos. Es del mismo tipo del "Bis-

de Lezo", hundido en tiempos de la Dictadura en la Bahía de Vigo.

"ULLOJA", contratorpedero, de 1700 toneladas, con cuatro cañones de 150 mm., ocho tubos lanzatorpedos, cuatro chimeneas. Pertenece al tipo del "Vehasco". Velocidad, 32 nudos.

"JORGE JUAN", de las mismas toneladas y 37 nudos de velocidad. Dos chimeneas. Del tipo del "Charreña", reformado.

"JOSE LUIS DIEZ", de las mismas características del anterior.

"ALMIRANTE MIRANDA", ídem.

"JUAN SEBASTIAN ELCAÑO", ídem.

"LÉPANTO", ídem.

"ALMIRANTE ANTEQUERA", ídem.

"ALMIRANTE VALDES", ídem.

"GRAVINA", ídem.

Los diez submarinos entregados pertenecen a las series B y C, que desplazan un tonelaje de setecientos y ochocientos toneladas, respectivamente, en emersión. Los primeros están armados de cuatro tubos lanzatorpedos y los segundos, seis tubos y un cañón de 105.

Extensa información de la Ocupación de Valencia

EN 3.ª PAGINA:

Extensa información de la Ocupación de Valencia

CUARTEL GENERAL DEL GENERALISIMO

ESTADO MAYOR

SEGUNDA SECCION

Manda del C.T.V.

Oficio número 165.

Burgos 31 de Marzo de 1.939.

23 horas.

A S.E. el General Francisco Martin Moreno, Jefe del E.M. del Cuartel General del Generalísimo.- Burges.

Transmito el siguiente radio recibido de S.E. el General Gambara:

«Número 271. Respuesta a su mensaje 160 fecha de hoy. Transmite el siguiente telegrama comunicado a las 3'00 horas al Comandante del Ejercito del Centro. Empleo.

X «Situación milicianos puerto está resolviendose. Hasta ahora pasarense cerca 10.000. Quedan 2.000 declarando voluntad rendición. Por hora avanzada se han suspendido operaciones desarme y entrega campos concentración. Operaciones volverán emprenderse mañana por la mañana a las 6 horas y serán terminadas hacia las 9 horas. A las 9 horas expiña último plazo concedido para presentación y rendición. Todos los prisioneros han sido aprovisionados con víveres en frio. Se están separando mujeres y niños que venían concentrados en locales cerrados en la ciudad. Para mujeres y niños se está haciendo rancho caliente. Para todos se provee un servicio sanitario. Vigilancia milicianos que quedaron en puerto está confiada a repartos nacionales desembarcados hoy. La vigilancia de los desarmados y presentados todavia está a cargo de los legionarios italianos.

Firmado: Gambara

Radio del general Gambara.

24 40

TERCERA Urgente
1144
Burgos, 26 Marzo 9.-
ALMIRANTE JEFE E.M. MARINA.- P L A Z A

Disponga V.E. se ponga especial atención a que no salgan de puertos rojos, barcos mercantes con huidos.-

De Orden de S.E.
EL GENERAL JEFE DE E.M.

Telegrama 26 març.

Día 30 de Marzo de 1939

Comunican del E.M. de la Marina a las 17.15 lo siguiente: 11

X Que vienen noticias de que el destructor "Melilla" entró sin novedad en el Puerto de Valencia esta mañana a las 10.20 horas.-

Por delante del Puerto de Alicante se ha ordenado al Almirante de la Es- cuadra hacer una demostración con objeto de impedir la huida de los que qu- ren embarcar.- X

Burgos 30 de Marzo de 1939
-III Año Triunfal -

Telegrama 30 març.

CUARTEL GENERAL DEL GENERALISIMO
ESTADO MAYOR
3ª. Sección.

Día 30 Marzo de 1.939
III A. T.

Comunica el enlace del C. T. V. cerca de este Cuartel General a las 23'25 horas del día de hoy, los siguientes:

X General Cámara ha ocupado esta tarde, con la División Littorio, la ciudad de Alicante, en la que se han producido grandes manifestaciones aclamando al Generalísimo Franco.

División Flechas Azules: Está en Alicante también.

División Flechas Negras y Div. Flechas Verdes: En movimiento para trasladarse de Albacete a Alicante. X

Burgos 30 de Marzo de 1.939
 III Año Triunfal.

2

Telegrama ocupacio Alacant.

CUARTEL GENERAL DEL GENERALISIMO

ESTADO MAYOR DE LA ARMADA

TELEGRAMA POSTAL

21

3ª Sección

N.º R.º 321-2212
 S.º R.º

Burgos, 31 de Marzo de 1939 (III Año Triunfal)

EL ALMIRANTE JEFE DEL ESTADO MAYOR DE LA ARMADA

AL GENERALISIMO

PLAZA.

Jefe Base Naval de PALMA DE MALLORCA comunica por radio a 20h. del día de ayer:

X "A media noche saldrán "Sanjurjo" y "Mola" para CARTAGENA". X

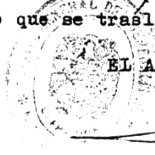
A 23h. comunica el Almirante Jefe de la Escuadra lo que sigue:

X "Ordeno "Júpiter" entrar ALICANTE al amanecer mañana informar estado puerto y recursos. Ordenaré "Ceuta" entrar igual CARTAGENA establecer contacto e informar". X

Lo que se traslada para conocimiento.

TRANSMITASE

EL ALMIRANTE JEFE DEL E.M. DE LA ARMADA,

P. A.
[Handwritten signature]

E. M. A. mod. 5

Telegrama 31 març.

229

CUARTEL GENERAL DEL GENERALISIMO

ESTADO MAYOR DE LA ARMADA

TELEGRAMA POSTAL

07

3ª Sección

N.º R.º 2515-2215

S.º R.º

Burgos, 31 de Marzo de 1939 (III Año Triunfal)

EL ALMIRANTE JEFE DEL ESTADO MAYOR DE LA ARMADA

AL GENERALISIMO

PLAZA.

X A 5 horas del día de hoy salieron de CASTELLÓN para ALICANTE los Minadores "Júpiter" y "Marte" con dos Batallones de Infantería Marina (uno cada buque). Llegarán probablemente a doce horas.

TRANSMITASE

EL ALMIRANTE JEFE DEL E.M. DE LA ARMADA,

P. A.

[Handwritten signature]

E. M. A. mod. 5

Telegrama 31 març.

09

Día 31 de Marzo de 1939.-

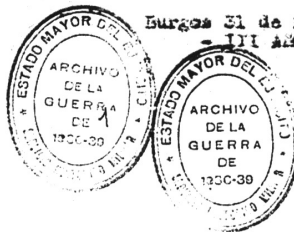
12 horas

X En Alicante el C.T.V. encontró unos 12.000 milicianos armados; de ellos se han entregado con sus armas seis ó siete mil, pero los restantes no quieren entregarse, pues dicen que van á irse en un barco.-

Estos últimos han hecho fuego sobre el C.T.V., causándole unas 25 bajas.-

El General Saliquet ha ordenado se les reduzca por la fuerza de las armas.- X

Burgos 31 de Marzo de 1939
- III Año Triunfal -

Telegrama 31 març.

230

CUARTEL GENERAL DEL GENERALISIMO

ESTADO MAYOR DE LA ARMADA

URGENTE 5

TELEGRAMA POSTAL

10

3ª Sección

N.º R.º 2000
S.º R.º

BURGOS 1º Abril de 1939 (III Año Triunfal)

EL ALMIRANTE JEFE DEL ESTADO MAYOR DE LA ARMADA
AL GENERALISIMO

PLAZA

El Almirante Jefe de la Escuadra Nacional en radiograma del día de ayer, comunica lo siguiente:

X "A 14 h.50m. fondeado "Canarias" ALICANTE. Poco despues entran en puerto "Vulcano" y "Marte" para desembarcar convoy. Me informa Comandante "Júpiter" que en el muelle están 20.000 rebeldes sin querer someterse esperando prometido embarque. Dejaré en puerto dos minadores en espera resolución asunto muelle."

TRANSMITASE
EL ALMIRANTE JEFE DEL E.M. DE LA ARMADA

P. O.

Almirante Jofre - alca

E. M. A. mod. 5

Telegrama 1 d'abril.

CUARTEL GENERAL DEL GENERALISIMO

ESTADO MAYOR DE LA ARMADA

URGENTE

TELEGRAMA POSTAL

11

3ª Sección

N.º R.º 391
S.º R.º

Burgos, 30 de Marzo de 1939 (III Año Triunfal)

EL ALMIRANTE JEFE DEL ESTADO MAYOR DE LA ARMADA
AL GENERALISIMO

PLAZA

Almirante Jefe Escuadra en radiograma número 2003 depositado a las 14h. 10m. del día de hoy comunica lo siguiente:

X "Mar Negro" comunica que buque extranjero de guerra embarcan GANDIA multitud rojos".

Lo que se traslada para conocimiento.

TRANSMITASE
EL ALMIRANTE JEFE DEL E.M. DE LA ARMADA,

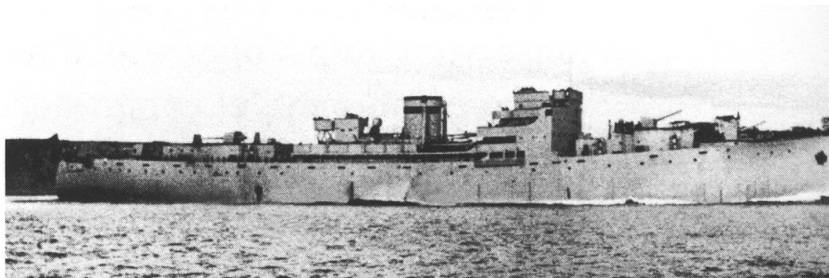
P. A

Almirante Jofre - alca

E. M. A. mod. 5

Telegrama 30 març.

VAIXELLS BRITÀNICS I ESPANYOLS

Creuer Auxiliar Mar Negro.

Destructor Melilla.

HMS Galatea.

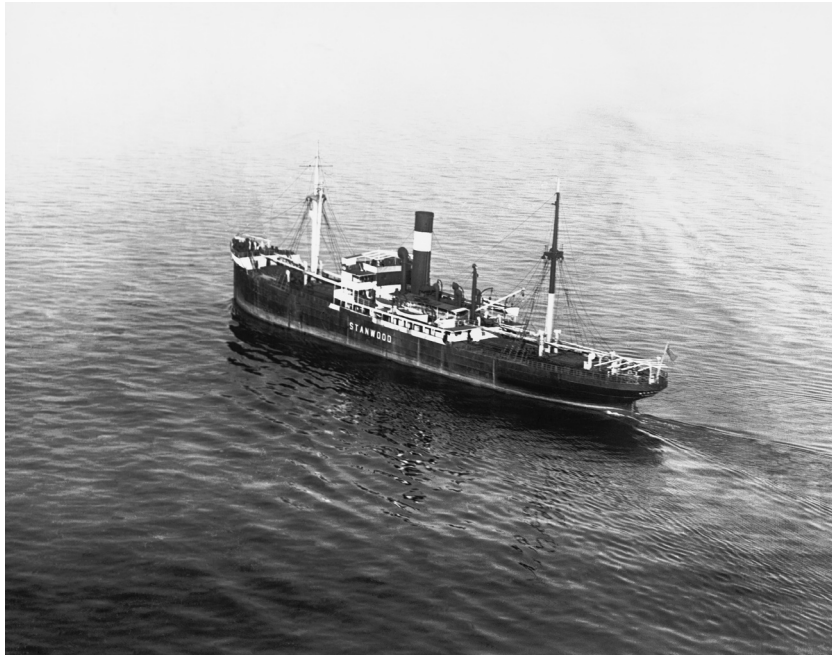

HMS Nubian.

HMS Sussex.

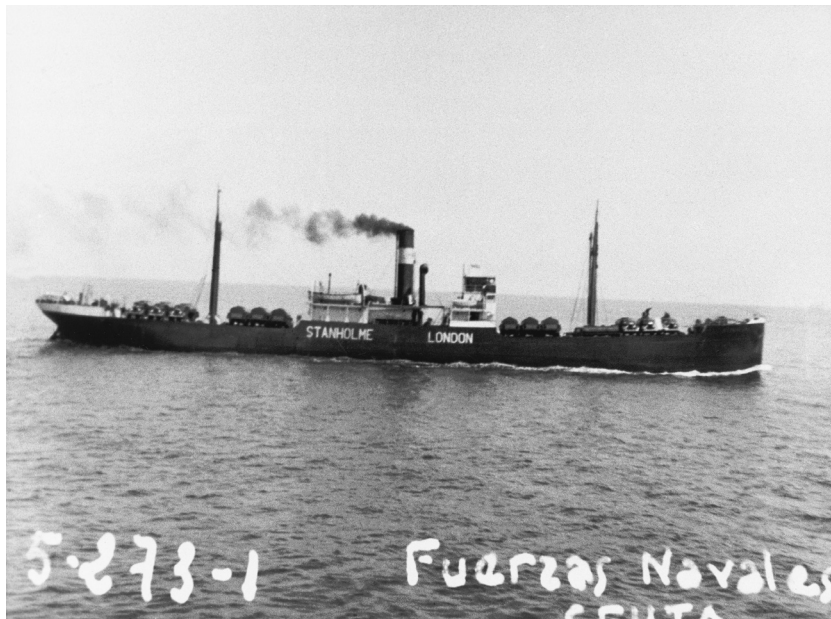
VAIXELLS DE LA COMPANYIA STAN

Vaixell Stanwood. Foto: SHA.

El famós vaixell Stanbrook.

Vaixell Stanholme. Foto: SHA.

Vaixell Stanhope. Foto: SHA.

DOCUMENTS SOBRE FRANCISCO ROMAGUERA

British Consulate
Barcelona
June 26. 1889.

Sir,

I beg to forward you herewith, a letter of Authority & Constituting and appointing you British Vice Consul at Gauda, and at the same time I enclose printed Instructions for British Consular Officers. I enclose also copy of a Note from the Spanish State at Madrid by which your appointment is recognised by the Spanish Government.

I have to call your special attention to Paragraphs 1 and 5 of Annex 22 of the Consular Instructions dealing with your relations with, and your subordination to myself, the superintending Consul, and I have to acquaint you that all Fees legally leviable by you in your Consular capacity are to be collected, in account of Her Majesty's Government and returned to the Foreign Office through me.

Francisco Romaguera, Esq.
British Vice Consul
Gauda.

Carta del Consulat britànic de Barcelona dirigida a D. Francisco Romaguera.

I have further to inform you that no Salary is assigned to this appointment, and that it will give you no claim on Her Majesty's Government when your services may cease, but an allowance of ten pounds a year is assigned to you in lieu of fees.

I beg you will be good enough to send me, on a sheet of Foolscap, your official signature and official seal.

I am, Sir,
Your most obedient
humble servant

Francisco Romaguera
Her Majesty's Consul

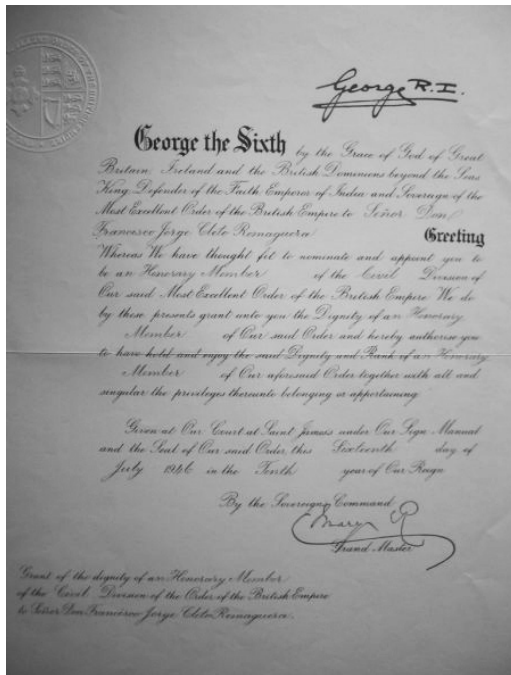

Certificat de nomenament com a Vicecònsul britànic.

Francisco Romaguera Ruiz.

Documents Francisco Romaguera Ruiz i Clara Howart.

Funeral de Francisco Romaguera Ruiz.

